રાઈનો પર્વત

રમણભાઈ નીલકંઠ

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

નાટકનાં પાત્રો

પુરુષવર્ગ

પર્વતરાય	:	કનકપુરનો રાજા
કલ્યાણકામ	:	પર્વતરાયનો પ્રધાન
પુષ્પસેન	:	પર્વતરાયનો સેનાપતિ
શીતલસિંહ	:	પર્વતરાયનો એક સામંત
દુર્ગેશ	:	પર્વતરાયનો એક મંડળેશ (=મંડળ-પ્રાંતનો અધિકારી, સૂબો)
વંજુલ	:	કલ્યાણકામનો આશ્રિત
રાઈ	:	કિસલવાડીમાંનો માળી
જગદીપદેવ	:	રત્નદીપદેવનો પુત્ર

●●●

સ્ત્રીવર્ગ

લીલાવતી	:	પર્વતરાયની રાણી
વીણાવતી	:	પર્વતરાયની અને રાણી રૂપવતીની પુત્રી
સાવિત્રી	:	કલ્યાણકામની પત્ની

કમલા	:	પુષ્પસેનની પુત્રી
મંજરી	:	લીલાવતીની દાસી
લેખા	:	વીણાવતીની દાસી
જાલકા	:	કિસલવાડીમાંની માલણ
અમૃતદેવી	:	રત્નદીપદેવની રાણી

સિપાઈઓ, નોકરો, દ્વારપાલ, કોટવાલ, બાવો, પુરવાસીઓ, પુરસ્ત્રીઓ, પ્રતિહાર, રાજભાટ, રબારી, દૂત, પુરોહિત, દાસીઓ વગેરે.

સૂચિત પાત્રો

રૂપવતી	:	પર્વતરાયની વિદેહ રાણી
રત્નદીપદેવ	:	કનકપુરનો પ્રથમ વિદેહ રાજા

સ્થળ

કનકપુર	:	ગુજરાતની રાજધાની (વલભીપુરના નાશ પછીના સમયમાં)
પ્રભાપુંજ	:	કનકપુરમાં રાજાનો મહેલ
કિસલવાડી	:	કનકપુરથી થોડે દૂર આવેલો બાગ
રંગિણી	:	કિસલવાડી પાસે થઈ વહેતી નદી
રુદ્રનાથ	:	રંગિણી નદીને કિનારે આવેલું મહાદેવનું મંદિર

અંક પહેલો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : *કિસલવાડી*

[જાદુની તૈયારી કરતી જાલકા રાતે અંધારામાં પ્રવેશ કરે છે.]

જાલકા : (સ્વગત) મંત્રની સાધના કરવી એમાં મુશ્કેલ નથી. પણ રાઈને તે વખતે આઘે કેમ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ પાસે હોય તો બધો ખેલ બગડી જાય. એને કાંઈ સમજાવીને દૂર રાખવો પડશે. (બૂમ પાડે છે) રાઈ ! રાઈ !

[રાઈ હાથમાં પુસ્તક લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : જાલકા ! તેં મને બૂમ પાડી ? હું ઓરડીમાં દીવે વાંચતો હતો; મને ભણકારા પડ્યા.

જાલકા : વાંચવાનો તને વખત મળે છે, અને બાગ સાંભળવાનો વખત મળતો નથી. આ વાડી સંભાળ વગર ખરાબ થઈ જશે. જો !

(વૈતાલીય)

કળિયો મુખ અર્ધું ખોલિને
અટકી આ જલ વીણ શોષથી;
ગુંચવે ઉગતી સુ-વેલિને,
તૃણ કાંટા વધિ આસપાસથી. ૧

રાઈ : ત્યારે તું મને પુસ્તક શા માટે આણી આપે છે ? માળીઓએ પુસ્તકો કરતાં ઝાડ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ એ હું કબૂલ કરું છું, પણ મેં ઘણી વાર કહ્યું છે કે મારાથી માળી થઈ શકાય એમ નથી. માત્ર તારી મરજી પાળવા

ખાતર હું ઝારી અને ખરપડી હાથમાં લઉં છું.

જાલકા : બીજું પણ એક કારણ છે.

રાઈ : હા, તેં આણી આપેલા એક પુસ્તકમાં એવું વચન હતું કે,

(અનુષ્ટુપ)

'પ્રજાપાલકની વૃત્તિ માળીના સરખી ખરે;
ઉછેરે, ફળ લે બન્ને, ઉખેડે, પ્રીતિ એ કરે.' ૨

તે ઉપરથી મને લાગેલું કે માળીના કાર્યમાં પણ ઉન્નતિ છે પણ સરખામણીમાં એવી કલ્પિત મોટાઈથી કોઈ મોટું થતું નથી. ઈશ્વર શી રીતે સૃષ્ટિ બનાવે છે તે એક પ્રકારના દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજાવવા કેટલીક વાર કરોળિયાનું ઉદાહરણ લેવામાં આવે છે, પણ તે માટે કરોળિયા પૂજાતા નથી.

જાલકા : અત્યારે એ બધા વાદવિવાદની જરૂર નથી. જા, દીવો લઈ આવ.

(રાઈ જાય છે.)

જાલકા : (સ્વગત) કાંઈક હકીકત તો એને કહેવી પડશે. લાવ, વસ્ત્ર ધરી સજ્જ થાઉં. એ વસ્ત્ર એ છો જોતો. (વસ્ત્ર પહેરે છે.)

(ફાનસ લઈ રાઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ : લે, આ દીવો લાવ્યો. (જાલકાને જોઈ આશ્ચર્ય પામીને) જાલકા ! આ શું ?

(હરિગીત)

એ વેશ કેવો અવનવો પ્હેર્યો શિરેથી પગ સુધી !
કાળાં બધાં આ વસ્ત્ર શાં ! ને પટ્ટિઓ શી જુદીજુદી !
કમરે પટો શો બાંધિયો ! લટકંતા પડદા ટોપિના !
કરમાં લીધો આ દંડ શો ! શા કેશ છૂટા વેણિના ! ૩

તને કાંઈ ગેબી ભેદમાં જ આનંદ થાય છે.

જાલકા : લે, ભેદ નહિ રાખું. તારા પોષણની ખામીથી મરી ગયેલાં

ઝાડને ફરી સજીવન કરવાનો પ્રયત્ન મેં શરૂ કર્યો છે. આજ આરંભમાં આ સુકાઈ ગયેલા ઝાડને લીલા છોડ જેવું બનાવવા ધારું છું. એની સામે ઊભા કરેલા ચોકઠામાં મને કાળો પડદો બાંધવા લાગ. (બંને મળીને પડદો બાંધે છે.) સવારે તને અહીં હું એ ચમત્કાર થયેલો બતાવીશ. અત્યારે તો તું જા. મનુષ્યની આંખોના દેખતાં કોઈ પ્રાણીમાં પ્રાણ પ્રવેશ કરતો નથી. જાદુના જોરથી મારી આંખોને તો હું અદશ્ય કરી શકીશ. પણ, તું તો જા. હવે વધારે ન પૂછીશ. બાકીનું બધું સવારે.

રાઈ : હું જાઉં છું. પણ આ અનુષ્ઠાનના સમાચાર સાંભળ્યા પછી મને તરત ઊંઘ કેમ આવશે ? અને જાગતો ઓરડીમાં બેસી રહું ?

જાલકા : (વિચાર કરીને) બાગમાં દક્ષિણની બાજુએ છેક છેડે કોઈ પશુ પેસી જઈ ઝાડપાનને નુકસાન કરે છે, અને પેલા ચંપાના રોપનો ફૂટતો ગંધ જાણે ન ખમાતો હોય તેમ દર રાતે તેને છૂંદી જાય છે. માટે ત્યાં તપાસ રાખતો બેસ.

રાઈ : તીરકામઠું લઈને જાઉં ? દૂર ઓથે બેસી રહીશ. એટલે તે નિશાચર આવશે પણ ખરું અને સપડાશે પણ ખરું.

જાલકા : હા, એ યુક્તિ ઠીક છે. જા.

(રાઈ જાય છે.)

જાલકા : (સ્વગત) એ લોકો ઉત્તરને ઝાંપેથી આવવાના છે અને રાઈ છો એની ધનુર્વિદ્યા દક્ષિણે અજમાવે. હું પણ હવે બધી ગોઠવણ પૂરી કરું. સૂકા ઝાડનો લીલો છોડ થઈ ગયેલો હું બતાવું એટલે મારા મનોરથની સિદ્ધિ શરૂ થઈ.

(કાળા પડદાની પાછળ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨જો

સ્થળ : *કિસલવાડી*

[ખભે તીરનું ભાથું અને કામઠું લઈ પથ્થર પર બેઠેલો રાઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : રાત્રિ ! તારા અંધકાર કરતાં વધારે ઘેરાં આવરણ મારા જીવનની આસપાસ ફરી વળેલાં છે. હું કોણ છું, જાલકા કોણ છે, જાલકા પાસે દ્રવ્યસાધન છતાં શા માટે તે નગરમાં ફૂલ વેચવા જાય છે, મારે વાંચવા માટે પુસ્તક શા માટે લઈ આવે છે, મારા ધનુર્વિદ્યાના શોખને શા માટે ઉત્તેજન આપે છે, મારે ચડવા સારુ ઘોડા શા માટે આણી આપે છે અને તે છતાં મને માળીને વેશે શા માટે રાખે છે અને વળી હું તેની ઈચ્છાને શા માટે અનુસરું છું : એ સર્વ આ અંધકારથી પણ વધારે અગમ્ય છે. (ઊભો થઈને) પરંતુ માણસના જીવનમાં કયે સ્થળે અગમ્યતા સામી આવીને ઊભી થતી રહેતી નથી ?

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

આત્મા શોણિત માંસ અસ્થિની ગુફા અંધારિ તેમાં પૂર્યો
ઉત્સાહી અભિલાષ દુર્લભ ઘણા સંસાર તેથી ભર્યો;
રોકાયો પુરુષાર્થ કારણ અને કાર્યોતણી બેડિથી,
ઘેરાઈ સઘળે અગમ્ય ઘટના સંકલ્પ થંભાવતી. ૪

(થોડું ચાલીને) અને વળી, જાલકાએ સુકાઈ ગયેલા ઝાડને લીલું કરવાનો આ મિથ્યા પ્રયત્ન શા માટે આદર્યો છે ? એના કરતાં નવો જ રોપ કેમ રોપતી નથી ? જેનું જીવનબળ ગયું તેનો ફરી વિકાસ થયો કદી સાંભળ્યો છે ?

(મન્દાક્રાન્તા)

પીળાં પર્ણો ફરિ નથી થતાં કોઈ કાળે જ લીલાં,
ભાંગ્યાં હૈયાં ફરી નથી થતાં કોઈ કાળે રસીલાં;
પામે વૃદ્ધિ ક્ષય પછી શશી, – પ્રાણિનું એ ન ભાવી,
ના'વે એને ભરતિ કદિ જ્યાં એકદા ઓટ આવી. ૫

[આમતેમ ફરે છે.]

(એકાએક ઊભો રહીને) પણ રાખો ! (કાન દઈ) પણે આઘે છેક દક્ષિણે ખડખડાટ સંભળાય છે. એ જ પેલું પશુ ! (કામઠું લઈને તે પર તીર ચડાવીને) અંધારામાં કંઈ દેખાતું નથી, પણ આ શબ્દવેધી બાણ એને આબાદ વાગશે. (અવાજની દિશામાં બાણ છોડે છે.) બાણ તો બરાબર તે તરફ ગયું.

[એકાએક ચીસ સંભળાય છે. પછી બૂમ સંભળાય છે કે 'ગજબ ! ગજબ ! રે ! કોઈ આવો રે ! રાઈ તે તરફ દોડતો જાય છે.]

•

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : *કિસલવાડી*

[છાતીમાં તીર પેઠેલું એવું લોહી-વહેતું શબ જમીન પર પડ્યું છે. પાસે શીતલસિંહ બેઠા છે એવો પ્રવેશ થાય છે.]

[એક તરફથી રાઈ તીરકામઠા સાથે દોડતો આવે છે, બીજી તરફથી જાલકા જાદુગરના વેશમાં ફાનસ લઈ દોડતી આવે છે.]

રાઈ : (ફાનસને અજવાળે શબને જોઈને ચમકીને) આ કોણ ? શું ! મહારાજ પર્વતરાયની છાતીમાં મારું બાણ વાગ્યું ? પ્રભુ ! પ્રભુ ! આ શો ગજબ ! મેં તો કોઈ નિશાચર પશુ ફરે છે એમ ધારી બાણ છોડ્યું હતું.

શીતલસિંહ ! આપ મહારાજની સાથે હતા ? અંધારી રાતે આ વાડીમાં ક્યાંથી ?

શીતલસિંહ : (નિરાશાથી) મહારાજને મોત અહીં લઈ આવ્યું, અને મને મોત અહીંથી લઈ જનાર છે; કેમ કે નગર સુધી હવે બીજું કોઈ મારો સાથી થાય તેમ નથી.

જાલકા : શીતલસિંહ ! આ શો કેર કર્યો ! મેં તમને કહ્યું હતું કે મહારાજને લઈ ઉત્તરને ઝાંપેથી આવજો, અને તમે દક્ષિણ તરફથી કેમ આવ્યા ? એ તરફ તો ઝાંપો પણ નથી !

શીતલસિંહ : મહારાજે પોતે આગ્રહ કર્યો કે દક્ષિણ તરફ ચાલો, અને માર્ગ નહિ હોય તો છીંડું પાડીશું. રાજજોશીએ મુહૂર્ત આપ્યું હતું કે નગરથી એ તરફ પ્રયાણ કરવાનું આ વેળા બહુ શુભલગ્ન છે. પરંતુ–

(અનુષ્ટુપ)

અદૃષ્ટ ભાવિનો પન્થ, કોનાં નેત્ર દીઠો કદી ?
સન્મુખ મૃત્યુ ઊભેલું દહાડે એ દીસતું નથી ! ૬

મહારાજના પ્રાણ નીકળી ગયા છે તેનો હવે વિચાર કરો.

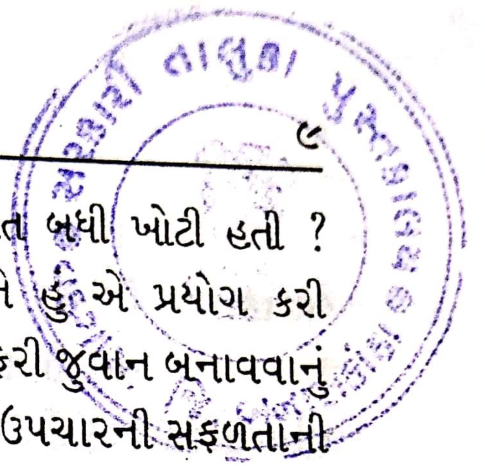
રાઈ : મને આમાંનું કાંઈ સમજાતું નથી. અજાણ્યે રાજવધ કર્યાની જે શિક્ષા હોય તે ખમવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ તમારી એવી શી ગોઠવણ હતી કે જેથી આ દુર્ભાગ્ય મારે માથે આવી પડ્યું ?

શીતલસિંહ : રાઈ ! તારો એમાં કાંઈ અપરાધ નથી. જાલકા ! એને હકીકતથી વાકેફ કર કે પછી આપણે ત્રણે મળીને કાંઈ રસ્તો કાઢીએ.

જાલકા :

(અનુષ્ટુપ)

પડદો જે હતો ધાર્યો ધીમે ધીમે ઉપાડવો,
રાઈ ! તે બાણ તારાએ ચીરી ખુલ્લો કરી દીધો. ૭

રાઈ : સુકાયેલા ઝાડને સજીવન કરવાની વાત બધી ખોટી હતી ?

જાલકા : ખોટી નહોતી. મહારાજ પર્વતરાયને હું એ પ્રયોગ કરી બતાવવાની હતી. તેમને વૃદ્ધ વયમાં ફરી જુવાન બનાવવાનું મેં માથે લીધું હતું. અને પ્રથમ મારા ઉપચારની સફળતાની ખાતરી કરવા સારુ ઝાડ પરનો એ પ્રયોગ જોવા આજ રાતે તેમને અહીં બોલાવ્યા હતા.

રાઈ : મહારાજનો કેવો વિચિત્ર અભિલાષ !

(ઉપજાતિ)

જુવાનને યૌવન ઈષ્ટ લાગે,
તારુણ્ય તે અક્ષયિ સ્થાયિ માગે;
પરંતુ વૃદ્ધત્વ મળેલું કૃચ્છ્રે
શું નાખી દેવા જન વૃદ્ધ ઈચ્છે ? ૮

જાલકા : તને ખબર નથી કે રાણી રૂપમતીના સ્વર્ગવાસ પછી મહારાજે ફરી લગ્ન કર્યું છે અને નવાં રાણી લીલાવતી હજી યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ જ કરે છે ?

રાઈ : અને એ લગ્નની નવી વિધાત્રી થવામાં તને શું મળવાનું હતું ?

જાલકા : યૌવન ફરી આવે તો તને રાજ્યનો ચોથો ભાગ આપી દેવા મહારાજે મને વચન આપ્યું હતું. પણ એમનો મનોરથ એમના લોહી સાથે વહી જાય છે, ત્યાં મારા મનોરથનો ક્યાં શોક કરું ?

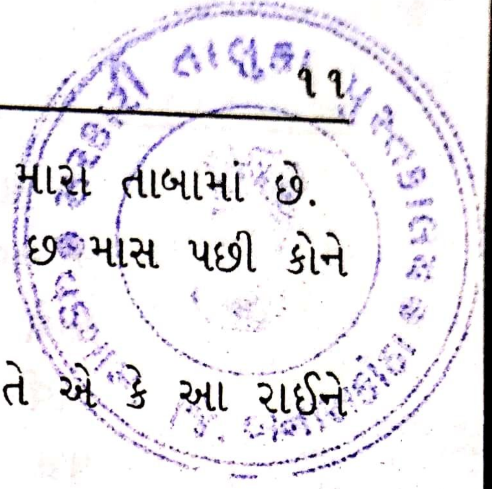
શીતલસિંહ : લાંબી લાંબી વાતો કરવાનો આ પ્રસંગ નથી, જાલકા ! તારી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી શોધી કાઢ, કે મહારાજના અવસાનની ખબર શી રીતે પહોંચાડવી. હું મહારાજની સાથે નીકળ્યો છું એ મહેલમાં સહુ જાણે છે, તો મારે શી રીતે બચવું ? ખરી વાત કોણ માનશે અને કોણ

સાંભળશે ?

જાલકા : (વિચાર કરીને) મહારાજ જીવતા છે એવી ખબર આપણે મોકલીએ તો કેમ ?

શીતલસિંહ : કાંઈ ચિત્તભ્રમ થયો ? જેને મહારાજ જીવતા હોવાના ખબર મોકલીએ તે એ જ પૂછે કે એવી ખબર મોકલવાનું પ્રયોજન શું ? મહારાજ પોતે પાછા આવે એ જ ખબર તેમને તો જોઈએ.

જાલકા : જરા ધીરજથી સાંભળો. મહારાજ યૌવન મેળવવા પ્રયાસ કરે છે, એ સહુ જાણે છે. તેથી આપણે એવી ખબર મોકલીએ કે 'પરદેશથી કોઈ મોટો વૈદ્ય આવ્યો છે. તેણે મહારાજને જુવાન કરી દેવાનું માથે લીધું છે. છ માસ સુધી તેના ઔષધનું સેવન કરવાનું છે. પણ એ છ માસ મહારાજ એકાંત ભોયરામાં રહે અને વૈદ્ય આપે તે જ અન્નપાન લે અને બીજું કોઈ તેમનું દર્શન કરે નહિ તથા તેમનો શબ્દ સાંભળે નહિ તો જ પ્રયોગ સફળ થાય. અને એ પ્રયોગથી મહારાજને એવું યૌવન આવે કે પળિયાં જતાં રહે અને કાળા વાળ આવે, દાંત પાછા ઊગે, કરચોળીવાળું શિથિલ અંગ પાછું પ્રફુલ્લ થાય. આંખોમાં પાછું તેજ આવે, અને મુખાકૃતિ બદલાઈ એવી રમ્ય થાય કે મહારાજને ઓળખવા અઘરા પડે. આ યોજના પાર પાડવા મહારાજ વૈદ્ય સાથે ભોંયરામાં ઊતર્યા છે અને છ માસ પછી બહાર નીકળશે. ત્યાં સુધી પ્રધાન કલ્યાણકામ સર્વે રાજકારભાર ચલાવે એવી માહારાજની આજ્ઞા છે.' એ ખુલાસો મનાશે. અને કોઈ ભોંયરું જોવા આવશે તો અહીંથી નગર તરફ જતાં નદીકિનારે રુદ્રનાથ મહાદેવનું મંદિર આવેલું છે તેમાં ભોંયરું છે, તે બંધ

કરી રાખી બતાવીશું. એ મંદિર મારા તાબામાં છે.

શીતલસિંહ : યુક્તિ તો ઠીક લાગે છે, પણ છ માસ પછી કોને રજૂ કરીશ ?

જાલકા : એનો તો એક જ માર્ગ છે, તે એ કે આ રાઈને પર્વતરાય તરીકે રજૂ કરવો.

શીતલસિંહ : (ભડકીને) શું માળીને રાજા બનાવવો ?

જાલકા : તમને એ સ્થાન આપીએ, પણ સૌ તમને ઓળખે, અને તમારો ચહેરો ઢાંક્યો ન રહે. આપણા ત્રણ સિવાય કોઈ ચોથાનો વિશ્વાસ થાય નહિ. છ માસમાં રાઈને રાજદરબારની બધી હકીકતોથી વાકેફ કરી દઈશું.

રાઈ : જાણે હું સંમતિ આપી ચૂક્યો હોઉં એવી રીતે, જાલકા ! તું વાત કરે છે.

જાલકા : રાઈ ! દીર્ઘ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો આ ગંભીર પ્રસંગ છે. તારે તો ફક્ત હું કહું તેમ કરવાનું છે. શીતલસિંહ ! જો આપણે જીવતાં રહેવું હોય તો આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

શીતલસિંહ : પણ, એમાં બહુ જોખમભર્યું સાહસ છે. હમણાં કે પછી જો કોઈ વેળા ખરી હકીકત બહાર પડી અને સહુએ જાણ્યું કે આ તો માળી છે, તો આપણી શી ગતિ થવાની ?

જાલકા : હાલ કરતાં વધારે ખરાબ ગતિ નહિ થાય, અને પર્વતરાય મહારાજના મરણનું વૃત્તાન્ત પ્રગટ થાય તો તેમના પુત્રને અભાવે ગાદી માટે કોણ જાણે કેવીયે લડાઈઓ જાગે અને રાજ્ય કેવું પાયમાલ થઈ જાય તેનો વિચાર કર્યો ? વળી, પર્વતરાયના સામંતો તે કંઈ વંશપરંપરાના હકદાર નથી. પર્વતરાય સાથે આ

દેશમાં નવા આવેલા તમારા સરખા સામંતોની જાગીરો જે નવો રાજા કોણ જાણે ક્યાંથીયે આખરે આવે તે પાળે એની શી ખાતરી ? રાઈ ગાદીએ આવે તો એવી ચિંતાનું કારણ ન રહે. તમારી સેવાની કદર પણ એ જરૂર કરે.

શીતલસિંહ : તું બતાવે છે તેમ તારી યોજના પાર પડે તેવી છે ખરી, પણ કાંઈ વધારે સાદો અને સહેલો અને ધાસ્તી વગરનો રસ્તો જડે તેમ નથી ?

જાલકા : શીતલસિંહ ! શી બાળક જેવી વાતો કરો છો? રાજરોગ જામ્યો હોય ત્યાં સાકરનું પાણી પાઈ મટાડી દેવાનું કહેવું એ તો ફક્ત હાંસી જ છે. એક તરફથી રાજવધનો આરોપ આપણા સહુને માથે ઝઝૂમે છે; બીજી તરફ રાજ્ય ઊંધું વળવાની દહેશત ઊભી થઈ છે; ત્રીજી તરફ રાત પાણીને વેગે વહી જાય છે અને સવાર પહેલાં બધી ગોઠવણ પૂરી કરવાની છે; ત્યાં સાદા ને સહેલા ધાસ્તી વગરના રસ્તાની શી વાતો કરો છો ? રસ્તાની શી વાતો કરો છો ? જે રસ્તો મને સૂઝ્યો તે મેં બતાવ્યો. તમને કોઈ રસ્તો સૂઝતો હોય તો બતાવો. નહિ તો છેવટ એક ટૂંકો રસ્તો છે. આ શબ ઉપાડીને મહેલમાં લઈ જઈએ અને ત્યાં માથાં કપાવવા ઊભાં રહીએ. એ રસ્તો સાદોયે ખરો અને સહેલોયે ખરો ! પણ એમાં કાંઈ ધાસ્તી ખરી ?

શીતલસિંહ : જાલકા ! આ સંકટથી મારું ચિત્ત વિહ્વલ થયું છે, તેવે વખતે તું મારો તિરસ્કાર ન કર અને ઉપહાસ ન કર. મારી બુદ્ધિ ચાલતી નથી. તું જેમ કહે તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. તું માલણ કેમ થઈ ? તું તો કોઈ પરાક્રમી સ્ત્રી છે.

જાલકા : હવે, મહારાજના શબને ભૂમિમાં સમર્પણ કરીએ. અગ્નિદાહ

કરવા જતાં ગુમતા નહિ સચવાય. શીતલસિંહ, તમે નદીમાં સ્નાન કરી આવો. અમે બીજી તૈયારી કરીએ છીએ.

(સર્વ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : *કિસલવાડી*

[રાઈ અને જાલકા સંભાષણ કરતાં પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : ગમે તે થાય, જાલકા ! પણ એમ મારા ચિત્તનું સમાધાન થવાનું નથી. શીતલસિંહને તેં ભય તથા લોભ દેખાડી મૂંગો કર્યો, પણ મારું અંતઃકરણ એ પ્રકારે શાંત થાય એમ નથી. કપટથી મળવાના રાજ્યનો મારે ખપ નથી.

જાલકા : તેં માત્ર પુસ્તકો જ વાંચ્યાં છે, જગત જોયું નથી.

રાઈ : જગત જો ઊંચી ભાવનાઓથી શૂન્ય હોય તો તે જોવાસરખું પણ નથી. પરંતુ જગત એવું અધમ નથી. ઉચ્ચ જીવન પણ જગતમાં શક્ય છે.

જાલકા : તને ઉચ્ચ જીવનમાં લઈ જવાનો જ મારો પ્રયાસ છે.

રાઈ : અને તે નીચ માર્ગે થઈને ?

જાલકા : ભલે ઉચ્ચતાને પહોંચવા સારુ નીચ માર્ગ ન લઈએ, અને આપણી સહીસલામતીની પણ દરકાર ન કરીએ, પણ પર્વતરાયના મૃત્યુ પછી રાજ્યનું શું થાય ?

રાઈ : તેની ફિકર તારે અને મારે શા માટે કરવી ?

જાલકા : જે રાજ્યમાં આપણે વસીએ તેના હિત માટે ઉત્સુક ન રહેવું એ અધર્મ છે. વળી, લાખો મનુષ્યોની જાનમાલની ખુવારી થતી અટકાવવી એ દયાના પ્રશ્નની પણ અવગણના કરવી યોગ્ય નથી.

રાઈ : હકદાર ગાદીએ બેસે તેમાં આપણે મદદ કરવી એટલું

જ આપણું કર્તવ્ય છે.

જાલકા : એમાં સહાય થવાની તું પ્રતિજ્ઞા કરે છે ?

રાઈ : પ્રાણાન્તે પણ સહાય થઈશ. ન્યાય પ્રમાણે જે હકદાર નીકળશે તેને ગાદીએ બેઠેલા જોઈશ ત્યાં સુધી વિરામ નહિ લઉં એવી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું.

જાલકા : ત્યારે ગાદીના હકદારની ખોળ કરીએ. પર્વતરાયને પુત્ર નથી, બંધુઓ નથી. એણે તો દૂર દેશથી આવી રાજ્ય જીતી લીધેલું તેનો પોતાનો જ આ રાજ્ય પર જૂનો હક નહિ, તો શું દેશાવરમાં એના સગા હોય તેમાંથી કોઈને અહીં લાવીને ગાદીએ બેસાડવો ?

રાઈ : તું કહેતી હતી કે પર્વતરાયે આ દેશના પ્રથમના રાજા રત્નદીપદેવનો અધર્મથી વધ કરાવ્યો. તે વેળા રત્નદીપદેવની રાણી અમૃતદેવી બાળક કુંવર જગદીપ સાથે પોતાના પિતાને ત્યાં હતી, પણ તે પછી તેઓ ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ ગયેલાં છે. તે કુંવર જડી આવે તો તેને ગાદીએ બેસાડવો જોઈએ.

જાલકા : એ તું પસંદ કરે છે ?

રાઈ : સંપૂર્ણ રીતે.

જાલકા : ત્યારે, આજ સુધી ગુપ્ત રાખેલી વાત તને કહું છું. તું જ જગદીપ છે અને હું જ તારી માતા અમૃતદેવી છું.

રાઈ : (આશ્ચર્ય પામીને) શું ! તું મારી માતા ! (જાલકાને ભેટે છે. છૂટો પડીને) આજ લગી તેં મને માતા વગરનો કેમ રાખ્યો ?

(વસંતતલિકા)

પાસે સુધાસરિત ને મુજ કંઠ શુષ્ક !
પાસે પ્રલેપનિધિ ને મુજ ચક્ષુ ઉષ્ણ !

પાસે સુવાસભરિ શીતલ વાટિકા ત્યાં;
હું છિન્નભિન્ન ભટક્યો તૃણઝાંખરામાં ! ૯

જાલકા : તારા રક્ષણ માટે અને તારા ભાગ્યોદય માટે આ બધી ગુપ્તતા રાખવી પડી છે.

રાઈ : તારા ગાઢ વાત્સલ્યની કદર હવે મને સમજાય છે. પરંતુ હૃદયમાં સ્નેહોર્મિઓ અનુભવવાનો મારા જીવનનો કેટલો બધો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થ ચાલ્યો ગયો ! બાળપણના વહી ગયેલા દિવસો તરફ હું દૃષ્ટિ કરું છું ત્યારે મને યાદ આવે છે કે,

(દ્રુતવિલંબિત)

નિરખતો કદિ બાળક દોડતાં,
ઉલટથી નિજ માત નિહાળતાં,
ઉમળકા ઉઠતા હૃદયે મમ,
ન શકતો કળિ તેનું હું કારણ. ૧૦

તેં મને સુખની ન્યૂનતા રાખી નથી, પણ મનમાં માતાની કુમક વિનાનાં બાળપણનાં મારાં સુખ અધૂરાં જ રહ્યાં !

(વસંતતિલકા)

'મા' શબ્દ ધન્ય ઉચરી નહિ મેં કદાપિ,
માગ્યા પદાર્થ નજિવા પ્રબલ સ્પૃહાથી;
ના બાલમંડળિમહીં લિધિ મેં પ્રતિજ્ઞા :
'અન્યાય સારુ કરશે મુજ માત શિક્ષા. ૧૧

જાલકા : કંઈ કંઈ સ્થળે સંતાવું પડેલું; ત્યાં હું તારી મા તરીકે શી રીતે પ્રગટ થાઉં ? ઘણાં વર્ષ વીત્યા પછી કનકપુરની

સમીપમાં આ વાડી લઈને આપણે અહીં આવીને રહી શક્યાં છીએ.

રાઈ : માળીને વેશે રહેવાનું તેં કેમ પસંદ કર્યું ?

જાલકા : ઘરાકોને ફૂલ આપવા જતાં નગરમાં બધે ફરી શકાય છે. એ જ કામે આખરે હું રાજમહેલમાં દાખલ થઈ શકી અને પર્વતરાયનો મેળાપ કરી શકી.

રાઈ : પર્વતરાયને જુવાન કરવાના પ્રયત્નમાં તું શી રીતે ફતેહમંદ થવા ધારતી હતી ?

જાલકા : કેશ કાળા થાય અને ઘોડે બેસી શકાય એટલી શક્તિ આવે એવાં ઔષધ મારી પાસે છે. અને તેટલું કરી આપવાની મેં શરત કરી હતી. પણ પર્વતરાયને વૈદ્યક કરતાં જાદુ પર વધારે શ્રદ્ધા હતી, અને તેથી જાદુના પ્રયોગથી સૂકા ઝાડનો એકદમ લીલો છોડ કરી બતાવવા મારે યોજના કરવી પડી. એવો પ્રયોગ હું દેખાડું તો પર્વતરાય આજ રાતે જ મને એવો લેખ કરી આપવાના હતા કે જુવાનીનાં ચિહ્ન તેમને પ્રાપ્ત થયેથી રાજ્યનો ચોથો ભાગ મારી તરફથી તને આપવો.

રાઈ : અને તે જાદુનો પ્રયોગ શી રીતે કરત ?

જાલકા : એ તો માત્ર પેલા કાળા પડદા પાછળ બાંધેલી દોરીઓની કરામત હતી. પાસે દાટેલું સૂકું ઝાડ ભોંયરામાં ઊતરી જાત, અને તેને ઠેકાણે એક લીલો છોડ ખસી આવત.

રાઈ : આટલું બધું છલ શાને માટે ?

જાલકા : તને તારા પિતાની ગાદી પાછી અપાવવા માટે. એક વાર રાજ્યનો ચોથો ભાગ તારે હાથ આવે તો કોઈ કાળે પર્વતરાય છતાં કે પર્વતરાય પછી આખું રાજ્ય સંપાદન કરવાની તને અનુકૂળતા મળે. તારા બાહુબળ પર મને

સંપૂર્ણ ભરોસો છે.

રાઈ : પરંતુ બાહુબળ વાપરનારા છલનો આશ્રય નથી કરતા.

જાલકા : છલની જે શિક્ષા હશે તે હું ભોગવીશ. પણ તારા પિતાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને તારી માતાના પ્રેમ ખાતર તું આ પ્રસંગ વ્યર્થ જવા ન દઈશ. બળથી રાજ્ય વશ કરીએ એવું આ વેળા આપણું સામર્થ્ય નથી. અને વળી પ્રાણાન્તે પણ જગદીપને ગાદીએ બેસાડવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

રાઈ : પણ તે અસત્યને માર્ગે ? પ્રાણાન્તે પણ ધર્મયુદ્ધ કરવા નીકળતાં મને લેશમાત્ર સંકોચ નથી.

જાલકા : પર્વતરાયનો તારા શસ્ત્રથી જ તેં વધ કર્યો છે.

રાઈ : અજાણતાં થયેલા વધમાં ક્ષત્રિયોનું પરાક્રમ ગણાતું નથી.

(દોહરો)

સામો જઈ જે ઘા કરે, તે જ ખરો રણવીર;
ચાડી ચુગલી તોલનું, છૂપું ફેંક્યું તીર. ૧૨

મને પ્રગટ થવા દે કે મારા પરાક્રમનો દાવો કરવાનો મને પ્રસંગ મળે.

જાલકા : અત્યારે પ્રગટ થવાનો સમય છે ? તું ગાદીએ દૃઢ સ્થપાઈશ પછી આપણે કશું ગુપ્ત નહિ રાખીએ. પણ, જગદીપ-અરે-રાઈ ! આ અણીનો સમય છે; અને તું તારી માતાને નિરાશ ન કર. મૃત્યુની મને બીક નથી, પણ મારા સ્વામીનું અને મારા પુત્રનું રાજ્ય સદાને માટે લુપ્ત થતું જોઈને તથા તેમનો વંશ નિર્મૂળ થતો જોઈને મારે પ્રાણત્યાગ કરવાનો ? અને, એ બધી ક્રૂરતા મેં આશાએ આશાએ કષ્ટ વેઠી સંભાળથી ઉછેરેલા મારા પુત્રને જ હાથે ?

રાઈ : મા ! મને એક વાર એ સંબોધન કરી લેવા દે. કોઈ

સમીપ નથી. મા ! તારા પ્રેમ આગળ મારું આત્મબળ હારી ગયું છે. હું પણ છલની જે શિક્ષા હશે તે ભોગવીશ. હું તારી ઇચ્છાને આધીન છું.

જાલકા : જો ! પણે શીતલસિંહ સ્નાન કરીને આવે છે. જા, તું પણ સ્નાન કરી આવ. રાજાનું સ્નાન રાજાના વારસે કરવું જોઈએ.

રાઈ : મને મૃત્યુથી શી રીતે મલિનતા પ્રાપ્ત થઈ છે ? પરંતુ નદીની શીતલતા શાંતિકર થશે.

[રાઈ જાય છે.]

[શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

જાલકા : શીતલસિંહ ! બહુ વાર થઈ !

શીતલસિંહ : (હાંફતો હાંફતો) કાં તો અંધારી રાતને લીધે અથવા તો આ બનાવને લીધે નદીએ અત્યારે બહુ કારમી વસતી થઈ છે. હું નદીની રેતીમાં પેઠો એટલે પાછળથી પાસે આવી મહારાજાના જેવા અવાજથી મારું નામ દઈ મને કોઈએ બોલાવ્યો. પાછો ફરી જોઉં છું તો કોઈ મળે નહિ ! થોડી વાર તો મારાથી હલાયું કે ચલાયું નહિ; પછી પાછળ જોતો જાઉં ને આગળ ચાલતો જાઉં. એમ હું નદીકિનારે પહોંચ્યો. જેવો પાણીમાં પગ મૂકું છું તેવી રાણી રૂપવતીની આકૃતિ પાણીમાંથી નીકળી આવી, અને મને અંદર બોલાવવા તેણે હાથ લાંબો કર્યો. હું ભયથી છળીને નાઠો, ને ઘણી વાર સુધી એક ઝાડને થડે વળગીને સંતાઈ રહ્યો. આખરે, તારું સ્મરણ થયું ત્યારે મને હિંમત આવી. અને હું આંખો મીંચી રાખીને કાન દાબી રાખી જેમતેમ નાહીને અહીં દોડી આવ્યો. આ વાડીના ઝાંપામાં હું પાછો પેઠો ત્યારે હું જીવતો છું એમ મને ખાતરી

થઈ. રાઈ નદીએ જતો હોય તો એને પાછો બોલાવ.

જાલકા : એને ભય નહિ લાગે, અને ભૂત નહિ દેખાય ! ભયભીત દશામાં નિર્બળ થયેલા મનને જ એવી સ્વકલ્પિત ભ્રમણાઓ દેખાય છે.

શીતલસિંહ : જાલકા ! એક બીજી શંકા મને ઉત્પન્ન થઈ છે, તે હું કહું છું તે માટે ક્ષમા કરજે. તારી યુક્તિ પ્રમાણે નગરમાં સંદેશો કહેવડાવીશું અગર હું જઈને કહીશ, પણ કલ્યાણકામ અને બીજા રાજાપુરુષો તે નહિ માને તો ? એવી વાત એકદમ નયે મનાય.

જાલકા : તેની ફિકર કરવા જેવું નથી. મહારાજની કમ્મરમાંથી આ પત્ર મને મળી આવ્યો છે. એમાં માત્ર મહારાજની સહી અને મહોરછાપ છે. બાકીનો પત્ર કોરો છે.

શીતલસિંહ : તને તું કહે એવી ઇબારતનો લેખ આપવા મહારાજ એ પત્ર તૈયાર કરી સાથે લેતા આવ્યા હતા.

જાલકા : એ પત્ર ઉપર આપણો સંદેશો તમે લખજો, અને મહારાજની આંગળીએથી આ વીંટી હું લેતી આવી છું, તે તેમના રિવાજ મુજબ એંધાણી તરીકે પત્ર જોડે મોકલીશું.

શીતલસિંહ : આફરીન ! જાલકા, તારી અક્કલને આફરીન ! મહારાજ પોતે જીવતા હોય તો પણ આ પુરાવો તેમને માનવો પડે.

જાલકા : રાઈને આ પત્રની વાત કહેવાની નથી. ભેદમાં જેટલા ઓછા સામેલ તેટલી સલામતી. મહારાજનો આ હાર અને આ તોડો છે તે રાઈ જ્યારે મહારાજને વેશે નગરમાં જશે ત્યારે એને પહેરાવીશું. હવે આપણું કાર્ય સમાપ્ત કરીએ.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ પમો

સ્થળ : રંગિણી નદીનો કિનારો

[રાઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : માનવકૃતિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના મોટા અંતરનો અનુભવ મને આજે જ થયો. વાંચ્યું અને સાંભળ્યું હતું તેનો સાક્ષાત્કાર થયો. નહોતો ત્યાં સુધી એ અંતરની વાસ્તવિકતા મને સમજાઈ નહોતી, ક્યાં એ વાડી અને ક્યાં આ નદીતટ !

(શિખરિણી)

ઘવાયાં શાં ગાત્રો મનુજકરથી ત્યાં પ્રકૃતિનાં !
અહીં શાં સ્વછંદે અવનિ જલ આકાશ ખિલતાં !
રહ્યાં શાં ધૂમાઈ મનુજકૃતિનાં ઈન્ધન ત્યહાં !
અહીં શો પૂર્ણાગ્નિ પ્રકટિ ધરતો ઉજ્જ્વલ પ્રભા ! ૧૩

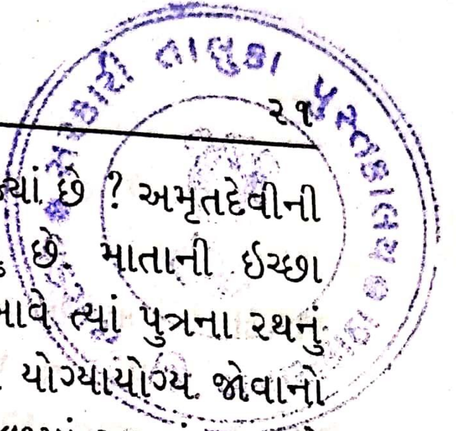
(આર્યા)

રૂંધાયો તુજ જીવ ત્યાં મનુજતણા શ્વાસથી મલિન પવને,
ઉલ્લસતો અહીં આવી જલ તરુ તારક વિશે ભળીને. ૧૪

નદી ! તારી સુભગ શીતલતાની મારામાં સંક્રાન્તિ થાય એ શક્ય છે ? (નદીમાં પ્રવેશ કરે છે. નદીના પાણીમાં નજર કરી ઊભો ઊભો ચકિત થઈ) કેવો ચમત્કારી દેખાવ !

(હરિગીત)

આ તારકો પ્રતિબિમ્બ દ્વારા જલ વિશે ઊતરી ગયા !
ખેંચે નદીનો વેગ તોયે સ્વસ્થલે તે દૃઢ રહ્યા !
મુજ અંતરે પ્રતિબિમ્બમાં કંઈ જ્યોતિઓ જે ઝગઝગે,
શું જાલકામતિવેગમાં જાશે તણાઈ સર્વ તે ? ૧૫

પરંતુ હવે જાલકાની મતિનો પ્રશ્ન ક્યાં છે ? અમૃતદેવીની ઈચ્છા એ તો ખરે જુદી જ વસ્તુ છે. માતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરતાં પુત્રને સંકોચનું સ્થાન આવે ત્યાં પુત્રના રથનું પૈડું પંકમાં ગળી જાય છે. શું પુત્રને યોગ્યાયોગ્ય જોવાનો અધિકાર નથી ? રંગિણી ! તારા જળમાં આ ગૂંચવાડાનો કંઈ ખુલાસો છે ?

(સોરઠો)

મારે ડૂબકી જેહ, ઉત્તર દે તું તેહને !
છે તુજ ઉદરે તેહ, ધરતીમાં જે ક્યાં નથી ? ૧૬

પણ મારી અશક્તિનો દોષ ધરતીને માથે શા માટે નાખવો ?

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જ્ઞાનીઓ, કવિઓ, તપસ્વિ ઋષિઓ, ભક્તો, મહાચિન્તકો,
સંતો, તાત્ત્વિક પંડિતો, નયવિદો, રાજ્યોતણા શાસકો;
વિદ્વાનો જલભૂમિપ્રાણિપશુના આકાશ પાતાલના
પોષ્ય કાંઈ અગણ્ય જે ધરતિએ, ઓછું શું છે તેહમાં ? ૧૭

ધરતીના પટ પર આવો ભર્યો ભંડાર છે; કંઈ મનુષ્યો રોગથી આરોગ્ય પામ્યા છે, કંઈ મનુષ્યો આરોગ્યમાંથી રોગ પામ્યા છે. ત્યાં આ મારી શંકાઓ માટે જડીબુટ્ટી કોઈ ઠેકાણેથી નહિ મળે કે જે મને સમજાવે કે માતાનો પ્રેમ મારા અંતઃકરણને કેમ ગૂંચવે છે !

(અનુષ્ટુપ)

પ્રેમ ને સત્ય એ બન્ને અંશો એક જ ઈશના,
તથાપિ કેમ દેખાતા વિરોધી માર્ગ તેમના ? ૧૮

પણ પેલું કોણ દેખાય છે ? મારા એકાંતને ખંડિત કરવા અને પ્રકૃતિની પવિત્રતાને કલુષિત કરવા કોણ રેતીમાં

પગલાં ભરે છે ? અરે ! જાલકા હોય એમ લાગે છે.

(જાલકા પ્રવેશ કરે છે.)

જાલકા : આ શું રાઈ ! તેં હજી સ્નાન નથી કર્યું અને વસ્ત્ર પહેરીને પાણીમાં ઊભો રહ્યો છે !

રાઈ : સ્નાન કરવું કે ન કરવું એ વિચારમાં છું. ધરતી મને કોરો રાખી શકે તેમ છે, અને નદી મને ભીનો કરી શકે તેમ છે. બેમાંથી કોની પ્રસાદી ગ્રહણ કરવી એ નિર્ણય કરવો બહુ કઠણ છે.

જાલકા : એ તારી પંડિતાઈના તર્કવિતર્ક જવા દે. હવે તો દુનિયાની ખરી વસ્તુઓ સાથે કામ લેવાનું છે.

રાઈ : અને પંડિતાઈ ખોટી વસ્તુ છે ?

જાલકા : તે તો કોણ જાણે, પણ પંડિતો રાજ્ય કરી શકતા નથી.

રાઈ : ખરી રીતે તો પંડિતો જ દુનિયામાં રાજ્ય ચલાવે છે. રાજાઓ અને મંત્રીઓ તો માત્ર પંડિતોએ ઠરાવેલા નિયમોનો અમલ કરે છે; અને તેમાં તેઓ ચૂકે છે ત્યારે રાજ્ય ખોઈ બેસી છે.

જાલકા : તું ગાદીએ બેસે પછી પંડિતોની સભા ભરી તેમની આગળ એ પ્રશ્ન મૂકજે. પણ અત્યારે તો સ્નાન કરી લે. હું પણ સ્નાન કરવા આવી છું.

રાઈ : જાલકા ! સ્નાનનો આ શો ઢોંગ ? શબના સ્પર્શથી તને મલિનતા થઈ નથી, તો તો સ્નાનની શી જરૂર ! તારા ચિત્તને તો સંતાપ થયો જ નથી કે શાંતિ મેળવવાના પ્રયત્નનો આરંભ કરવામાં તને સ્નાન ઉપયોગી થાય.

જાલકા : પ્રેત સાથેનો સંબંધ તૂટ્યાનું સ્નાનથી મનમાં ઠસે છે.

રાઈ : આશા વ્યર્થ છે; પર્વતરાય સાથેનો સંબંધ કદી તૂટવાનો નથી, અને આપણને એ પ્રેતનું વિસ્મરણ કદી થવાનું નથી. ગમે ત્યાં જઈશું પણ પર્વતરાયનું મૃત્યુ આપણી નજર આગળથી ખસવાનું નથી. અને તેટલેથી બસ ન હોય તેમ તેં પર્વતરાયના ઘરમાં જઈને વસવાની અને તેનો વેશ ભજવવાની યોજના કરી છે !

જાલકા : તને પાછી નિર્બળતા આવતી જણાય છે.

રાઈ : નિર્બળતા કહે કે સબળતા કહે, પણ મારું અંતઃકરણ બહુ ઉછાળા મારે છે, અને તારી આ યોજનાને પોતાની અંદર પેસવા દેતું નથી.

જાલકા : એક વાર માર્ગ પકડ્યા પછી શિથિલ પગલાં ભરવાં એ કાયરપણું છે, અને એથી આખરે વિનાશ જ થાય છે.

રાઈ : હજી શો માર્ગ પકડવો છે ?

જાલકા : પર્વતરાયનું શબ જમીનમાં દાટ્યું છે, અને શીતલસિંહ સંદેશો લઈ રાજમહેલ તરફ રવાના થયો છે.

રાઈ : ખાડામાં પગ ઉતાર્યો હોય તોપણ પાછો ખેંચી નથી લેવાતો ? બહુ બહુ તો થોડો છોલાઈને બહાર આવે !

જાલકા : રાઈ ! તારી આ અસ્થિરતા મને દુઃખી કરે છે. હું જ્યાંથી જૂની આફતોનો છેડો આવેલો ધારું છું, ત્યાંથી તું નવી આફતોની શરૂઆત કરવા કેમ માંડે છે ? મારા હૃદયના ઉલ્લાસ માટે તને કાંઈ દરકાર જ નથી !

રાઈ : એ દરકાર જ મને વિવશ કરે છે.

જાલકા : તો એક વાર વિવશતા સહન કરી લે. હવે અહીં સ્નાન કરવામાં તારું દિલ નહિ લાગે. વાડીમાં ચાલ. ત્યાં સ્નાન કરીશું. તને વાર થઈ તેથી મને ફિકર થઈ હતી જ કે તને પાછી ગૂંચવણની આંકડી આવી હશે. ચાલ, એ આંકડીના નુસખા એની મેળે મળી આવશે.

[બન્ને જાય છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : કનકપુરની કચેરી

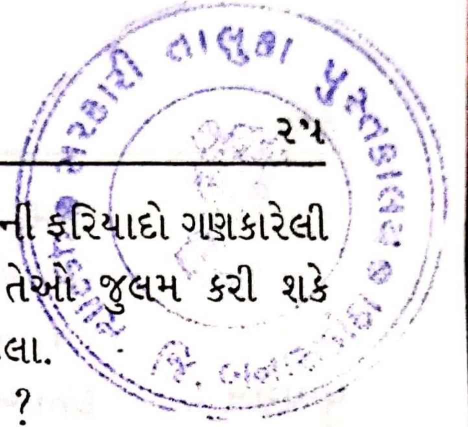
[કલ્યાણકામ અને પુષ્પસેન કચેરીમાં બેઠેલા પ્રવેશ કરે છે.]

કલ્યાણકામ : પુષ્પસેનજી ! ઉત્તરમંડળમાં જાગેલા દંગાનું ખરેખરું કારણ આપને શું માલૂમ પડ્યું ?

પુષ્પસેન : કર ઉઘરાવનારાઓના જુલમની ફરિયાદ કાંઈક ખરી હતી, પરંતુ દંગો તો મંડલેશ દુર્ગેશની ઉશ્કેરણીથી જ થયો હતો એમ મારી ખાતરી થઈ.

કલ્યાણકામ : આપ જવા નીકળ્યા ત્યારે મેં આપને ચેતવણી આપી જ હતી કે દુર્ગેશની સાથે કુશળતાથી વ્યવહાર કરવાનો છે. જે બુદ્ધિબળથી એ રાજકાર્યની નિપુણતામાં પંકાય છે, તે જ બુદ્ધિબળ એને ઊંચી પદવીના લોભમાં ભમાવે છે. પરંતુ આ દંગામાં એની સામેલગીરી શી રીતની હતી ? દંગો બેસાડી દેવા સારુ પાટનગરથી સૈન્ય મોકલવા એણે સંદેશો મોકલેલો. તે પરથી તો જણાતું હતું કે દંગાથી એ બહુ ચિંતાતુર થયેલો હતો.

પુષ્પસેન : હું સૈન્ય લઈ જઈ પહોંચ્યો ત્યારે સ્થિતિ બહુ વિષમ હતી, અને એની ચિંતા સકારણ હતી, એ ખરું, પરંતુ દોરી એના હાથમાંથી ખસી ગઈ હતી તેથી એને ભય અને ચિંતા થયાં હતાં. શરૂઆતમાં તો દંગો કરનાર લોકોને એણે નાણાં આપેલાં અને હથિયાર આપેલાં એ હકીકત ચોખ્ખી રીતે મને માલૂમ પડી. અને લોકોને બેદિલ કરવા સારુ એણે કર

ઉઘરાવનારાઓના જુલમ વિશેની ફરિયાદો ગણકારેલી નહિ, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ જુલમ કરી શકે એવા નવા ધારા એણે કાઢેલા.

કલ્યાણકામ : એ બધામાં એનો હેતુ શો ?

પુષ્પસેન : પર્વતરાય મહારાજ હાલ એકાંતમાં છે અને દેશને માથે રાજા નથી, તેવે સમયે દંગો કરાવી ઉત્તરમંડળમાંના સૈન્યને પોતાના કાબૂમાં લઈ સૈનિકોને લૂંટફાટ કરવા દઈ, રાજી કરી, આખરે તેમની મદદથી ઉત્તરમંડળના સ્વતંત્ર ધણી થઈ બેસવું એવો એનો ઉદ્દેશ હતો. આપે એના મહત્ત્વાકાંક્ષી લોભની પરીક્ષા કરી છે તે યથાર્થ છે.

કલ્યાણકામ : એની એ યોજના કેટલેથી ભાંગી પડી ?

પુષ્પસેન : દંગો તો જગાવી શક્યો, પણ પછી દંગાખોરો વશ રહ્યા નહિ. દુર્ગેશના મદદગારો ઉપર તેમણે હલ્લા કર્યા અને દંગાખોરો તથા સૈનિકોએ એવી અતંત્ર લૂંટફાટ ચલાવી કે આખું મંડળ ત્રાહિત્રાહિ કરવા લાગ્યું. પછી લૂંટની વહેંચણી બાબત દંગાખોરો અને સૈનિકો વચ્ચે લડાઈઓ ચાલી અને તેઓ એકબીજાની કાપાકાપી કરવા લાગ્યા. દુર્ગેશ એકનો પક્ષ લે તો બીજા ક્રોધાયમાન થાય એમ બનવા લાગ્યું, અને ન ટકાયું ત્યારે એણે આપની પાસે મદદ મંગાવી.

કલ્યાણકામ :

(ઉપજાતિ)

દુર્વૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો;
ભર્યાં તળાવો તણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જલધોધ કોણ ? ૧૯

કડવા અનુભવથી દુર્ગેશને શિખામણ તો મળી; પણ ઉત્તરમંડળનું અધિપતિપણું એના હાથમાં હવે રહેવા દેવું એ હિતકર છે ?

પુષ્પસેન : દંગો બેસાડી દેવામાં તો એણે મને ખરા અંતઃકરણથી મદદ કરી હતી, અને એ મંડળમાં હવે સંપૂર્ણ શાંતિ થઈ ગઈ છે. પણ ચિત્તમાં એક વાર પેઠેલું રાજદ્રોહનું વિષ પૂરેપૂરું નીકળી જવું બહુ કઠણ છે. અને રાજ્યલોભનો કીડો એવો છે કે નરમ પડી ગયા પછી તે પાછો ફરી ફરી ચળવળી આવે છે અને ચિત્તને કોરે છે. આપની મના ન હોત તો હું એનો શિરચ્છેદ કરત અથવા એને બંદીવાન કરત.

કલ્યાણકામ : દુર્ગેશનો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ ન થાય એ ખરું છે, પરંતુ એને હાલ સંકટમાં ઘેરીએ તો એની નિષ્ફળતાથી અસંતુષ્ટ થયેલા એના મિત્રો અને મદદગારો પાછા એને જઈ મળે. વળી એવા યુવકની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિશક્તિ રાજ્યના ઉપયોગમાં કદી ન આવે એમ સદાને માટે રદ કરવી એ પણ ઉચિત નથી. એને કનકપુરમાં ઉપમંત્રીને પદે બોલાવીશું તો અત્યારે એ ઉત્તરમંડળ છોડીને અહીં ખુશીથી આવશે. રાજ્યને ત્યાંનું ભયકારણ દૂર થશે, અને પાટનગરમાં એ અંકુશમાં રહેશે.

[દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.]

દ્વારપાળ : (નમન કરીને) ભગવંત ! રાણીસાહેબ તરફથી દાસી મંજરી સંદેશો લઈને આવી છે.

કલ્યાણકામ : આવવા દે.

[દ્વારપાળ જાય છે.]

પુષ્પસેન : પ્રધાનજી, ત્યારે હું રજા લઈશ.

કલ્યાણકામ : બેસો પુષ્પસેનજી, આપની સલાહની જરૂર પડશે.

[મંજરી પ્રવેશ કરે છે.]

મંજરી : (ઓવારણાં લઈને) સૌભાગ્યવંત રાણીસાહેબે ભગવંત પ્રધાનજીને નમસ્કાર કહ્યા છે અને કહેવડાવ્યું છે કે દક્ષિણથી ઝવેરી આવ્યો છે તેની પાસેથી હીરા અને મોતી લીધાં છે. તેના એક લાખ દામ આપવા કોશાધીશને આજ્ઞા કરશો.

કલ્યાણકામ : ગયા માસમાં રાણીસાહેબને એક લાખ દામ મોકલ્યા હતા.

મંજરી : તે તો ઘણે ભાગે કાશીથી આવેલાં કસબનાં લૂગડાં લેવામાં ખરચાઈ ગયા, અને થોડા વધ્યા તે કોઠાર ખરચમાં વપરાયા. ઝવેરાત મગાવી આપવાનું આપને રાણીસાહેબે પ્રથમ કહેવડાવ્યું હતું; પણ આપે ઉત્તર મોકલેલો કે દંગો વખતે લાંબો ચાલે તો ઘણાં નાણાંની જરૂર પડે તેથી હાલ ઝવેરાત માટે ખરચ થાય તેમ નથી. પણ હવે દંગો શમી ગયો છે, અને ઝવેરી સારો માલ લઈ આવી પહોંચ્યો તેથી રાણીસાહેબે ઝવેરાત ખરીદ કર્યું છે.

કલ્યાણકામ : પુષ્પસેનજી ! દંગા સંબંધીનો બધો હિસાબ ચૂકી ગયો છે !

પુષ્પસેન : ઉત્તરમંડળમાં ચતુરંગ સેના માટે લીધેલા ધાન્ય અને ઘાસના બે લાખ દામ વેપારીઓને હજી આપવાના બાકી છે. વળી, સૈનિકો માટે લીધેલા ઘોડા અને શસ્ત્રના ત્રણ લાખ આપવાના બાકી છે.

મંજરી : રાજ્ય હોય ત્યાં ખરચ તો ચાલ્યા જ જાય. મહારાજ એકાંતવાસમાં હોવાથી રાણીસાહેબને આમ નાણાં માટે સંદેશા મોકલવા પડે છે, તેથી એમને બહુ ઓછું

આવે છે. ભગવંતે ઝવેરાત મગાવવા ના કહી ત્યારે રાણીસાહેબ રોયાં હતાં.

કલ્યાણકામ : રાણીસાહેબને અમારા નમસ્કાર કહેજો, અને ઝવેરીને અમારી પાસે મોકલવા વિનંતી કરજો. એનાં નાણાં ચૂકવી આપીશું.

[મંજરી નમન કરીને જાય છે.]

પુષ્પસેન : કોશાધીશ કહેતા હતા કે આવતી મોસમમાં કરનું ઉઘરાણું આવશે ત્યાં સુધી નાણાંની ટાંચ રહેશે.

કલ્યાણકામ : મંજરીએ છેવટે અશ્રુપાતનો ભય બતાવ્યો એટલે હું નિરુપાય થઈ ગયો

(ચામર)

સામ દામ ભેદ દંડ, જે ઉપાય છે લખ્યા,
ચાર તે નરોની બુદ્ધિશક્તિથી જ છે રચ્યા;
રાજનીતિશાસ્ત્રકાર હોત જો સ્ત્રીઓ કદી,
અશ્રુપાત પાંચમો લખાત શાસ્ત્રમાં નકી. ૨૦

પુષ્પસેન : રાજકાર્યોના કઠણ અભ્યાસથી સ્ત્રીજાતિની મૃદુતાની આપને અવગણના થઈ છે.

(તોટક)

મૃદુતા લલનાહૃદયે વસતી,
પ્રતિ અશ્રુ વિશે થતિ મૂર્તિમતી;
વિણ સિંચન એ મૃદુતારસના,
સૂકી કર્કશ આ બનિ જાય ધરા. ૨૧

[દ્વારપાળ પ્રવેશ કરે છે.]

દ્વારપાળ : (નમન કરીને) કોટવાળસાહેબ અંદર આવવાની રજા માગે છે.

કલ્યાણકામ : એકલા છે ?

દ્વારપાળ : સાથે સિપાઈઓ છે અને પકડેલા માણસો છે.

કલ્યાણકામ : સહુને અંદર આવવા દે.

[દ્વારપાળ જાય છે.]

[કોટવાળ, સિપાઈઓ અને હાથ બાંધેલા બે માણસો પ્રવેશ કરે છે.]

કોટવાળ : ભગવંતને નમસ્કાર કરું છું.

કલ્યાણકામ : કોટવાળજી ! આ બે માણસોનો શો અપરાધ છે ?

કોટવાળ : આ બન્ને શખ્સો રાજમાર્ગ ઉપર ગાળાગાળી અને મારામારી કરતા હતા. તેમની મદદે તેમના પક્ષના માણસો આવ્યા અને રસ્તામાં બહુ તોફાન થયું. સિપાઈઓએ તેમને રોક્યા પણ માન્યું નહિ, અને ઊલટા તેઓ સિપાઈઓને મારવા ધસ્યા.

કલ્યાણકામ : (પકડાયેલા માણસોને) તમને ઘેર અણગમો થતો હોય, તો પણ તુરંગમાં જવાને શા માટે આતુર થાઓ છો ? જાત્રાએ જાઓ.

પહેલો માણસ : ભગવંત ! તુરંગમાં જવા જેવું મેં કાંઈ કૃત્ય કર્યું નથી.

બીજો માણસ : ભગવંત ! એ તુરંગમાં જવાને પાત્ર છે. હું નિર્દોષ છું.

કલ્યાણકામ : જે નિર્દોષતા રાજદરબારમાં આવી ધારણ કરો છો તે ઘેર ધારણ કરી હોત તો કોટવાલજીને આટલી મહેનત પડત નહિ. તમારા વચ્ચે કલહ શાથી થયો ?

બીજો માણસ : ભગવંત ! આ માણસ મારો ગોર છે, હું એનો જજમાન છું. મારી દીકરી માટે સારો વર ખોળી લાવવા માટે મેં એને પરગામ મોકલ્યો હતો. એ મારો વંશપરંપરાનો ગોર છે. મારા તરફથી સારી

રીતે દાન-દક્ષિણા એને મળે છે. તે છતાં મારી નવ વરસની બાળકીનું વેવિશાળ એંસી વરસના ઘરડા ડોસા સાથે એ કરી આવ્યો છે. ડોસાના પૈસા ખાઈને મારી દીકરીનો ભવ બગાડ્યો છે.

કલ્યાણકામ : ભવ બગાડ્યો શાનો ? તું વેવિશાળ રદ કર.

બીજો માણસ : ગોર ચાંલ્લો કરી આવ્યા પછી વેવિશાળ કઈ રીતે તોડાય ?

કલ્યાણકામ : અન્યાયનાં બંધન છોડી ન નખાય ?

બીજો માણસ : ભગવંત ! નાતની રૂઢિ પડી, તે શું કરીએ ? અમારી નાતમાં વેવિશાળ કોઈ કારણથી તોડાતાં નથી. કોઈ તોડે તો નાતવાળા નાતબહાર મૂકે, અને કન્યાને બીજું કોઈ લે નહિ.

કલ્યાણકામ : યોગ્ય-અયોગ્યનો નાત વિચાર નહિ કરે.

બીજો માણસ : નાત તે વળી એવો વિચાર કરે, ભગવંત ?

કલ્યાણકામ : નાત સત-અસત પણ જુએ નહિ ?

બીજો માણસ : શી રીતે જુએ ?

કલ્યાણકામ : (પહેલા માણસને) ભૂદેવ ! તમે કન્યાના પિતાતુલ્ય અને બિચારી કન્યાને કૂવામાં કેમ નાખી આવ્યા ?

પહેલો માણસ : ભગવંત કૂવામાં નથી નાખી. વર તો શ્રીમંત છે. બીજવર છે, એટલે ઉંમર તો સહેજ વધારે હોય. પણ કન્યા બેઠી બેઠી રોટલો ખાશે. અને પરદેશથી વૈદ્યરાજ આવ્યા છે તે મહારાજ પર્વતરાયનો ઉપચાર કરી રહે પછી એ વૈદ્યને રાખી એ જ ઉપચાર આ વર કરશે તો એ પણ જુવાન થઈ જશે.

બીજો માણસ : ભગવંત ! આ ગોરે કહ્યું તેથી જ લડાઈ થઈ. મેં ગોરને કહ્યું કે તમને ડોસાએ પૈસા આપ્યા છે, તેના ચાર ભાગ કરો. એક ભાગ તમે રાખો. અને ત્રણ ભાગ મને આપો કે તેમાંથી એક ભાગ ડોસાને જુવાન કરવામાં ખરચીએ, અને બાકીના બે ભાગ મારે ઘડપણમાં ગુજરાન માટે ચાલે. મેં પૈસા માગ્યા ત્યારે સામી ગાળો દેવા લાગ્યા અને મારવા આવ્યા. એથી લોકો ભરાઈ ગયા અને હોહા થઈ ગઈ.

પહેલો માણસ : ભગવંત ! મારા પૈસામાંથી હું શાનો ભાગ આપું ? મેં તો કામ જ કરી આપ્યું. વરને જુવાન થવું હોય તો વર પૈસા ખરચે, અને કન્યાના બાપને નાણાં જોઈતાં હોય તો વર પાસે કઢાવે.

બીજો માણસ : ડોસાની પહેલી વારની બાયડીના છોકરા છે, તે હવે એક બદામ આપવા દે તેમ નથી.

કલ્યાણકામ : કોટવાળજી ! અત્યારે અમારા ચિત્તને બહુ ક્ષોભ થયો છે. કાલે આ માણસોને હાજર કરજો. એમનાં બંધન છોડી નાખજો. એમના દુરાચરણે એમને બાંધ્યા છે તે બસ છે.

કોટવાળ : જેવી આજ્ઞા.

[કોટવાળ, સિપાઈઓ અને બન્ને માણસો જાય છે.]

પુષ્પસેન : મંત્રીશ્વર ! નિત્યની આવી વસમી માથાઝીક આપને બહુ વ્યગ્ર કરતી હશે. અમારો તરવાર ફેરવવાનો ધંધો એટલો સહેલો અને ટૂંકો.

કલ્યાણકામ : આવા આચારથી દેશની દુર્દશા થવા બેઠી છે. તે તરવાર ફેરવવાથી મટે તેમ નથી. મહારાજે

ઘડપણમાં લગ્ન કર્યું ત્યાં પ્રજાજનનો એવા કૃત્ય માટે શી રીતે દોષ કઢાય ? અને વૃદ્ધત્વ માટે માંડેલા ઉપચારથી તો હજી કોણ જાણે કેટલાય ફણગા ફૂટશે ! હવે અત્યારે તો કચેરી બરખાસ્ત કરીશું.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૨જો

સ્થળ : કલ્યાણકામની હવેલી

[કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.]

કલ્યાણકામ : રાણીસાહેબનું ઝવેરાત જોઈ તમને થોડુઘણું એવું ખરીદવાની ઈચ્છા ન થઈ ?

સાવિત્રી : રાણીસાહેબ તો મહારાજ પર્વતરાય જુવાન થઈને આવે ત્યારે તેમને પ્રસન્ન કરવાની ઉત્કંઠાથી આ બધી તૈયારી કરે છે. અને હું તો તમને પ્રસન્ન કરી ચૂકી છું.

કલ્યાણકામ : તમે કહેતાં હતાં કે પોતાના મનની તૃપ્તિ ખાતર પણ સ્ત્રીઓ અલંકાર પહેરે છે.

સાવિત્રી : અતૃપ્ત મન તૃપ્તિનાં અનેક સાધનો શોધે છે; પરંતુ મારી તૃપ્તિમાં એવી ન્યૂનતા જ નથી. આપણાં લગ્ન પહેલાં અલંકારોથી મને બહુ ઉલ્લાસ થતો, અને આપણા અનુરાગમાં ન્યૂનતા હોય તો આજ પણ હું અલંકારોથી સંતોષ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરત.

કલ્યાણકામ : એમ નહિ તો મારાં નયનોના અનુરંજન ખાતર તમે થોડાં રત્ન ન પહેરો ?

સાવિત્રી : તમારાં નયનનું એથી અનુરંજન થતું હોય તો હું થોડાં નહિ પણ ઘણાં રત્ન પહેરું. પણ તમારા હૃદયનું

અનુરંજન શાથી થાય છે તે હું જાણું છું અને તમારા હૃદયથી જુદે પ્રકારે પ્રસન્નતા મેળવવાની તમારાં નયનોને ઉત્સુક્તા હોય એમ હું માનતી નથી.

કલ્યાણકામ : મારા હૃદયની તમારી એ કદર કાયમ છે તે જાણી મને બહુ નિવૃત્તિ થઈ. આજ પુષ્પસેન મને કહેતા હતા કે રાજકાર્યો કરતાં મારું હૃદય એવું કઠણ થઈ ગયું છે કે સ્ત્રીજાતિની મૃદુતા તરફ મને અવજ્ઞા થઈ છે.

સાવિત્રી : પુષ્પસેનને ઠેકાણે હું હોઉં તો હું પણ એમ ધારું. તમે બે પ્રકારનાં જીવનસ્વરૂપ ધારણ કરો છો. બહારથી તમને જોનારને તમારી દૃઢતાનું જ દર્શન થાય છે. એ દૃઢતાના પડની અંદર રહેલી કોમળતા લોકોને દેખાતી નથી.

(તોટક)

રસ મિષ્ટ થકી ભરિયું ફલ જે,
રસરક્ષણ કાજ જ છાલ ધરે;
જડ વેષ્ટન એ કરિ દૂર શકે,
જન તે જ ગ્રહે રસ નિર્મળ એ. ૨૨

કલ્યાણકામ : મહારાજ પાસે આવેલા વૈદ્યરાજને બોલાવી આપણે પણ જુવાન બનીએ તો બહારથી રસિક રૂપ આપણને પ્રાપ્ત ન થાય ? તમારી સુંદરતા તો અખંડિત છે, પણ વય ઘટાડી આપણે બન્ને બહારની રસિકતા ધારણ ન કરી શકીએ ?

સાવિત્રી : એવા બહારના આભાસથી આપણી પરસ્પરની કદરમાં શો ફેરફાર થાય ? લગ્નને દિવસે આપણા સ્નેહની જે ગાઢતા હતી તેમાં તલમાત્ર ફેર નથી

પડ્યો. ઊછળતો ધોધ નીચે પડીને આજે સરોવર ભરાયું છે. પણ જળ તો તેનું તે જ છે.

કલ્યાણકામ : હૃદયદેવી ! પતિ-પત્ની થતાં આપણે પ્રેમી મટી ગયાં નથી. એ ધન્ય સુખથી મળતા બળ વડે જ હું રાજકાર્યોના ભારને મારા હૃદયનો સ્પર્શ કરતાં અટકાવી શકું છું, અને ચિંતાઓને બહાર રાખી શકું છું. ચિંતાઓને મારા હૃદયમાં દાખલ કરી અને મારા હૃદયભાવને બહાર કાઢી તે સર્વને એકાકાર કરી મારું જીવન એકવડા જ સ્વરૂપનું કરું તો જગતના કંટકો આગળ મારું હૃદય કેમ આખું રહે ?

સાવિત્રી : તમારા જીવનનું બેવડું સ્વરૂપ ન સમજનાર તમને સખત દિલના ધારે એ સ્વાભાવિક છે. પુષ્પસેને કરેલો જખમ રૂઝવવા તમે ઝવેરાતનો પ્રસંગ કાઢ્યો, એ હું જ આટલી વારે સમજું છું; તો તમારી સાથે ઉપર ઉપરના પરિચયવાળા મનુષ્યો તમારા દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા મંત્રોનો મર્મ શી રીતે ગ્રહણ કરે ?

[બહાર કોલાહલ થાય છે.]

કલ્યાણકામ : (બારણું ઉઘાડીને) અરે, કોઈ છે કે ?

[નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

નોકર : જી, હુકમ ?

કલ્યાણકામ : બહાર આટલી બધી ગરબડ શાની થાય છે ?

નોકર : કોઈ સવારનો ઘોડો કાબૂમાં ન રહ્યો, તે બજારમાં બહુ દોડ્યો, અને આખરે આપણા દરવાજા આગળ આવતાં સવાર કૂદી પડ્યો. તેથી તેને બહુ વાગ્યું છે, અને લોકો ભરાયા છે.

સાવિત્રી : તું ને બીજા નોકરો મળીને એ માણસને ઘરમાં

લાવીને સુવાડો મને પછી મને ખબર આપો.

નોકર : જી, બહુ સારું.

[નોકર જાય છે.]

કલ્યાણકામ : તમે એની સારવાર કરવા માંડો, એટલે હું ઉત્તરમંડળેશ તરફ મોકલવાનો પત્ર લખીને આવી પહોંચું છું

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : *કલ્યાણકામની હવેલી*

[પથારીમાં અઢેલીને બેઠેલા દરદી પાસે આસન ઉપર બેઠેલા કલ્યાણકામ અને પાસે ઊભેલો વંજુલ પ્રવેશ કરે છે.]

દરદી : ભગવંત ! આપનાં પત્નીએ માતા પેઠે મારી જે માવજત કરી છે તેનો ઉપકાર હું વાળી શકું તેમ નથી. હવે હું ચાલી શકું તેમ છું. માટે મને જવાની રજા આપશો. મારા ઘોડાનું શું થયું હશે તે વિશે હું બહુ ચિંતાતુર છું.

કલ્યાણકામ : ઘોડાને પકડી લાવવા મેં માણસો મોકલ્યા છે. તમે આ પાટા બાંધેલે જખમવાળે શરીરે શી રીતે જઈ શકશો ?

વંજુલ : ઊભા અને આડા પાટા જોઈને લોકો આંગળી કરશે અને છોકરાં તાળીઓ પાડશે.

દરદી : જખમથી મારું કૌવત ગયું નથી. અને પાટાથી મને શરમ નહિ લાગે. શ્રીમતી સાવિત્રીદેવીની દયાવૃત્તિની એ પ્રસાદી નિત્ય મળતી હોય તો હું નિત્ય જખમ ખમું.

વંજુલ : શીરો ખાવાનો મળતો હોય તો હું પણ પાટા બંધાવીને સૂઈ રહું, પણ જખમની શરત મારે કબૂલ નથી.

કલ્યાણકામ : (દરદીને) તમે કોણ છો ? અને ક્યાંથી આવો છો ?

દરદી : જી, હું પરદેશથી આવું છું. આ નગર બહાર રંગિણી નદીને કિનારે આવેલી કિસલવાડીમાં હું માળીનું કામ કરું છું. મને 'રાઈ'ને નામે સહુ ઓળખે છે.

કલ્યાણકામ : આ શરીરકાંતિને અને આ બુદ્ધિપ્રભાવને માળીનું કામ ઘટતું નથી, અને રાઈનું નામ પણ ઘટતું નથી.

રાઈ : કાંઈ કાંઈ યોગાનુયોગ હોય છે.

[બહાર ઘોડાનું ખોંખારવું સંભળાય છે.]

રાઈ : એ મારો ઘોડો છે, અને મારી ગંધ પારખીને ખોંખારે છે.

વંજુલ : મને તો કંઈ ગંધ આવતી નથી. બાકી, લૂગડાંની ગંધથી હું લોકોને પારખું છું.

કલ્યાણકામ : (રાઈને) તમારી અને ઘોડાની એકબીજા પર આટલી બધી આસક્તિ છતાં ઘોડો તમારે વશ કેમ ન રહ્યો ?

રાઈ : નગર બહાર તળાવકિનારે હું બેઠો હતો અને ઘોડો પાસે ચરતો હતો. તેવામાં પડી ગયેલા મોટા વડનું ઝાડ ગાડામાં નાખેલું જતું હતું. તે જોઈને ઘોડો ભડક્યો અને જોરથી દોડવા લાગ્યો. હું દોડીને પડખે આવીને ઘોડા પર ચડી ગયો, પણ લગામ નીચે લટકતી હોવાથી હું તેને બરાબર ખેંચી રાખી શક્યો નહિ. રસ્તામાં એક ઠેકાણે પડેલો મોટો પથ્થર ઘોડાને વાગ્યો, અને લગામ તેના પગ સાથે અથડાતી હતી તેથી ઘોડો વધારે ચમકીને દોડવા લાગ્યો અને આખરે નગરમાં પેઠો. ઘોડો આપની હવેલીને માર્ગે

આવતાં હવેલીના દરવાજાની દિશામાં વળ્યો, ત્યારે બંધ કરેલ દરવાજે જઈ અથડાશે એમ મને લાગ્યું. તેથી લગામ પકડી લઈ ઘોડાને રોકવા મેં ઊભેલા માણસોને બૂમ પાડી કહ્યું. પણ કોઈ પાસે આવ્યું નહિ, માત્ર એક માણસ હવેલીને મેડે બારીએ ઊભો હતો તેણે કાગળ ફેંક્યો, તે મારા ફેંટામાં પડ્યો. દરવાજા પાસે આવ્યો હું કૂદી પડ્યો ને ઘોડો ફંટાઈને નાઠો.

વંજુલ : વડ સરખો કોઈ મહાન છત્રરૂપ પુરુષ ભાંગી પડવાથી દૈવ ઉતાવળી ગતિએ તમને ઠોકરાવતું વગાડતું પ્રધાનજીની મદદ મેળવવા લઈ આવ્યું છે એમ મને ભાસ થાય છે.

કલ્યાણકામ : વંજુલ, તારું આ લક્ષણજ્ઞાન રહેવા દે. (રાઈને) એ કાગળ શાનો ?

રાઈ : વખતે મારા ફેંટામાં હજી હશે. (પડખે પડેલો ફેંટો હાથમાં લઈને તેમાંથી કાગળ કાઢીને) આ રહ્યો !

[કલ્યાણકામને કાગળ આપે છે]

કલ્યાણકામ : (બીડેલો કાગળ ઉઘાડીને વાંચે છે.) :
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यते ।
વંજુલમિશ્ર ! આ તો આપના અક્ષર દેખાય છે !

વંજુલ : (ગભરાઈને) મારા શાથી ?

કલ્યાણકામ : આ જોડા અક્ષરમાંના આઠડા જેવા 'ર', આ હેઠળ જતાં ડાબી તરફ લૂલા થઈ વળગતા કાના, કાનાને મથાળે કાકપગલાં જેવા થતા સાંકડા ખૂણા, આ

હાથીની અંબાડીના છત્ર જેવો 'ભ' - એ સહુ તારી હથોટી છે. તારો વાંકો અંગૂઠો ઢાંક્યો નથી રહેતો !

વંજુલ : મારા જેવા અક્ષર જણાય છે ખરા !

કલ્યાણકામ : તારા પોતાના અક્ષર નથી ?

વંજુલ : હું ક્યાં ના કહું છું ?

કલ્યાણકામ : એ લખવાનું પ્રયોજન શું ?

વંજુલ : ભગવંત ! હું બારીએ બેઠો બેઠો ગીતાજીનો પાઠ કરતો હતો, તેવામાં આ માણસને ઘોડો રોકવાનું લોકોને કહેતો સાંભળી મેં ગીતાજીનું એ વચન લખીને કાગળ એના ઉપર ફેંક્યો.

કલ્યાણકામ : શા માટે ?

વંજુલ : સ્વભાવ ઉપર જતાં પ્રાણીઓને રોકવાની ગીતાજીમાં ના કહી છે તે છતાં આ માણસ દોડતા ઘોડાને રોકવાનું કહેતો હતો, તેથી એ મિથ્યા પ્રયાસ મૂકી દેવા સારુ શાસ્ત્રવચનનું એને ભાન કરાવવા મેં એ કાગળ નાખ્યો.

કલ્યાણકામ : મૂર્ખ ! એ ગીતાવચન દોડતા ઘોડા માટે છે એમ તને કોણે કહ્યું ? સંકટમાં આવેલા મનુષ્યને સહાય થવું જોઈએ એટલું તાત્પર્ય પણ તું ગીતાના અધ્યયનથી સમજ્યો નથી ?

વંજુલ : ભગવંત ! શાસ્ત્રોના અનેક અર્થ થાય છે. આપ કાંઈ અર્થ કરતા હશો, હું કાંઈ અર્થ કરું છું. એમ તો કેટલાક કહે છે, કે સાયણાચાર્યના ભાષ્ય પ્રમાણે વેદમાંથી કોઈ ઠેકાણે ઘડેથી ઘી પીવાનું નીકળતું નથી, પણ અમે आयुर्वै घृतम्‌ની શ્રુતિને આધારે

વેદમાંથી એવો અર્થ કાઢી આપી ગોરને ઘડેથી ઘી પાવાનું શાસ્ત્રોક્ત પુણ્ય સમજાવી ઘણા જજમાનોને કૃતાર્થ કરીએ છીએ.

[નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

નોકર : ભગવંત ! આમનો ઘોડો આવ્યો છે. તેને એટલું બધું વાગેલું છે કે તેના પર બેસીને જવાય તેમ નથી.

[નમન કરીને જાય છે.]

કલ્યાણકામ : (રાઈને) તમને રથમાં સુવાડીને મોકલીશું.

રાઈ : ભગવંત ! મને એવો લૂલો-પાંગળો શા માટે બનાવો છો ?

(વસંતતિલકા)

સંક્ષુબ્ધ હું નહિ થતો જખમોથી કિંચિત,
બીતો નથી રુધિરના વહને હું લેશ;
જ્યાં સુધી શક્તિ વસશે મુજ દેહમાંહિ,
ધારીશ હું નહિ કદી અસહાય વૃત્તિ. ૨૩

[હાથમાં ઔષધ લઈ સાવિત્રી પ્રવેશ કરે છે.]

સાવિત્રી : (રાઈની પાસે આવીને) આ ઔષધથી તમને વિશેષ આરામ થશે.

વંજુલ : આટલા આટલા નોકર છતાં આપ આ ખરલ કરવાનું અને ગોળીઓ વાળવાનું શા સારુ લઈ બેઠાં છો ? એ તે આપને શોભે ?

રાઈ : શ્રીમતી ! આપના શ્રમમાં સમાયેલી કૃપા ઔષધથી પણ વધારે આરામ કરવા સમર્થ છે.

[પથારીમાં બેઠા થઈને ઔષધ પીએ છે.]

સાવિત્રી : (રાઈની કમર તરફ જોઈને) તમે કમરે લટકતી

તલવાર કાઢી નાખવા દીધી છે, પણ આ કમરનો બંધ હજી કાઢી નાખતા નથી, એ દુરાગ્રહ કરો છો. કમરને છૂટી કરશો તો આ વેળા કરાર લાગશે.

રાઈ : શ્રીમતી ! એટલી આપની અવજ્ઞા કરી હું અકૃતજ્ઞ દેખાઉં છું. એ માત્ર કમરબંધ નથી, એ મારું જીવન છે.

સાવિત્રી : અર્થાત્ ?

રાઈ : એ બંધ દેખાય છે તે મ્યાન છે અને અંદર તરવાર છે. હું તે રાતદિવસ કમરે વીંટી રાખું છું, અને પ્રહાર કરવાનો પ્રસંગ આવે તે વિના એ તરવાર હું બહાર કાઢતો નથી.

વંજુલ : શ્રીમતી ! એમનું નામ તો ઝીણું રાઈનું છે. પણ રાઈ દળાય એટલે ઝમઝમાટ આવ્યા વિના રહે નહિ ! હવે સ્વરૂપ જણાયું ! બબ્બે તો તરવારો : એક કમરે લટકાવવાની અને એક કમરે વીંટવાની !

સાવિત્રી : ગોળ વળી જાય એવી તરવાર જોવા જેવી હશે !

રાઈ : આપને તે જોવી જ હશે તો હું કાઢીને મારી આંગળી પર પ્રહાર કરીને પાછી મ્યાનમાં મૂકીશ. એટલે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ નહિ થાય.

સાવિત્રી : સ્ત્રીજાતિને માથે અનિવાર્ય કુતૂહલનો આરોપ છે, તે ખોટો પાડવા ખાતર હું જિજ્ઞાસા મૂકી દઉં છું.

વંજુલ : સારું કર્યું. એવું તરવારનું ગૂંચળું વખતે છૂટી જાય તો હરકોઈને વાગી બેસે.

રાઈ : (ખાટલા પરથી ઊતરીને) ભગવંત ! હવે મને અનુજ્ઞા મળવી જોઈએ.

કલ્યાણકામ : તમારી એવી જ ઇચ્છા છે તો હું રોકીશ નહિ. પરંતુ શરીર સ્વસ્થ થયે ફરી દર્શનનો લાભ આપવાનો તમારો કોલ છે એમ સમજી અનુજ્ઞા આપું છું.

રાઈ : હાલ થોડા વખત સુધી તો કદાચ આપને નહિ મળી શકું. પણ સમય આવ્યે આપને મળીશ અને ઘણી વાર મળીશ. આપનો સમભાવ એ તો મહામૂલ્ય વસ્તુ છે.

સાવિત્રી : આવી અવસ્થામાં તમે ઘોડા પર સવારી કરશો શી રીતે ? ઘોડો પણ અશક્ત છે.

રાઈ : ઘોડાને દોરી લઈ જઈશ. અને એથી અમને બન્નેને જે પરસ્પર સંતોષ થશે તેથી ચાલવામાં મને કે ઘોડાને શ્રમ કે વેદના જણાશે નહિ.

[*સર્વને નમન કરીને જાય છે.*]

વંજુલ : આટલી બધી ઘોડાની શી ઊઠવેઠ ! હું હોઉં તો એવો ઘોડો પાંજરાપોળમાં મોકલી દઉં.

કલ્યાણકામ : તું કદી ઘોડા પરથી પડ્યો છે ?

વંજુલ : કોઈ દહાડો ઘોડે બેઠો જ નથી ને !

સાવિત્રી : આવતા લગનગાળામાં તારે ઘોડે બેસવાનું આવશે.

વંજુલ : (મોં મલકાવીને) ભગવંતની અને આપની કૃપા.

કલ્યાણકામ : વંજુલ ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનારની પદવી પૂજ્ય થાય છે. પણ તારી આટલી થોડી બુદ્ધિ જોઈ તને કોણ પૂજ્ય ગણશે ?

વંજુલ : આપની નજરમાં મારી બુદ્ધિ થોડી હશે, પણ મારી બાઈડી આગળ તો હું પરમેશ્વરથી પણ અધિક થઈશ.

કલ્યાણકામ : તેં ગીતામાં નથી વાંચ્યું, કે પરમેશ્વરના સમાન

કોઈ નથી; તો અધિક ક્યાંથી હોય ?

વંજુલ : એ સિદ્ધાંત તો પુરુષો માટે છે, સ્ત્રીઓ માટે નથી. હું તો બાઈડી પાસે નિયમ પળાવીશ, કે નિત્ય હું બારણેથી આવું ત્યારે દીવો લઈને મારી આરતી ઉતારે.

કલ્યાણકામ : આરતી ઉતારવાને બદલે તને પીવાનું પાણી આપે, તો વધારે સારું નહિ ?

વંજુલ : તરસ્યો આવ્યો હોઉં તો આરતી પૂરી થતાં સુધી વાટ ન જોવાય એ ખરું. પાણીયે હાજર રાખવાનો હુકમ કરીશ. હું પાણી પીતો જઈશ ને બાયડી આરતી ઉતારતી હશે.

સાવિત્રી : વંજુલ ! હું ભગવંતની આરતી ઉતારતી નથી: એ તને ઘણું અયોગ્ય લાગતું હશે !

વંજુલ : મારી બુદ્ધિની આપને કિંમત નહિ, તેથી શી રીતે કહું ? બાકી એ તો પરમ કર્તવ્ય છે. હું તો મારી બાઈડી પાસે પતિવ્રતાના બધા ધર્મ પળાવીશ. મારા જમી રહ્યા પછી મારી અજીઠી થાળીમાં જમે, હું આરામ કરું ત્યારે મને પંખો નાખે, હું માર મારું તોપણ એક શબ્દ ના બોલે- એ બધા સતીધર્મના નિયમો સખ્ત રીતે પળાવીશ.

કલ્યાણકામ : તું પોતે કોઈ નિયમ સખ્ત રીતે પાળીશ ખરો કે ?

વંજુલ : સ્ત્રીઓ માટે પુરુષોએ ઠરાવેલા નિયમ સ્ત્રી પાસે પળાવવા એટલો જ નિયમ સ્ત્રી પરત્વે પુરુષે પાળવાનો છે.

કલ્યાણકામ : તારી સ્ત્રીને તારી અજીઠી થાળીમાં, જમાડીશ, તેથી કયું ફળ પ્રાપ્ત થશે ? તારો હક બજાવ્યાનો તને સંતોષ થશે કે તારી સ્ત્રીને પોતાનું કર્તવ્ય કર્યાનું પુણ્ય થશે ?

વંજુલ : આપ ઘરમાં એ નિયમ પળાવતા નથી, તેથી આપને આવી શંકા થાય છે. આવા આચારથી ધણી તરફ બાઈડીની પૂજ્યબુદ્ધિ કેળવાય. તે વિના બાઈડીને ધણી પર પ્રેમ થાય નહિ, અને તેમનો સંસાર સુખી થાય નહિ.

કલ્યાણકામ : તારી અજીઠી થાળીમાં જમ્યા વગર પણ તારી સ્ત્રીને તારા પર પૂજ્યભાવ અને પ્રેમ થાય તો ?

વંજુલ : પણ તે કાયમ રહે એનો શો ભરોસો ?

કલ્યાણકામ : તારી સ્ત્રીની અજીઠી થાળી જમ્યા વગર તારો તેના પર પ્રેમ કેમ કાયમ રહેશે ?

વંજુલ : મારે કંઈ પૂજ્યભાવથી પ્રેમ કરવાનો છે ? મારે તો માલિકીપણાથી પ્રેમ કરવાનો છે.

સાવિત્રી : સ્ત્રીઓને માટે બધા નિયમો પુરુષો જ કરશો કે થોડા નિયમો સ્ત્રીઓને પોતાની મેળે કરવા સારુ રહેવા દેશો ?

વંજુલ : ત્યારે અમારી આ મૂછો શા કામની ?

સાવિત્રી : મૂછોથી બાઈડીને મારવાની અને અજીઠું જમાડવાની પ્રેરણા થતી હોય તો એવી મરદાનગી વિના દુનિયાને ચાલે તેમ છે. દુનિયાને તો આ રાઈ આવ્યો હતો તેના જેવી મરદાનગીની જરૂર છે.

કલ્યાણકામ :

(ઉપજાતિ)

જે શૌર્યમાં કોમલતા સમાઈ,
તેને જ સાચું પુરુષત્વ માન્યું;
દ્રવંત લોખંડનું ખડ્ગ થાય,
પાષાણનું ખડ્ગ નથી ઘડાતું. ૨૪

સાવિત્રી : એ યુવકના રસોજ્જ્વલ શૌર્યના દર્શનથી જાણે પ્રથમ એવો કોઈ પુરુષ જોયો હોય એમ ભાન થતું હતું, અને તે સાથે વળી એની આકૃતિ અપરિચિત લાગતી હતી.

કલ્યાણકામ : અનેક ભાવનાઓ મૂર્તિમંત થઈને ચિત્તને સંસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી હતી, પણ એ ભાવનાઓ એક પાત્રમાં સમગ્ર થયેલી કદી જોવામાં આવેલી નહિ. તેથી આદર્શની આકૃતિ પહેલી જ વાર નજરે પડેલી જણાતી હતી.

વંજુલ : મને તો રાઈ દીધેલું સૂરણ યાદ આવતું હતું. ખરો સ્મરણાલંકાર તો એ જ.

કલ્યાણકામ : અલંકારશાસ્ત્રમાં તું ભલે એવો નથી, પણ સૂરણ સુંદર નથી દેખાતું.

વંજુલ : એ ગમે તેવો સુંદર દેખાતો હશે, પણ આખરે તો માળી જ !

કલ્યાણકામ : એવો જો કોઈ ક્ષત્રિય મળી આવ્યો હોત તો હું મહારાજ પર્વતરાયને કહેત કે જુવાન થવાના ઉપચાર કરવાને બદલે એવા યુવકને દત્તક લેવો એ શ્રેયસ્કર છે. યોગ્ય જોઈ પદવી અપાતી હોય તો રાજપદ એને જ-

[*નોકર પ્રવેશ કરે છે.*]

નોકર : (નમીને) મળી ચૂક્યું છે, ભગવંત !

કલ્યાણકામ : (ચમકીને) શું ?

નોકર : પૂર્વમંડળેશ તરફથી દૂત આવ્યો છે. તે કહે છે કે એટલા જ શબ્દો ભગવંતને કહેવાના છે.

કલ્યાણકામ : ઠીક, એને ઉતારો આપો અને પુષ્પસેનજીને મારા નમસ્કાર સાથે કહી આવ કે આપની જરૂર પડી છે,

માટે કૃપા કરી સત્વર પધારશો.

નોકર : જેવી આજ્ઞા.

[નમન કરીને જાય છે.]

કલ્યાણકામ : વંજુલ ! જા, એ દૂતના ભોજનનો બંદોબસ્ત કર.

વંજુલ : મારા ભોજનના બંદોબસ્તનું તો કહેતા નથી !

[જાય છે.]

સાવિત્રી : આ દૂતનો સંદેશ કંઈ અગમ્ય છે !

કલ્યાણકામ : મહારાજ પર્વતરાય ગેરહાજર છે તે જાણી પૂર્વમંડળ પર ચડી આવવા કેટલાક શત્રુઓ તૈયારી કરતા હતા. તેમનું સૈન્ય સરહદ પર એકઠું મળે એટલે આવા શબ્દોનો સંદેશો મુદ્દામ માણસ સાથે મોકલવા પૂર્વમંડળેશ સાથે સંકેત કર્યો હતો. એ તરફ સૈન્ય તો પ્રથમથી જ મોકલેલું છે. પણ પુષ્પસેનને જ ત્યાં મોકલવાની હવે જરૂર છે. પુષ્પસેન આવે ત્યાં સુધીમાં હું કાગળો તૈયાર કરી રાખું.

સાવિત્રી : ભોજન કરીને થોડી વિશ્રાંતિ લીધા પછી આ કામ કરવાનું રખાય તેમ નથી ?

કલ્યાણકામ :

(હરિણી)

તમ વચનથી પામ્યો છું હું ઉરે રસપોષણ,
ઉદરભરણે હાવાં કાંઈ સહીશ વિલંબન;
શ્રમ ઘટિ ગયો સૂણી જે જે વધો બટુ વંજુલ.
શ્રમ-સુખ જુદાં થાયે ક્યાંથી ખભે ધરિ જ્યાં ધુર ? ૨૫

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : રુદ્રનાથનું મંદિર

[જાલકા અને રાઈ પ્રવેશ કરે છે.]

જાલકા : શીતલસિંહ પાસે મગાવેલા કાગળો દ્વારા તને રાજ્યનાં કાર્યોની માહિતી મળી છે, અને હવે તારે ગુપ્ત રીતે નગરમાં ફરીને નગરનાં માણસો અને સ્થાનોથી વાકેફગાર થવાનું છે, કલ્યાણકામને તેં તારું નામ અને ઠેકાણું કહ્યાં, તેથી એ કાર્ય મુશ્કેલીભરેલું થયું છે, અને બહુ સંભાળથી કરવું પડશે. તને વાગ્યું ત્યારે તારા જખમો અને પાટાને લીધે તું ઓળખાય તેવો નહોતો. પણ તું રાઈ તરીકે કલ્યાણકામને પરિચિત થાય તો આગળ જતાં એ તને પર્વતરાય તરીકે શી રીતે સ્વીકારે ?

રાઈ : મારા મેળાપની કલ્યાણકામને થોડા વખતમાં વિસ્મૃતિ થશે.

જાલકા : કલ્યાણકામને કશાની વિસ્મૃત થતી જ નથી. થોડા દિવસ પછી કિસલવાડીમાં તારી ખબર કાઢવા કલ્યાણકામે માણસ મોકલ્યો હતો. પણ મેં તેને કહ્યું કે 'રાઈ કરીને એક માળી અહીં હતો ખરો, પણ તે ક્યાંય પરદેશ ચાલ્યો ગયો છે અને પાછો આવે એવો સંભવ નથી.' એમ કહી મેં એના માણસને પાછો વાળ્યો.

રાઈ :

(અનુષ્ટુપ)

એક અસત્યથી જન્મે અસત્યો બહુ જૂજવાં,
રોપે અસત્ય જે તેને પડે એ ઝુંડ વેઠવાં. ૨૬

જાલકા : તેં કલ્યાણકામને તારે પોતાને વિશે અસત્ય કહ્યું હોત તો મારે તારા વિશે અસત્ય કહેવું ન પડત.

રાઈ : હું શું કામ અસત્ય બોલું ?

જાલકા : જેને રાજ્ય કરવું હોય તેને અસત્ય વિના ચાલે જ નહિ.

રાઈ :

(અનુષ્ટુપ)

જાલકા : **જગત્ આખાતણું રાજ્ય ચલાવે પ્રભુ સત્યથી;**
એવું માત્ર હશે કોઈ પુસ્તકોમાં લખ્યું કદી. ૨૭

[મંદિરના કોટનું બારણું કોઈએ ખખડાવ્યાનો અવાજ સંભળાય છે.]

જાલકા : જા, તું રંગમંડપની જોડેની કોટડીમાં બેસ. હું બારણું ઉઘાડું છું. એ માણસ દર્શન કરીને પાછો જાય તે પછી તું બહાર આવજે.

[રાઈ કોટડીમાં જાય છે. જાલકા જઈને કોટડીનું બારણું ઉઘાડે છે. બારણેથી દુર્ગેશ પ્રવેશે છે.]

જાલકા : પધારો. રુદ્રનાથમાં પહેલી જ વાર દર્શન કરવા આવો છો.

દુર્ગેશ : તમે મને ઓળખો છો એ હું જાણતો નહોતો.

જાલકા : ઉપમંત્રી દુર્ગેશને ન ઓળખનારું કનકપુરમાં કોણ હોય ?

દુર્ગેશ : કનકપુરમાં એવાં ઘણાં છે, કે જેમને હું ઓળખતો નથી. મારે તો તમે કોણ છો તે પૂછવું પડશે.

જાલકા : હું આ મંદિરની પૂજારણ છું.

દુર્ગેશ : એમ છે તો મારે તમારું જ કામ હતું.

જાલકા : આપને જ્યારે પૂજા કરાવવી હશે ત્યારે ગોઠવણ થઈ શકશે.

દુર્ગેશ : પૂજા માટે મારાથી જાતે આટલે આઘે આવીને ખોટી

થવાય તેમ નથી. અને અનુકૂળતાએ મારી તરફથી પૂજા કરજો અને તેનું જે ખરચ થાય તે મારી પાસેથી મગાવી લેજો. હું આવ્યો છું તે બીજા કામ માટે.

જાલકા : હું પૂજારણ બીજું શું કરી શકું ?

દુર્ગેશ : પર્વતરાય મહારાજ આ મંદિરના ભોંયરામાં નિવાસ કરે છે, અને તેમની આજ્ઞા અનુસાર બહારની અહીંની વ્યવસ્થા તમારે હસ્તક છે. મહારાજનો ઉપચાર કરનાર વૈદરાજ કદી બહાર આવતા હોય, તો મારો એમની સાથે મેળાપ થઈ શકે ?

જાલકા : પ્રધાનજી સિવાય કોઈને એ ભોંયરાની જગ્યા પણ બતાવવી નહિ, એવી આજ્ઞા છે. ભગવંત પણ એક જ વાર અહીં આવી ભોંયરું બહારથી જોઈ ચાલ્યા ગયા છે.

દુર્ગેશ : મહારાજની આજ્ઞા વિરુદ્ધ હું ભોંયરા વિશે કે મહારાજ વિશે કુતૂહલ ધરાવતો નથી. માત્ર વૈદ્યરાજનું કદી દર્શન થઈ શકે કે કેમ એ જાણવા હું ઉત્સુક છું.

જાલકા : એટલું પણ મારાથી કહેવાય કે કેમ તે મને ખબર નથી. હું તો આ મંદિરમાં પૂજા કરી જાણું છું.

દુર્ગેશ : વૈદ્યરાજના આવ્યા-ગયાની હકીકત કહેવામાં મહારાજના ઉપચારવિધિની ગુપ્તતાનો કોઈ ભંગ થતો નથી.

જાલકા : આપ ઉપમંત્રી છો અને ભગવંત કલ્યાણકામનો આપના ઉપર ભરોસો છે તેથી આ વાત કહેવાય એવી છે એમ હું આપના કહ્યાથી માનું છું. અને તે ઉપરથી કહું છું, કે વૈદ્યરાજ કદી બહાર આવતા જ નથી. એટલું જ કહી દીધા માટે મારો વાંક નીકળે તો તમારે મને બચાવવી પડશે. હું તો ગરીબ માણસ છું. અને જન્મારામાં પૂજા સિવાય બીજું કશું કામ કર્યું નથી.

દુર્ગેશ : અહીં બનેલી હકીકત હું કોઈને કહેવાનો જ નથી, એટલે તમારો વાંક નીકળે એવો સંભવ જ નથી. વૈદ્યરાજ હાલ બહાર આવતા ન હોય, તો જ્યારે મહારાજ સાથે તેમને બહાર આવવાનો વખત થાય ત્યારે તેમને નીકળવાની વેળાની ખબર મને મોકલશો કે તે સમયે તેમની સાથે મેળાપ કરવા હું આવી શકું.

જાલકા : વૈદ્યરાજને મળવા આટલી બધી આતુરતા હોવાનું શું કારણ ? તમારે જુવાની આણવી પડે તેમ નથી. શું કોઈ તરુણી જુવાની હંમેશ કાયમ રાખવાની શરત કરે છે ?

દુર્ગેશ : (હસીને) એવી શરત કરનાર કોઈ તરુણી હજી મને મળી નથી; અને મળે તોપણ જેને હું જેવો છું તેવા મારા પંડથી સંતોષ ન હોય તેની ખાતર હું શું કરવા એવા પ્રયાસ કરું ? હું તો વૈદ્યરાજ મને મહારાજનો કૃપાપાત્ર કરી આપે એ માટે તેમને મળવા ઇચ્છું છું. કોઈ વખતે મહારાજને મારા પર અપ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરાવે તેની પાળ બાંધી શકાય માટે ઉત્કંઠા છે.

જાલકા : મહારાજ ક્યારે નીકળવાના છે તે કાંઈ જાણતી નથી. અને એવી વાત મને પૂજારણને કહે પણ કોણ ? પણ તમે કહેતા હો, તો પ્રધાનજી કોઈ વખતે અહીં આવે ત્યારે તેમને તમારી તરફથી પૂછી મૂકું.

દુર્ગેશ : કલ્યાણકામને તો આ સંબંધી કાંઈ કહેવાનું જ નથી. હું અહીં આવ્યો હતો અને પૂછતો હતો એટલું પણ તેમને કાને જવું ન જોઈએ. વૈદ્યરાજ બહાર ક્યારે આવશે એ ખબર તમને કોઈ રીતે મળે તો મને કહેડાવશો તો બસ છે.

જાલકા : એટલું તો મારાથી થાય. પણ તમે મોટા માણસ. કામ

થયું એટલે અમારાં જેવાં ગરીબ વિસારે પડી જાય.

દુર્ગેશ : દુર્ગેશના બીજા દોષ હશે, પણ દુર્ગેશ અકૃતજ્ઞ નથી. તમે અનુકૂળતા કરી આપવાનું કબૂલ કર્યું છે, તે હું કદી નહિ ભૂલું અને મારું કામ તો થાય કે ન થાય, પણ તમારે જે મદદ જોઈતી હશે તે અર્ધી રાતે પણ આવીને આપીશ એવું મારું વચન છે. હાલ મારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી.

[દુર્ગેશ જાય છે. જાલકા દુર્ગેશ પાછળ જઈ બારણું બંધ કરે છે. રાઈ કોટડીમાંથી બહાર આવે છે.]

રાઈ : જાલકા ! તેં વેશ બરોબર ભજવ્યો. માલણનો વેશ ભજવ્યો. જાદુગરણનો વેશ ભજવ્યો અને પૂજારણનો વેશ ભજવ્યો. હજી કેટલાક વેશ ભજવવા છે ?

જાલકા : મેં આ સહુ પહેલાં રાણીનો વેશ ભજવ્યો છે, અને હવે આ સહુ પછી મારે રાજમાતાનો વેશ ભજવવો છે.

રાઈ : પડદાની કરામત કરતાં પણ તારા આ બધા જાદુમાં વધારે અદ્ભુતતા છે. પણ, એ બિચારા દુર્ગેશને તેં એટલો બધો ફગવ્યો શું કામ ? એની મુખમુદ્રાની આકર્ષકતા પરથી પણ તને એના પર સમભાવવૃત્તિ ન થઈ ?

જાલકા : એ ધારતો હતો કે પૂજારણ રાજદ્વારી બાબતો સમજે નહિ, તેથી જેમ કહીશું તેમ કરશે. મેં એની એ સમજણને પુષ્ટિ આપી, અને આપણા આભાર તળે લીધો કે કોઈ દહાડો જરૂર પડે તો કામ આવે. અને મને ખબર મળે તો મારે કહેવાનું છે તેથી વિશેષ મારે કરવાનું કાંઈ નથી.

રાઈ : એવો વ્યવહાર ન્યાયયુક્ત નથી. પરંતુ દુર્ગેશ સાથે ન્યાયથી વર્તવાના ઘણા પ્રસંગ આવશે. એની આકૃતિ અને ગતિનો પ્રતાપ એવો છે, કે શીતલસિંહને બદલે એની સાથે ફરીને

કનકપુરની ચર્યા જોવાની હોય તો હું બહુ પ્રસન્ન થાઉં.

જાલકા : એનો વિશ્વાસ કેમ થાય ? એનો મહત્ત્વલોભ જોયો ? એને કલ્યાણકામ કરતાં વધારે રાજપ્રિય થવું છે !

રાઈ : મહત્ત્વાકાંક્ષા સન્માર્ગે વળે તો તે પરથી લોભનો બોજો જતો રહે, અને તેને ઉત્કર્ષની પાંખો આવે. કલ્યાણકામની સ્વસ્થતા સાથે દુર્ગેશની ચંચલતાનો યોગ થાય તો તે બહુ સિદ્ધિકર નીવડે.

જાલકા : તને રાજ્યાભિષેક થયા પછી મંત્રીમંડળની જોઈએ તેવી ઘટના થઈ શકશે; પણ, હાલ તો જે માણસ વધારે બુદ્ધિમાન, તે વધારે આઘો રાખવા જેવો-એ નિયમ બહુ સખત રીતે પાળવો પડશે. છ માસની મુદત પૂરી થવાનો સમય જેમ પાસે આવતો જાય છે, તેમ મારે આ ભોંયરાની ગુપ્તતા જાળવવાના ઉપાય વધારવાની જરૂર થતી જાય છે. વધારે અદૃશ્ય થવા સારુ તારે હવે કિસલવાડીમાં રહેવું પડશે. પર્વતરાય કિસલવાડીમાં આવ્યા હતા એ કોઈના જાણવામાં નથી, તેથી કુતૂહલ ખાતર કોઈ ત્યાં આવે તેમ નથી; અને, વળી, જમીનમાં શબનાં નિશાન માલૂમ પડે એવું હોય ત્યાં સુધી કોઈનો પગસંચાર ઇષ્ટ પણ નથી. માટે એ વાડીની બહુ સાવધાનપણે રક્ષા કરવાની છે. મને વખતોવખત મળીને ખબર તો દેજે. આરતીનો વખત થયો છે અને વખતે કોઈ લોકો આવશે. માટે હું પૂજારણનો ઠાઠ લઈ બેસું છું અને તું જા.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ પમો

સ્થળ : કલ્યાણકામની હવેલીની અંદરો બાગ

[કલ્યાણકામ અને સાવિત્રી બાગમાં ફરતાં પ્રવેશે છે.]

સાવિત્રી : આ બધાં ફૂલમાં સહુથી વધારે સુખી ચંપો છે કે જેને મધમાખીઓ છેડતી નથી.

કલ્યાણકામ : અને એ કારણથી કવિઓએ પણ ચંપાને બહુ છેડ્યો નથી. તેથી ચંપાને નિવૃત્તિ છે.

સાવિત્રી : કવિઓના વ્યવહારથી પુષ્પોને સંતાપ થતો નથી. કવિઓ તો પુષ્પોની કીર્તિનો પ્રચાર કરે છે.

કલ્યાણકામ : કવિઓ સિવાય બીજા કોઈ પુષ્પો ઉપર વાગ્બાણ ફેંકે નહિ એવી આજ્ઞા થઈ શકતી હોત તો પુષ્પોને સંતાપનું કારણ ન થાત. કવિઓ પુષ્પોમાંનાં રસસ્થાન જોઈને તે તરફ રસભર્યાં વાગ્બાણ પ્રેરી પુષ્પોના સૌંદર્યનું પોષણ કરે છે. પરંતુ તે જોઈ અનેક કવિઓ, જેમને રસસ્થાન દેખાતાં નથી અને જેઓ વાચામાં રસ ભરી શકતા નથી, તેઓ શુષ્ક અને જડ વાગ્બાણ છોડી પુષ્પોને વિના કારણ વ્યથા કરે છે. જેમણે કમલનું સૌંદર્ય પારખ્યું ન હોય, તેમણે કમલ વિશે કવિતા કરવાનો કદી પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. પણ દુર્ભાગ્યે તેમને અટકાવી શકાતા નથી. અને જન્મારામાં કદી કમલ ને ભ્રમરનો યોગ જોયા વિના અનેક જનો ઘરમાં બેઠા બેઠા કમલ ને ભ્રમરનાં વાગ્જાળ વણી કાઢે છે.

સાવિત્રી : સાર એ કે ચંપા સરખી નિવૃત્તિ ઈચ્છનારે કમલ

સરખો રસકોશ ધારણ કરવો નહિ. ચંપાની સુગંધમાં રહેલા અદૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય રસનું જેને જ્ઞાન હશે, તે જ ચંપાની સમક્ષ આવશે.

કલ્યાણકામ : રાજકાર્યોના સંતાપ એ પ્રકારે હું કેમ ઓછા કરી શકું ? મારી પ્રવૃત્તિ ઘટાડવા અને નિવૃત્તિ વધારવા તમે આમ વારંવાર આગ્રહ કરો છો, પરંતુ હું માત્ર રાજ્યનો સલાહકાર થઈ રહું એ કેમ બની શકે ? મંત્રને અમલમાં મૂકવાને તંત્ર હાથમાં ન રાખું તો અનીતિજ્ઞો સાથેના પ્રસંગ ઓછા થઈ જાય અને રાજકાર્યોના સંઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થતી કર્કશતા વેઠવી ન પડે એ ખરું, પણ એમ વિસારે મૂકેલા દેશનું શું થાય ? હું યુદ્ધ કરવું મૂકી દઈ આચાર્ય બનું, તો બીજો કોઈ યુદ્ધમાં ઝૂઝનાર છે ?

સાવિત્રી : એ સહુ ચિંતા પરમેશ્વરને છે.

કલ્યાણકામ : પરમેશ્વર પોતાની ચિંતાઓના ઉપાય મનુષ્યો દ્વારા જ કરે છે. જેને માથે ભાર આવ્યો તેનાથી તે ફેંકી કેમ દેવાય ?

સાવિત્રી : મહારાજ પર્વતરાય વૃદ્ધત્વમાંથી નીકળી યૌવનમાં આવશે ત્યારે તેઓ સર્વ ભાર વહન કરવા સમર્થ થશે.

કલ્યાણકામ : કોણ જાણે શાથી મારું ચિત્ત એ સ્થિતિની વાસ્તવિકતાનો સાક્ષાત્કાર જ કરી શકતું નથી. પરંતુ એ ઉદય તો થશે ત્યારે જોઈશું હાલ તો, પણે પશ્ચિમમાં થતા સૂર્યસ્ત સરખો અસ્ત જ આપણે માથે છે.

સાવિત્રી : સૂર્યસ્ત કેવો હૃદયવેધક દેખાય છે !

કલ્યાણકામ :

(સ્રગ્ધરા)

ઢંકાયો સૂર્ય રાતી ગગનદવસમી મેઘમાળાનિ પૂઠે,
નીચે જેવું ભરે એ ડગલું અણદિઠું માળ એ દીપિ ઊઠે;
આકાશે વાદળીઓ છુટી છુટી તરતી રંગ એ ઝીલી લેતી,
છૂપો એ ડૂબતો તે, ક્ષણ ક્ષણ બદલી વર્ણ દર્શાવિ દેતી. ૨૮

સાવિત્રી : તમારી દૃષ્ટિ ઊંચે છે, પણ આ જગ્યાએ સંભાળીને ફરવાનું છે. આ તો તે જ સ્થળ -

[એટલું બોલીને અટકી નીચે જુએ છે.]

કલ્યાણકામ : (આસપાસ જોઈને) અહો ! આ તો તે જ સ્થળ કે જ્યાં ફરતાં અજાણતાં હું સર્પ પર પગ મૂકવાની તૈયારીમાં હતો. તે વેળા એ ભયનું તત્કાળ નિવારણ બીજી રીતે શક્ય ન હોવાથી તમે તમારો પગ એકદમ સર્પ પર મૂકી સર્પને મારો સ્પર્શ કરતો અટકાવેલો અને તમારે પગે સર્પનો દંશ વહોરી લીધેલો. સુભાગ્યે સર્પ ઝેરી ન નીકળ્યો, નહિ તો આજે આ બાગમાં કે કલ્યાણકામના હૃદયમાં એકે પુષ્પ કે પર્ણ હોત નહિ ! એ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખી તમે જગતમાંના પુણ્ય-પ્રવાહને અપુષ્ટ રાખો છો.

સાવિત્રી : ઢંઢેરો ફેરવવાથી એથી વધારે અપુષ્ટિ થાય તેમ છે.

કલ્યાણકામ : આપણાં સંતાને તો જાણવું જોઈએ કે કેવી માતાની કીર્તિ તેમને જાળવવાની છે !

સાવિત્રી : બાળકો માતાને માત્ર એ એક પ્રસંગથી જ ઓળખશે ?

કલ્યાણકામ : બીજા પ્રસંગોમાં આવો ઉજ્જ્વલ પ્રસંગ તેમનાથી ગુપ્ત શા માટે રહેવો જોઈએ ?

સાવિત્રી : ગુપ્તતાનો ભંગ કરવાનો સમય ઈશ્વર નક્કી કરે છે.

[નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

નોકર : (નમન કરીને) ભગવંત ! પુષ્પસેનજી પધાર્યા છે.

કલ્યાણકામ : એમને અહીં લઈ આવ.

[નોકર જાય છે.]

કલ્યાણકામ : અત્યારે આવવાનું કારણ જાણવામાં નથી.

[પુષ્પસેન પ્રવેશ કરે છે.]

કલ્યાણકામ : પધારો ! પુષ્પસેનજી ! પૂર્વની સરહદે શત્રુઓ પરાભવ પામી નિર્મૂલ થયા પછી હવે તો આપને કાંઈક વિશ્રાંતિનો સમય આવ્યો છે એમ હું ધારતો હતો; પણ આપની મુખરેખા એમ સૂચવતી નથી.

પુષ્પસેન : આપ મને સૈન્ય લઈ લડાઈ પર મોકલવાના હો, તો હું હાલ મહેતલ માગું; પરંતુ બે સૈન્ય મેળવવા સારુ મારે મજલ કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી. મારા હૃદયમાં જ રણસંગ્રામ જામ્યો છે, અને તે માટે આપની અને શ્રીમતી સાવિત્રીદેવીની સહાય માગવા આવ્યો છું.

સાવિત્રી : આપ જરા સ્વસ્થ થાઓ. આ બોરસલ્લીના થાળ ઉપર સહુ બેસીએ.

[ત્રણે જણાં થાળ ઉપર બેસે છે.]

કલ્યાણકામ : હવે કહો, અનેક શત્રુઓનાં હૃદય વિદારણ કરનારના હૃદયને વ્યથા કરનારા કોણ છે ?

પુષ્પસેન : કોઈ શત્રુ નથી, મારી પ્રિયતમ પુત્રી છે.

સાવિત્રી : કમલાનો શો અપરાધ થયો છે ? એની માતાના સ્વર્ગવાસ પછી આપના ઘરનો ભાર એણે ઉપાડી લીધો છે અને એની સુશીલતાએ આપના હૃદયને ટકાવી રાખ્યું છે.

પુષ્પસેન : તે જ એનો દુરાગ્રહ મને વિશેષ દુઃખિત કરે છે. એને માટે યોગ્ય વરની શોધમાં છું તે મેં આપને કહ્યું હતું. પરંતુ હમણાં બે દિવસથી દુર્ગેશ સાથે લગ્ન કરવાની હઠ લઈ બેઠી છે.

કલ્યાણકામ : દુર્ગેશ સાથે ?

પુષ્પસેન :

(અનુષ્ટુપ)

રોષથી હું હતો સજ્જ છેદવા શીર્ષ જેહનું,
પુત્રી મારી વરે તેને દમે તે દંશના સમું. ૨૯

સાવિત્રી : દુર્ગેશ તરફ એનું ચિત્ત શી રીતે આકર્ષાયું ?

પુષ્પસેન : દુર્ગેશને એણે એક જ વાર જોયો છે, અને તે મારે ઘેર અને મારી સમક્ષ. દુર્ગેશ મને મળવા આવ્યો હતો. એની મુખમુદ્રા અને એની છટા મને પણ રુચિકર લાગેલાં; પરંતુ કમલા તત્કાળ મોહિત કેમ થઈ ગઈ એ મને અગમ્ય લાગે છે.

સાવિત્રી : એ વસ્તુ દુનિયામાં કોઈને સુગમ થઈ છે ?

(ઉપજાતિ)

જાગે સ્વયંભૂ ઉરમાંહિ મન્મથ,
તેના નથી કો નિયમો, ન કારણ;
સામ્રાજ્ય તેનું રહ્યું આત્મવૃત્તિમાં,
અનન્ય તેનું પદ સર્વ સૃષ્ટિમાં. ૩૦

કલ્યાણકામ : દુર્ગેશની એ વિશે કેવી વૃત્તિ છે ?

પુષ્પસેન : કમલા કહે છે કે એ પણ એ જ ક્ષણથી આસક્ત થયો છે અને કમલા સાથે લગ્ન કરવા બહુ ઉત્કંઠિત બન્યો છે. પરંતુ એ માત્ર એની ધૃષ્ટતા છે. કમલા સાદા દિલની છે અને એનું ચિત્ત ઝટ ખેંચાઈ જાય એવું છે. દુર્ગેશના કોઈ વશીકરણમાં એ સપડાઈ ગઈ છે.

કલ્યાણકામ : દુર્ગેશના સંબંધીઓ એથી ઊલટું ધારતા હશે.

પુષ્પસેન : શા માટે ધારે ? દેવકન્યાની પ્રાપ્તિ તેમને તો ધન્યભાગ્ય.

પણ મારું એકનું એક સંતાન-મારી પ્રાણાધાર પુત્રી, જેને મેં મારા હૃદયના સમસ્ત રસથી ઉછેરી, જેના શ્રેય માટે મેં મોટી મોટી ઉમેદો બાંધી, તેનું જીવતર દુર્ગેશના અજ્ઞાન ભવિષ્ય સાથે જોડાવાનું ?

કલ્યાણકામ : વ્યગ્ર થનારથી ઉપાય થઈ શકતા નથી, શાંતિથી કરેલું મનન જ માર્ગ દર્શાવી શકે છે.

સાવિત્રી : હું કમલાને બોલાવી તેની જોડે વાત કરીશ.

કલ્યાણકામ : અને હું દુર્ગેશને બોલાવી તેની જોડે વિચાર કરીશ.

પુષ્પસેન : આપ બન્ને મળી એમના વિચારો ફેરવો એટલે હું કૃતાર્થ થાઉં.

કલ્યાણકામ : એમના વિચાર ફેરવવા કે આપના વિચાર ફેરવવા એ બેમાંથી કયું ઇષ્ટ છે અને કયું શક્ય છે એ જ શોધી કાઢવાનું છે. હવે આપ કમલા સાથે કલહ ન કરશો.

પુષ્પસેન : મારી પ્રતીતિ છે, કે આપ અને શ્રીમતી જે પ્રશસ્ય હશે તે જ કરશો. આપે કે શ્રીમતીએ કરેલા અનુશાસનનું મેં કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. હવે હું રજા લઉં છું.

કલ્યાણકામ : અમે પણ બાગમાં આવતી અંધકારની છાયાને ઊઘડેલા હૃદયપટ સાથે સ્પર્શ થવા નહિ દઈએ.

[સર્વ જાય છે.]

અંક ત્રીજો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : દુર્ગેશનું ઘર

[દુર્ગેશ અને કમલા બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્ગેશ : પ્રિયે ! આજે આપણા લગ્નને એક માસ પૂર્ણ થયો; પણ જાણે પ્રથમ દિવસ જ હોય તથા દિન અને રાત, પહોર અને ઘડી, પળ અને વિપળ- સહુ એકાકાર થઈ તેમની વચ્ચેનાં અંતર લુપ્ત થયાં હોય એમ લાગે છે.

કમલા : વહાલા ! સ્વર્ગમાં કાલની ગણના હોતી જ નથી.

દુર્ગેશ : સ્વર્ગમાં કાલ નથી તેમ દિશા પણ નથી. અને સીમા ન હોવાથી સ્વર્ગવાસીઓને કદી સ્વર્ગ બહાર જવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.

કમલા : આપણને એ સ્વર્ગનાં અધિકારી કરનારનું પ્રભુ કલ્યાણ કરજો.

દુર્ગેશ : કલ્યાણકામ અને સાવિત્રીદેવીના ઉપકારના ઋણમાં તો આપણે જીવનપર્યંત બંધાયાં છીએ. તેમના વિનાનું બીજું કોણ તારા પિતાની સખતાઈને મુલાયમ કરી શકત ? જ્યાં બીજાને હાથે ભંગ થાત ત્યાં તેમને હાથે કમાન વળી છે.

કમલા : કન્યાદાન દેતી વખતે મારા પિતાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ એ સર્વ ભૂતકાલનું વિસ્મરણ કરાવે છે.

દુર્ગેશ : એ સર્વ ઘટનાના નાયક અને મને કનકપુરમાં આણનાર ભગવંત કલ્યાણકામના હૃદયની ઉદાત્તતાના દર્શનથી મારું હૃદય વિકાસ પામ્યું છે. પાછળ દૃષ્ટિ કરું છું તો મારા ચિત્તમાં વસેલી સ્વાર્થી રાજ્યલોભની અને અધમ રાજદ્રોહની

બુદ્ધિ કેવી નષ્ટ થઈ છે ! પ્રાણેશ્વરી ! તારા પ્રેમપ્રસાદ વિના એ સર્વ સુભાગ્ય મને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?

[વસંતતિલિકા]

તેં પ્રેમ પ્રેરિ ઉરને ગતિ ઊર્ધ્વ આપી,
તેં નેત્ર-વ્યંજક વડે છવિ દિવ્ય છાપી;
ધોઈ સુધાથિ કર્યું તેં મુજ ચિત્ત સ્વચ્છ;
ને તેથિ આત્મબળની થઈ પ્રાપ્તિ શક્ય. ૩૧

કમલા : અબલાનું તમે બહુ મહત્ત્વ કલ્પો છો.

દુર્ગેશ : શક્તિ અબલારૂપે પ્રકટ થાય છે, એ રસિક કલાવિધાન જ છે.

કમલા : સાવિત્રીદેવીએ મહિષાસુરમર્દિનીનું ચિત્ર કાઢ્યું છે. તેમાં દુર્ગાને ચંડી નહિ, પણ સૌમ્ય આકૃતિવાળી ચીતરી છે. તેના હાથમાંનું ખડ્ગ ફૂટતી કૂંપળોવાળી ડાળીનું છે. તેના પગ નીચે દબાયેલો મહિષ તે મનુષ્યની જડતા છે. એમ ફલિત કરવા સારુ માથું મારતાં ભાંગેલાં તેનાં શીંગડાં વચ્ચેનું તેનું કપાળ અને આંખો સ્થૂળ બુદ્ધિના માણસ જેવાં કાઢ્યાં છે, તેના કાન અને તેનું નાક થોડાં માણસ જેવાં અને થોડાં પશુ જેવાં કાઢ્યાં છે. સહુને એ ચિત્ર બહુ હૃદયંગમ લાગે છે. માત્ર વંજુલ કહે છે, કે 'પાડાને તો પૂંછડું હોય અને શીંગડાં હોય; પાડો તે વળી માણસ જેવો કાઢ્યાથી શોભતો હશે ? અને, વળી, દુર્ગા તો ચંડી જ હોય. તેને તો વિકરાલ અને લોહીની તરસી જ કાઢવી જોઈએ.

દુર્ગેશ : શ્રીમતીની પરમ તીવ્રતાવાળી બુદ્ધિમાંથી અને અનુપમ કોમળતાવાળા હૃદયમાંથી નીકળતી રસસૃષ્ટિની એ જડસાને શી પરીક્ષા હોય ? ક્યાં જડતામાં બંધાઈ રહેલી એની બુદ્ધિ, અને ક્યાં શ્રીમતીની ઉચ્ચ ભાવના ?

કમલા : પહેલાં મને લાગતું કે શ્રીમતી અને ભગવંતની ગંભીરતા તથા પ્રૌઢતામાં પ્રેમનો અવકાશ નહિ હોય; પણ આપણા લગ્ન પહેલાંના વૃત્તાંતમાં મારે એમનો બહુ પરિચય થયો, ત્યારે ખબર પડી કે એમનો પ્રેમ અગાધ છે, અને એમની આસક્તિમાં રાગ માતો નથી એટલો ભરપૂર છે. માત્ર એક વાત આશ્ચર્ય જેવી લાગી. 'પ્રિયા' અને 'પ્રાણનાથ' અને એવાં પ્રેમનાં સંબોધનોના ઉચ્ચાર કરતાં મેં તેમને કદી સાંભળ્યાં નથી. બહુ કુતૂહલ થવાથી તેમનાં એકાંત સંભાષણ મેં છાનાં રહી એક-બે વાર સાંભળેલાં, પણ એવાં વચનો તેમનાં મુખમાંથી નીકળેલાં નહિ.

દુર્ગેશ : પ્રિયતમે ! મને તો એમ લાગે કે તને પ્રેમવાચક વચનોથી સંબોધન કર્યા વિનાની એક ઘડી ગઈ હોય તો તે સૃષ્ટિના ઇતિહાસમાં નિરર્થક ગઈ.

કમલા : પ્રાણવલ્લભ ! તમારી આ વિશેષ ભક્તિ કોઈ વાર મને ભયભીત કરે છે, કે એમાં અણુમાત્ર શિથિલતા કોઈ કાળે થશે તો હું તે શી રીતે સહન કરીશ.

દુર્ગેશ : તને મારા પ્રેમની નિશ્ચલતા પર શ્રદ્ધા નથી ?

કમલા :

(માલિની)

હૃદય સકલ મારું અર્પિયું જેહને મેં,
થઈ અનુરત જેમાં દૂભવ્યા તાતને એ;
જિવતર મુજ જેના પ્રેમ માટે જ ધારું,
હૃદય અચલ તેનું પૂર્ણ શ્રદ્ધાથિ માનું. ૩૨

લગ્ન પહેલાં શ્રીમતીએ મને કહેલું, કે 'ગયેલું યૌવન પાછું મેળવવાનો ઉપચાર મહારાજ પર્વતરાયને જડ્યો છે, પણ ગયેલો પ્રેમ પાછો મેળવવાનો ઉપચાર કોઈને જડ્યો નથી. માટે પ્રેમમાં નિરંતર દૃઢ રહેવાનું મનોબળ તમારા બન્નેમાં છે એમ તમને લાગતું હોય તો જ લગ્ન

કરજો. ફીણના ઊભરાથી પાણીની ઊંડાઈનું માપ થતું નથી. માટે ઊભરો શમી જાય ત્યારે પાણી કેટલું રહેશે એનો ખ્યાલ પ્રથમથી કરી મૂકજો.

દુર્ગેશ : તે પછી મારા મનોબળ વિશે તેં મને પૂછ્યું કેમ નહિ ?

કમલા : મારા મનોબળથી તમારા મનોબળનું માપ હું કરી શકી હતી. એક ધરી પર ફરનારાં બે ચક્રમાં એકની ગતિની સરખી જ બીજાની ગતિ હોય છે.

દુર્ગેશ : પ્રાણપ્રિયા ! તારા હૃદયની ઉદાત્તતા ઉપરથી તું મારા હૃદયની ઉદાત્તતાનું અનુમાન કરે છે, તો ભવિષ્યમાં તારું હૃદય શિથિલ નહિ થાય અને મારું હૃદય શિથિલ થશે એવી અન્યાયભરેલી શંકા શા માટે કરે છે ?

કમલા : હૃદયેશ્વર ! હું તમને અન્યાય નથી કરતી. મને માત્ર આપણા સુખની પરિપૂર્ણતા જોઈ અધીરાઈના વિચાર આવે છે, કે રખેને એ પરિપૂર્ણતા કાળની ચંચળતાના પંજામાં સપડાય ! તમારા મિત્ર તે દિવસે કહેતા હતા, કે કાળને મન સહુ સરખા છે.

દુર્ગેશ : એમના વચનનો અર્થ તો એવો હતો કે કાળ એકની પાસે ઊભો રહે અને બીજા પાસેથી ચાલ્યો જાય એમ બનતું નથી.

કમલા : એમને આવવાનો હવે વખત થયો છે. એમણે કહ્યું હતું, કે 'તમારાં લગ્નના માસિક ઉત્સવમાં સામેલ થવા સારુ નિત્ય કરતાં આજે હું વહેલો આવીશ.' એ પોતાનું નામ કહેતા નથી, તેથી એમને માટે સર્વનામ જ વાપરવાં પડે છે.

દુર્ગેશ : એમણે પોતાનું નામ અને વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખ્યાં છે, તે છતાં એમની સાથે અકસ્માત્ સમાગમ થયો તે જ ક્ષણથી મને એમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે. એ

કહે છે, કે 'તમે મારો વિશ્વાસ કરો છો તે કરતાં હું તમારો વધારે વિશ્વાસ કરું છું, અને તે વખત આવ્યે સમજાશે.'

કમલા : એમની ગુપ્તતામાં મહાતેજ ઢંકાયેલું છે, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. અહો ! આ એ જ આવે છે.

[રાઈ પ્રવેશ કરે છે અને બેસે છે.]

રાઈ : તમે બન્ને મારી નિંદા કરતાં હતાં એમ જણાય છે.

કમલા : જેની સંપૂર્ણ સ્તુતિ અશક્ય હોય, તેની અપૂર્ણ સ્તુતિ તે નિંદા જ છે.

રાઈ : પોતાના માટે તો તમે કહેતાં હતાં કે વિવાહિત દંપતીને માટે જગતમાં સર્વ સંપૂર્ણ જ છે. તેથી દુનિયામાં વધેલી અપૂર્ણતા કુંવારાઓને બક્ષિસ આપી દેતાં હશો !

કમલા : તમે કુંવારા છો એટલું પણ અત્યારે જ જાણીએ છીએ. તેથી એ બક્ષિસની કલ્પના સંભવતી નથી.

રાઈ : આટલો બધો તમારો કૃપાપાત્ર છતાં હું તમારાથી અંતર રાખું છું એ મને બહુ ખૂંચે છે; પરંતુ જ્યારે એ અંતર દૂર કરવાનો સમય આવશે ત્યારે મારું વાજબીપણું તમે કબૂલ કરશો.

દુર્ગેશ : એ વિશે અમને સંદેહ છે જ નહિ, માત્ર કમલાને જિજ્ઞાસા દાબી રાખવી બહુ કઠણ પડે છે.

કમલા : પુરુષોની જિજ્ઞાસા સ્ત્રીઓ જેટલી જ તીવ્ર ન હોય તો ખોળતા ખોળતા તેઓ પાતાળ સુધી જાત નહિ.

દુર્ગેશ : અત્યારે તો અમારી જિજ્ઞાસા તારા મનોરમ સંગીત માટે છે. લે આ સારંગી.

[ઊઠીને સારંગી આપે છે.]

કમલા : [સારંગી વગાડીને ગાય છે.]

[ખમાચની ઠુમરી]

રસ સુખકર ઘન શો વરસી રહ્યો !
વરસી રહ્યો, વરસાવી રહ્યો. રસ૦
પ્રેમ ગગન કેરો કંઈ આણી,
પુલક પુલક વિકસાવી રહ્યો. રસ૦
મર્મ ઉપર સિંચી રસ જ્યાં ત્યાં,
સુરભિ સુરભિ પ્રકટાવી રહ્યો. રસ૦
ઊર્મિમાળા ધારા મહીં ઘેરી,
સરિત સરિત ઉછળાવી રહ્યો. રસ૦
ભિંજવી કેસર પાંખડિ તંતુ,
કુસુમ કુસુમ નિતરાવી રહ્યો. રસ૦ ૩૩

રાઈ : શી સંગીતની મધુરતા ! એ મિષ્ટતાથી પ્રસન્ન થઈ ચિત્ત ઉત્તુંગ પદે આરોહણ કરે છે, અને કવિતાથી ઊઘડતી કલ્પનાની પાંખે ચડી ચિત્ત ઘનવર્ષણમાં ગર્ભિત રહેલી ખૂબીની ઝાંખી કરે છે.

કમલા : એ માત્ર સૌજન્યનો પક્ષપાત છે.

રાઈ : કોરી ઋતુમાં પણ મારા સરખા કોરાને આર્દ્રતાનો અનુભવ થવાથી ઉપકારબુદ્ધિ થાય તેને પક્ષપાત કેમ કહેવાય ?

દુર્ગેશ : તમારી સહૃદયતામાં કોરાપણાનો અવકાશ નથી.

કમલા : તે છતાં કોરાપણું લાગતું હોય તો મને સહિયર મેળવી આપશો, એટલે તે શી રીતે જતું રહ્યું તે પણ ખબર નહિ પડે.

રાઈ : મારે હજી ઘણું મેળવવાનું બાકી છે.

દુર્ગેશ : મહારાજ પર્વતરાય રાજ્યતંત્ર પાછું હાથમાં લે ત્યારે તમારે રાજસેવામાં દાખલ થવું એવી મારી સૂચના છે.

રાઈ : ઈશ્વરેચ્છા હશે તેમ થશે. ગમે તે પ્રકારે લોકસેવા કરવી એવી મારી ઉત્કંઠા છે. મહારાજના પાછા આવવા સંબંધમાં

લોકોની કેવી વૃત્તિ છે ?

દુર્ગેશ : મહારાજને પાછા જોવા લોકો ઘણા ઉત્સુક છે.

રાઈ : લોકોને મહારાજ વૃદ્ધ હોય તે વધારે પસંદ પડે, કે મહારાજ જુવાન હોય તે વધારે પસંદ પડે ?

દુર્ગેશ : એ તો કહી શકું નહિ; હું પોતે પસંદ કરું છું તે કહી શકું.

રાઈ : લોકો શું પસંદ કરે છે તે મંત્રીમંડળે જાણવાની જરૂર નથી ?

દુર્ગેશ : જરૂર હોય તોપણ એવા વિષયમાં લોકોનાં મન શી રીતે જાણવાં ?

રાઈ : તમે સંમત થાઓ તો રાતે વેશ બદલી આપણે નગરચર્યા જોવા નીકળીએ.

દુર્ગેશ : યોજના ઉત્તમ છે.

કમલા : મને ઘરમાં એકલી મૂકીને બહાર નીકળી પડવાની યોજના તો ઉત્તમ છે, પરંતુ અત્યારે તો નદીતટે વિહારગૃહમાં જવાની યોજના પાર પાડવાની છે, ચાલો, હવે વિલંબનું કારણ નથી.

[સર્વ જાય છે.]

પ્રવેશ ૨જો

સ્થળ : કનકપુરનો મહોલ્લો

[બદલેલે વેશે રાઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : (સ્વગત) અત્યારે હું જગદીપ નથી, રાઈ નથી, પર્વતરાય નથી, દુર્ગેશનો નામહીન મિત્ર નથી; પણ વળી, પાંચમા વેશે નગરમાં નીકળ્યો છું. મારું પોતાનું કાંઈ ખરું સ્વરૂપ છે કે હું માત્ર જુદા જુદા વેશનો બનેલો છું; એ વિશે મને શંકા થવા માંડી છે.

(ઉપજાતિ)

પ્રયોગ પૂરો કરિ નાટ્ય અંતે
સ્વરૂપ સાચું નટ પાછું ધારે;
શું જન્મથી મૃત્યુ સુધી જ મારે,
નવા નવા વેશ સદૈવ લેવા ? ૩૪

પરંતુ જનસમાજની સેવા ઉઠાવનારે કોઈ કાળે પણ વેશ મૂકી દેવાનો ખ્યાલ શા માટે કરવો ? સેવકને છૂટી હોતી જ નથી.

(ધનાક્ષરી)

ઘરમાં અને બહાર ઊંઘતાં ને જાગતાં,
ખાતાં-પીતાં ને ચાલતાં સેવક તે સેવક છે;
કદી તે ભંડારી થાય, કદી થાય નાણાવટી,
કદી લડવૈયા થાય, વેશ એવા અનેક લે;
કચરાનો વાળનાર, રાજગાદી બેસનાર-
બન્ને એવી નિરંતર સવામી કેરી સેવા કરે;
સ્વામીને માટે શ્વાસ લે, સ્વામીને માટે વેશ લે,
સેવામાંહે વિશ્રાંતિની ક્ષણ તેને ક્યાંથી મળે ? ૩૫

આ દુર્ગેશ પણ ગુપ્તવેશે આવી પહોંચ્યો.

(દુર્ગેશ અને એક છોકરો બે ઘડા અને કટોરા લઈ પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ : આ છોકરો કોણ છે ?

દુર્ગેશ : આ મારું વિશ્વાસુ માણસ છે. યોજના એવી કરી છે, કે આપણે નગરમાં શેરડીનો રસ વેચવા નીકળવું. આ નગરમાં એવો રિવાજ છે, કે પહેલી રાતે લોકો ઘરને આંગણે બેસી શેરડીનો રસ પીએ છે. એ રીતે રસ પાતાં આપણે લોકો સાથે ભળી શકીશું. આપણે બે રસનો આ અકેક ઘડો લઈશું અને આ છોકરો રસ ભરીને આપવાના કટોરા લેશે.

(એ પ્રમાણે ઘડા અને કટોરા
લઈ સર્વ આગળ વધે છે.)

રાઈ : સામેથી પેલો બાવો આવે છે તેની પહેલી બહોણી કરીએ.
(બાવો પ્રવેશ કરે છે.)

રાઈ : બાવાજી ! જે સીતારામ !

બાવો : જે સીતારામ ! બચ્ચા, યે બરતનમેં ક્યા હયે ?

રાઈ : શેરડીનો રસ છે. બાવાજી, પીશો ?

બાવો : મુફ્ત પિલાયેગા તો પીએંગે.

દુર્ગેશ : બાવાજી, મફત પાઈએ તો અમે રોટલા ક્યાંથી ખાઈએ?

બાવો : સારા નગર એસા હયે. હમ દાતાર ઢૂંઢનેકુ આયે, તો લોક હમારે પાસસે દામ માંગતે હય; હમ રુદ્રનાથકે દરસનકે લિયે આયે, તો મંદિર કે દ્વાર રાત-દિન બંધ હયે; હમ બૂઢે રાજાકું દેખનેકુ આયે, તો વો જુવાન હો જાતા હયે. ભાઈ, હમ તો હ્યાં નહિ રહેંગે. કનકપુરમેં અલખ જગાના યે નિકમ્મા હયે.

(બાવો જાય છે.)

રાઈ : બાવાજીની ચાસણીએ કનકપુરમાં સોનું નીકળ્યું નહિ.

દુર્ગેશ : બાવાના ઉદ્ગાર તો લોકવાણી કહેવાય નહિ. વેરાગીથી સંસારની ખરી તુલના થઈ શકતી નથી.

રાઈ : ગાતા ગાતા આ વિચિત્ર વેશે કોણ આવે છે ? (શરીર ઉપર ઠેરઠેર બાંધેલાં દર્પણોવાળા અને હાથમાં લીધેલાં દર્પણમાં મોં જોતાં કેટલાંક મનુષ્યો ગાતાં ગાતાં પ્રવેશ કરે છે.)

મનુષ્યો :

(લાવણી)

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ઊઠતાં વ્હાણે;
મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય બેસતાં ભાણે.

મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય ચાલતાં વાટે;
મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય તોળતાં હાટે.
મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય બોલતાં વાણી.
મુખ દેખ દર્પણે નિત્ય સુણતાં કહાણી.
નિજ રૂપ દર્પણે દેખિ કાર્ય સહુ કરજે;
લઈ ઝાંખી આપની પ્હેલી અન્ય ભણિ વળજે. ૩૬

રાઈ : તમે સહુ કોણ છો ?

એક માણસ : (દર્પણમાં મોં જોઈને) અમે સહુ દર્પણસંપ્રદાયના છીએ.

રાઈ : એ વળી નવો સંપ્રદાય ! પરંતુ, જે ભૂમિ પર હજારો સંપ્રદાયોના ડુંગરો પડેલા છે, તે ભૂમિ એક નવા સંપ્રદાયના ભારથી નમી જવાની નથી.

બીજો માણસ : (દર્પણમાં મોં જોઈને) અમારો સંપ્રદાય ભારરૂપ નથી. અમે માણસોને દર્પણ દેખાડી તેમનો ઉદ્ધાર કરીએ છીએ. અને તે રીતે પૃથ્વીનો ભાર ઓછો કરીએ છીએ.

રાઈ : તમે આ નગરમાં ક્યારથી વસો છો ?

પહેલો માણસ : (દર્પણમાં મોં જોઈને) અમે આ નગરમાં હાલમાં જ આવ્યા છીએ. મહારાજ પર્વતરાયને ઘડપણ આવ્યું ત્યારે તેમણે મહેલમાં બધાં દર્પણ ફોડી નખાવેલાં. હવે મહારાજ જુવાન થઈ પ્રકટ થાય ત્યારે દર્પણની પુનઃ સ્થાપના કરવાની તેમને અરજ કરવા આવ્યા છીએ.

રાઈ : મહેલમાં દર્પણો મૂકવાથી શો લાભ થશે ?

બીજો માણસ : (દર્પણમાં મોં જોઈને) ઘડપણના બદલામાં જુવાની લીધાથી સત્ત્વ વધ્યું કે ઘટ્યું તેનો મહારાજને ખ્યાલ

આવશે, અને મહેલમાં સર્વજનો પોતાની ઘટતી કદર કરી મહારાજની ઘટતી કદર કરશે. લો, તમે પણ મુખ જુઓ.

[દર્પણ દેખાડે છે.]

દુર્ગેશ : અમે તો શેરડીનો રસ પાઈ નાણાંનું દર્શન કરવા નીકળ્યા છીએ.

બીજો માણસ : (દર્પણમાં મોં જોઈને) અમારો ને તમારો જોગ નહિ ખાય, ચાલો દર્પણદર્શીઓ !

[સહુ દર્પણમાં જોતા અને ઉપર પ્રમાણે ગાતા ચાલ્યા જાય છે.]

દુર્ગેશ : ભટકનારા સહકારીઓનો મેળાપ કર્યો. હવે ચાલો, ઘરને આંગણે બેઠેલા પુરવાસીઓનો મેળાપ કરીએ. છોકરા, પોકાર કરવા માંડ.

છોકરો : (હાથમાંના કટોરા ખખડાવી બૂમ પાડે છે.) કોઈ પીઓ રસ રસાલ ! મિસરી માલ ! દિલ ખુશાલ !

[સહુ જાય છે.]

પ્રવેશ ઉજો

સ્થળ : કનકપુરનો મહોલ્લો : પુરવાસીઓનાં ઘરનાં આંગણાં આગળ.

[રસ્તામાં બેસી કટોરા લઈ રસ પીતા પુરવાસીઓ અને તેમની સામે બેઠેલા રાઈ, દુર્ગેશ અને છોકરો, અને પાછળ ઓટલા ઉપર બેઠેલી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રવેશ કરે છે.]

પહેલો પુરવાસી : શો લહેજતદાર રસ છે ! જેણે રસ પીને જીભને ગળી ન કરી, તેની કાયા કડવી જ રહી !

બીજો પુરવાસી : દુનિયામાં ગળપણ જેવું કાંઈ ગળ્યું નથી.
ત્રીજો પુરવાસી : અને ગળ્યા જેવું કાંઈ સ્વાદિષ્ટ નથી.
ચોથો પુરવાસી : અને સ્વાદિષ્ટ જેવું કાંઈ સુખકારક નથી.
પહેલો પુરવાસી :

[તોટક]

રસપાન કરો નવ ઢીલ કરો,
રસપાત્ર લઈ ઝટ હોઠ ધરો;
રસ છે મધુરો પણ કોણ કળે ?
કડવો બનશે કદિ કાળબળે ? ૩૭

[સહુ કટોરા મોંએ માંડી રસ પીએ છે.]

પાંચમો પુરવાસી : જે રસ પીતાં ધરાય તે શું પીએ ?
પહેલો પુરવાસી : જે ધરાય તેને રસ પીતાં આવડ્યો નહિ એમ સમજવું.
ત્રીજો પુરવાસી : પર્વતરાય મહારાજે પોતે ધરાઈ જવાથી જુવાની માગી હશે કે ઊણા રહી જવાથી જુવાની માગી હશે ?
પાંચમો પુરવાસી : બેમાંથી એકે રીતે જીવતર જીવતાં ન આવડ્યું, એ તો નક્કી.
બીજો પુરવાસી : ઘડપણમાં એમને રસ ભાવ્યો નહિ કે રસ મળ્યો નહિ ?
પહેલો પુરવાસી : આ રસ વેચનારને પૂછો કે કોઈ ઘરડા તમારા ઘરાક થાય છે !
રાઈ : તમારા સરખા ઘરડા નહિ તો જુવાન ગણાય ?
પહેલો પુરવાસી : શું હું ઘરડો છું ?
રાઈ : તમારામાંથી કોઈ તો ઘરડો હશે !
બીજો પુરવાસી : તું રસ વેચવા આવ્યો છે કે ગાળો દેવા ?
રાઈ : ઘરડા કહેવામાં ગાળ છે ?

ત્રીજો પુરવાસી : ત્યારે શું વધામણી છે ?

રાઈ : તો પર્વતરાય મહારાજને ઘડપણ ન ગમ્યું, એમાં એમને દોષ કેમ દો છો ?

પહેલો પુરવાસી : મહારાજને તો ખરેખર ઘડપણ આવેલું. અમને શું એમની પેઠે માથે પળિયાં આવ્યાં છે, આંખે મોતિયા આવ્યા છે, કાને બહેરાશ આવી છે, દાંતે બોખાપણું આવ્યું છે, હાથે ને પગે ધ્રુજારી આવી છે, અને ચામડીએ કરચોલી વળી છે ? મહારાજને એ બધાં અંગમાં ઘડપણને ઠેકાણે જુવાની આવશે, પણ ઘરડું કાળજું પાછું જુવાન કેમ થશે ?

પાંચમો પુરવાસી : ઘરડા એમને ઘરડા જાણતા તે ના રહ્યું, અને જુવાન એમની જુવાની કબૂલ નહિ રાખે !

રાઈ : તમને જુવાન રાજા કરતાં ઘરડા રાજા વધારે ગમે ?

પાંચમો પુરવાસી : અમને તો સારા રાજા ગમે. ઘડપણ હોય તો ઘડપણથી લજવાવા ન જોઈએ, અને જુવાન હોય તો જુવાનીથી છકી ન જવા જોઈએ.

દુર્ગેશ : તમે સહુ એકઠા થઈ ભલભલાને શીખવો એવી ડહાપણની વાતો કરો છો.

બીજો પુરવાસી : આવો મજેદાર રસ તમે પાઓ એટલે ડહાપણ આવ્યા વિના રહે ?

[દોહરો]

ઊતરે રસનો ઘૂંટડો, ઊઘડે અક્કલ તર્ત;
હૈયું ફાલે હર્ષમાં, નાસે દિલનાં દર્દ. ૩૮

બીજો પુરવાસી : તમારી સાથેનો છોકરો ચાલાક છે. તમે વાતોમાં રહ્યા, પણ એણે ઓટલા આગળ જઈ બૈરાં અને

છોકરાંમાં કટોરા ફેરવવા માંડ્યા !

દુર્ગેશ : અમારી અપૂર્ણતા એ પૂરી કરે છે.

ત્રીજો પુરવાસી : છોકરા ! પેલાં સામેથી નવી કાકી આવે. એમને એક કટોરો પાજે.

[રસ્તે જતું સ્ત્રીમંડળ પ્રવેશ કરે છે.]

છોકરો : કિયાં ?

ત્રીજો પુરવાસી : પેલાં કાળી ઝીમીમાં 'ઝબૂક વાદળ વીજળી.'

ચોથો પુરવાસી : એમ પૂછજે ને કે રાણી લીલાવતી જેવાં રૂપાળાં છે અને એમને પગલે ઘરડા વરને પરણ્યાં છે તે કિયાં ?

છોકરો : બૈરાં માણસને એવાં અઘટિત વેણ મારાથી ન કહેવાય, અને તમારાથીયે ન કહેવાય.

ચોથો પુરવાસી : તું અમને કોણ ટોકનારો ?

છોકરો : માઝા મૂકે તેને ટોકવાનો સહુ કોઈને હક છે. પુરની સ્ત્રીઓની લાજ પુરવાસીઓ નહિ સાચવે તો કોણ સાચવશે ?

ત્રીજો પુરવાસી : અમને તું નિર્લજ્જ કહે છે ?

છોકરો : તમારી મેળે જ તુલના કરો ને. એમ કહે છે કે મહારાજ રત્નદીપદેવનું રાજ એવું હતું કે સોળ વર્ષની સુંદરી મધરાતે એકલી રસ્તેથી ચાલી જતી હોય, પણ કોઈ બારીએથી ખૂંખારો સરખો ન કરે. એ મર્યાદા આજ ક્યાં છે ?

ત્રીજો પુરવાસી : ઝાઝું બોલીશ તો આ લાકડી જોઈ છે ?

[લાકડી ઉગામે છે ?]

છોકરો : એનો ઉતાર મારી પાસે છે.

[કમરેથી કાઢીને કટારી બતાવે છે.]

દુર્ગેશ : અરે ! અરે ! કમ્-કમરમાંથી કટારી કાઢવી પડે

એવો શો પ્રસંગ છે ?

[છોકરાનો હાથ પકડીને ખેંચી રાખે છે.]

છોકરો : સ્ત્રીના માનની રક્ષા એ નાનોસૂનો પ્રસંગ છે ?

[પુરવાસી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ દોડી આવે છે. અને પુરુષો ત્રીજા પુરવાસીને ઝાલી રાખે છે.]

એક સ્ત્રી : ઘરડા વરની નારની મશ્કરી કરવાને બદલે આ છોકરાની પેઠે બૈરાંની વારે જતાં શીખો ને ! એવા પુરુષો ઘણા નીકળશે તો કોઈ બાપ પોતાની કન્યા જ ઘરડા વરને નહિ દે.

પાંચમો પુરવાસી : હવે, અત્યારે અમને જંપવા દો ને લડાઈ પર ટોપલો ઢાંકો. જાઓ, સહુ સહુને ઠેકાણે. લડાઈ આગળ ચલાવવી હોય તો સવારે આવીને ટોપલો ઉઘાડજો.

[સહુ જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : દુર્ગેશનું ઘર

[દુર્ગેશ, કમલા અને રાઈ બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.]

કમલા : (હસતી હસતી) તમારી વિચક્ષણતા એટલી જ કે ? મારા ઘાંટા પરથી પણ તમે મને ઓળખી શક્યા નહિ ?

રાઈ : સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોની વિચક્ષણતા ઓછી હોય છે તે હું કબૂલ કરું છું. પરંતુ વિચક્ષણતા દર્શાવવા સારુ સ્ત્રીને પુરુષોનો વેશ લેવો પડે ત્યાં પુરુષો નહિ તો પુરુષોના વેશની તો ખૂબી ખરી જ. એ વેશે ઘાંટામાંથી પણ સ્ત્રીત્વને પ્રગટ થવા દીધું નહિ, તે પણ પુરુષોની વેશયોજનાનું સામર્થ્ય દર્શાવે છે.

કમલા : સ્ત્રીઓના સ્ત્રીત્વને ઢાંકી રાખવાનું સામર્થ્ય પુરુષોની અનેક યોજનાઓમાં સમાયેલું છે, તે નિઃસંશય છે.

રાઈ : એ સર્વ ગોપનસામગ્રી છતાં કટારી ઝાલવાની ઢબથી હથિયારનો પરિચય ગુપ્ત રહેતો ન્હોતો.

કમલા : ક્ષત્રિયાણી હથિયારથી છેક પરિચિત તો ન હોય.

રાઈ : વીરાંગનાના તેજનો ઝબકારો જોવાનો અમને પ્રસંગ મળ્યો એ અમારું ધનભાગ્ય; પરંતુ છોકરાને વેશે અમારી સાથે નગરચર્યા જોવા આવવાનું પ્રયોજન સમજાયું નહિ. દુર્ગેશને રાતે એકલા જવા ન દેવા એવો અણભરોસો તો કમલાદેવીને હોય જ નહિ.

કમલા : અનુભવ થવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે સમજાશે કે પ્રેમીજનોને પરસ્પર વિશ્વાસ હોતો જ નથી.

દુર્ગેશ : અને પરસ્પર અવિશ્વાસ હોય છે ત્યાં પ્રેમ હોતો નથી.

રાઈ : ત્યારે ટૂંકા વિયોગની અધીરાઈ એ પણ સાથે આવવાનું કારણ ન હોય.

કમલા : વિયોગની અધીરાઈનાં જે કૃત્રિમ વર્ણનો કવિતાને નામે જોડી કાઢવામાં આવે છે, તેથી જ એ અધીરાઈ હાસ્યપાત્ર થવા પામે છે.

[અનુષ્ટુપ]

જલપાનતણું મૂલ્ય અધૂરું રહે તૃષા વિના,
જે તપથી તૃષા થાય અવજ્ઞા તેનિ ના ઘટે. ૩૯

પરંતુ કલ્પનાઓ કરવાનો વિશેષ શ્રમ તમને નહિ આપું. પર્વતરાય મહારાજના વર્તન સંબંધે થયેલા લોકમત વિશે ઉપમંત્રીને વાકેફ કરવાની તમે યોજના કરી, તેથી મહારાજના એ વર્તનથી સ્ત્રીવર્ગની થતી અવમાનના તરફ ઉપમંત્રીનું લક્ષ ખેંચવા હું સાથે આવી હતી, અને પુરુષવેશ વિના મારાથી આવા પ્રસંગોમાં સાથે ફરાય એ તો એ અવમાનના દૂર થાય ત્યારે જ શક્ય થાય.

દુર્ગેશ : એ અવમાનના આ રીતે દીઠેલા એક ચિત્રમાંથી હૃદય પર જે મુદ્રાંકિત થઈ છે તે સો વર્ણનોથી પણ થઈ શકત નહિ.

રાઈ : ઉપમંત્રી અને ઉપમંત્રીના ઉપરીઓ એ અવમાનમાંથી સ્ત્રીજાતિને છોડાવે તો જ મુદ્રાંકન સાર્થક થાય.

દુર્ગેશ : રસપ્રભાવ વડે પ્રત્યેક સ્નાયુઓ અને પ્રત્યેક નાડીને સ્ફુરાયમાન કરનારી આવી દીક્ષા મળ્યા પછી ઉપમંત્રી યજ્ઞમાં શું કચાશ રાખશે ?

કમલા : એમ છે તો સ્ત્રીના ઉદ્ધાર માટે યજ્ઞ આરંભવાનો હું સંકલ્પ કરાવું તે કરો.

રાઈ : મને પણ એ સંકલ્પમાં સામેલ થવાની અનુજ્ઞા આપો.

કમલા : ભલે, તમે બન્ને સંકલ્પ કરો, કે -

[વસંતતિલકા]

સ્ત્રીજાતિની અવદશા પરિહારવાને
એવો હુતાશન મહા પ્રકટાવીશું, કે
તેની પ્રચંડ ઉંચિ જ્વાળનિ માંહિં થાશે
અજ્ઞાન, સ્વાર્થ વળિ દુર્મતિ-સર્વ ભસ્મ. ૪૦

[રાઈ અને દુર્ગેશ-બન્ને એ શ્લોક સાથે બોલી સંકલ્પ કરે છે.]

દુર્ગેશ : પર્વતરાય મહારાજનું નવું રાજ્ય બેસે એ સમયે એ હુતાશન પ્રકટાવવા માટે અનુકૂળ થઈ પડશે.

રાઈ : નવું રાજ્ય શાથી ?

દુર્ગેશ : નવી જુવાની સાથે રાજનીતિમાં નવું બળ પ્રાપ્ત નહિ થાય ?

રાઈ : જુવાનીને અને રાજનીતિને કેવો સંબંધ છે, અને જુવાની એક વાર ગયા પછી પાછી આવે તો એની એ આકૃતિમાં કે કોઈ બીજી આકૃતિમાં આવે-એ બધા ભારે પ્રશ્નો આ મધરાતના ભારથી વધારે ભારે શા સારુ કરવા ? અત્યારે તો નિદ્રા કેમ સહેલી કરવી એ જ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ઘટે છે.

[સહુ જાય છે.]

અંક ચોથો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : રુદ્રનાથનું મંદિર

[જાલકા અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

શીતલસિંહ : આજે સવારે કલ્યાણકામે મને બોલાવીને કહ્યું કે- પૂજારણને પૂછજો, કે મહારાજની આજ્ઞા હોય તો તેમને નગરમાં પ્રવેશ કરવાનું મુહૂર્ત રાજજોષી પાસે નક્કી કરાવીએ.

જાલકા : રાઈને મુહૂર્તની દરકાર નથી, પણ પર્વતરાય-રૂપ થતાં રાઈને પણ પર્વતરાય પેઠે મુહૂર્ત અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે. માસ પૂરા થાય છે, માટે તે પછીનું મુહૂર્ત જોવડાવી વેળાસર ખબર મોકલાવશો એટલે નગરમાં આવવાની સવારી વિશે મહારાજ સૂચનો મોકલશે.

શીતલસિંહ : રાઈએ કાલે રાતે બને તેટલા વહેલા ભોંયરામાં દાખલ થઈ જવું જોઈએ. સવારીનું મુહૂર્ત બહાર પડશે એટલે લોકો કુતૂહલથી મંદિર બહાર એકઠા થવા માંડશે. તમને પણ ઠીક સૂઝ્યું, કે તમે મંદિરનાં દર્શન બંધ કર્યાં છે. બારણાં બંધ છે એમ જાણી લોકો આ તરફ હાલ આવતા નથી.

જાલકા : ભોંયરાનું એક ઢાંકણું મંદિરની પાછલી બાજુએ કોટ બહાર આવેલી ઓરડીએ ઊઘડે છે. ત્યાંથી જઈને કાલે દાખલ કરીશું કે બહાર ફરતા લોકોનું ધ્યાન ન ખેંચાય. રાઈ પર્વતરાય થઈ મંદિરમાંના દ્વારમાંથી બહાર નીકળશે. ત્યારે પ્રગટ કરીશું કે વૈદ્યરાજ એ પાછલે રસ્તેથી રાતોરાત ચાલ્યા ગયા છે. રાઈને ભોંયરામાં દાખલ કરતાં પહેલાં તમારે એને એક ઠેકાણું બતાવવાનું બાકી રહ્યું છે.

શીતલસિંહ : રાણી લીલાવતીનો આવાસ.

જાલકા : આજ રાતે ત્યાં એને લઈ જાવો.

શીતલસિંહ : રાણી ન જાણે એમ મહેલમાંની એક છાની બારીથી પર્વતરાયને-એટલે રાઈને રાણી બતાવવાની મેં ગોઠવણ કરી છે.

જાલકા : રાઈએ પોતે કદી રાણીને જોવાની જિજ્ઞાસા બતાવી છે ?

શીતલસિંહ : એમણે એ વિશે વાત જ નથી કરી. એ બાબત એમને સૂઝી જ નથી એમ લાગે છે.

જાલકા : એ વિષય ઘણી સંભાળથી અને ઝીણવટથી એની આગળ મૂકવાનો છે.

શીતલસિંહ : તમે સૂચનાઓ કરેલી છે તે મારા ધ્યાનમાં છે. ઠીક સાંભર્યું કાલે એમની સાથે ફરતાં એમના ગજવામાંથી આ કાગળ પડી ગયો, તે મેં છાનોમાનો લઈ લીધો છે. એમાં કવિતા લખી છે, પણ તે બિલકુલ સમજાતી નથી.

જાલકા : (કાગળ લઈને ઉઘાડીને વાંચે છે.)

[રથોદ્ધતા]

રે ! વિચિત્ર પટ શું વણાય આ ?
તંતુઓ અવશ શા તણાય આ ?
કોણ એ શી રીતથી વણે બધું ?
માનવી ! અબલ તંતુ અલ્પ તું ! ૪૧

ના, નથી અવશ કે અશક્ત તું,
તું વડે જ સહુ કાર્ય આ થતું;
બે રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગ જ્યાં,
તું ગ્રહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં. ૪૨

[અનુષ્ટુપ]

વસી છે શક્તિ તારામાં યથેચ્છ તે તું વાપરે,
કહી અવશ પોતાને કોને તું 'રાઈ' છેતરે ? ૪૩

એને તો એવી સમસ્યાઓની રમત કરવાની ટેવ છે. એનો ઉત્તર એ નીચે જ આમ લખી આપું છું. (બોલીને લખે છે).

[અનુષ્ટુપ]

'રાઈ' ને 'જાલકા' એ તો બાજીનાં સહુ સોગઠાં;
છેતરે કોણ કોને જ્યાં રમે ખેલાડી એકઠાં ?' ૪૪

આ કાગળ પાછો છાનોમાનો એના ગજવામાં મૂકી દેજો. (કાગળ આપે છે) હવે તમે કિસલવાડીમાં જઈ રાઈને આજ રાતે નીકળવા માટે તૈયાર કરો. મહેલમાં જઈ આવી પાછા ફરો ત્યારે મને વૃત્તાંત કહી જજો.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૨જો

સ્થળ : *કનકપુરનો રાજમાર્ગ*

[રાઈ અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : શીતલસિંહ, આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ?
શીતલસિંહ : પ્રભાપુંજ મહેલમાં.
રાઈ : મહેલ કરતાં નગરમાં મને વધારે આનંદ થાય છે.
શીતલસિંહ : નગરના મુખ્ય ભાગ આપે જોયા છે તે બસ છે; પણ મહેલના તો એકેએક ખૂણાની આપને માહિતી મળવી જોઈએ.
રાઈ : મહેલમાં મારે શું જોવાનું બાકી છે ?
શીતલસિંહ : રાણીનો આવાસ.
રાઈ : રાણીનો ? કઈ રાણીનો ?

શીતલસિંહ : લીલાવતીનો.

રાઈ : તેનો આવાસ જોવાની મારે શી જરૂર છે ?

શીતલસિંહ : આપ પર્વતરાય થશો અને પર્વતરાયની રાણીને નહિ ઓળખો ?

રાઈ : શીતલસિંહ ! તમારાં વચન કંઈ મર્મવાળાં લાગે છે. (અટકીને) મને કંઈ અમંગલ શંકાઓ જેવું થાય છે. તમને તેવું થાય છે ?

શીતલસિંહ : મને તો એવું કાંઈ થતું નથી.

રાઈ : (પૂર્વમાં આકાશ તરફ જોઈને) પણે ચંદ્ર હજી ઊગે છે તેટલામાં તેના તરફ કેવું વિકરાળ વાદળ ધસી આવે છે ?

[ઇંદ્રવંશા]

કદ્રૂપ કાળી અતિઘોર આકૃતિ,
બે શૃંગ ઊંચાં, શિર નાનું કૂબડું;
બે હાથ વાંકા, પગ સ્થૂલ ટૂંકડા,
ગાંઠો ભરેલું સહુ અંગ એહનું. ૪૫

શીતલસિંહ : એ માત્ર આપની કલ્પના છે. વાદળા જેવું વાદળું છે. જુઓ આપણે મહેલને પાછલે બારણે આવી પહોંચ્યા.

રાઈ : શીતલસિંહ ! મારો હાથ ઝાલો. પગ ધ્રૂજે છે !

શીતલસિંહ : આ શું ? મહેલમાં તો આપણે ઘણી વાર જઈ આવ્યા છીએ. આપની હિંમતભરેલી બેદરકારી ક્યાં ગઈ ?

રાઈ : ગઈ રાતે મને ઊંઘ આવી નથી, તેથી મારું માથું ઘૂમે છે, એ મારી અસ્વસ્થતાનું કારણ છે. રાણીનો આવાસ આપણે શી રીતે જોઈશું ?

શીતલસિંહ : આવાસના શયનગૃહમાં નજર પડે એવી રીતે ભીંતમાં ઊંચે છત પાસે પર્વતરાય મહારાજે એક નાની બારી મુકાવેલ

છે. રાણીને તેની ખબર નથી. બારી બંધ હોય છે ત્યારે ભીંત ઉપરના ચિત્રકામમાં તેનાં દ્વાર ભળી જાય છે. અને બારી આગળ મોટું ઝુંમર ટાંગેલું છે, તેથી બારી ઉઘાડી હોય છે ત્યારે પણ આવાસમાં ફરતાં માણસોથી તે દેખાતી નથી. એ બારીએ જઈ આપણે બેસીશું.

રાઈ : પર્વતરાયે એ બારી શા માટે મુકાવેલી ?

શીતલસિંહ : રાણી એકાંતમાં શું કરે છે તેની ગુપ્ત દેખરેખ રાખવા.

રાઈ : પર્વતરાયને રાણીનો અણભરોસો હતો ?

શીતલસિંહ : ઘરડા વરને જુવાન વહુનો અણભરોસો હોય જ.

રાઈ : એવી પ્રેમ વિનાની લગ્નગાંઠ પર્વતરાયે બાંધી શું કામ ?

શીતલસિંહ : પાળેલું પંખી ઊડી ન જાય માટે આપણે તેને પાંજરામાં પૂરી રાખીએ છીએ; તેથી શું આપણને તેના પર પ્રેમ નથી હોતો ?

રાઈ : (સ્વગત) ઓ પ્રેમ ! શી તારી નાલેશી !

શીતલસિંહ : ચાલો, હવે મહેલની અંદર જઈએ. પહેલાંની પેઠે આ મારું પોટલું લઈ આપ મારા નોકર તરીકે ચાલ્યા આવશો.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : *પ્રભાપુંજ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનું શયનગૃહ*

[લીલાવતી અને મંજરી શયનગૃહમાં શણગારતાં પ્રવેશ કરે છે, રાઈ અને શીતલસિંહ ઊંચે બારીમાં ઝુંમર પાછળ છાના બેઠેલા છે.]

શીતલસિંહ : (હળવેથી) ધોળો ગાળો પહેર્યો છે તે રાણી લીલાવતી અને છાયલ પહેર્યું છે તે એમની દાસી મંજરી.

રાઈ : (હળવેથી) વસ્ત્રની નિશાની વિના કાંતિથી પણ કોણ કયું તે જણાઈ આવે છે.

મંજરી : (પલંગે તોરણ બાંધતાં) આ મોટાં મોતીનું તોરણ પલંગે શું કામ બંધાવો છો ? પલંગની છત્રી ઝીણાં મોતીની જાળીની છે તે બસ છે. પલંગ કરતાં શયનગૃહને બારણે એ તોરણ વધારે ન શોભે !

લીલાવતી : બારણે તો હું એકલી જ રહીશ. ત્યાં ઊભી રહીને મહારાજને આવકાર દઈશ. બારણે મારી આંખોનું તોરણ બાંધ્યું હશે અને તેની નીચે મારું હૈયું હીરો થઈ લટકતું હશે ત્યાં મહારાજની દૃષ્ટિ બારણે બીજા કશા પર શી રીતે જવાની ?

મંજરી : મહારાજ તો આપને ઓળખશે. પણ આપ મહારાજને ઓળખ્યા પહેલાં જ આંખોનું તોરણ બાંધશો અને હૈયાનો હીરો લટકાવશો ?

લીલાવતી : શરીરની આકૃતિથી મહારાજ ઓળખાય એવા રહ્યા નહિ હોય, પણ મારા તરફની હૃદયવૃત્તિથી મહારાજ ઢાંક્યા રહેવાના છે ? પહેલે જ દૃષ્ટિપાતે હું તેમને ઓળખી કાઢીશ.

મંજરી : મહારાજ અહીં ક્યારે પધારશે ?

લીલાવતી : જોષી કાલે મુહૂર્ત આપશે; પણ હું પ્રધાનજીને કહેવડાવવાની છું, કે મહારાજની સવારી ઊતરે તેવા તરત જ મહારાજ મારા આવાસમાં આવે અને પછી દરબારમાં જાય એવી ગોઠવણ કરજો.

મંજરી : આપ મહારાજને મળવા બહુ અધીરાં થયેલાં છો; પણ મહારાજ પોતે પહેલાં આપની પાસે આવવાની ગોઠવણ કરવાનું કહેવડાવે છે કે નહિ એ જોવા ઉપર બાકી રાખો ને ! એટલે મહારાજને પણ અધીરાઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થશે.

લીલાવતી : મારે એવી પરીક્ષાનું જોખમ નથી વહોરવું કદાચ, મહારાજ ઘણાં કામના વ્યવસાયમાં એવી સૂચના કરવાનું ભૂલી જાય, તો મહારાજ મને મળવાને ઉત્કંઠિત નથી એવા આભાસથી મારા હૃદય ઉપર જે આઘાત થાય તે હું કેમ સહન કરી શકું ? પણ હુંયે ભૂલી, ને તું યે ભૂલી. મહારાજની પરીક્ષા શાની હોય ? મારી ખાતર તો મહારાજ છ માસનું કેદખાનું ભોગવીને આવે છે.

મંજરી : આપની ખાતર કે પોતાની ખાતર ?

લીલાવતી : મંજરી ! આજ તને કંઈ વાયુની અસર છે ?

મંજરી : હું તો હંમેશની જેવી જ છું. આપની રજા હોય તો બોલું.

લીલાવતી : બોલ, હું તને બોલવાની ક્યારે ના કહું છું ?

મંજરી : મહારાજ જુવાન થયા તે આપની ખાતર શા માટે ?

લીલાવતી : મને પ્રસન્ન કરવા અને મારાં સુખ પરિપૂર્ણ કરવા જુવાન થયા.

મંજરી : મહારાજ વૃદ્ધ હતા ત્યારે આપ પ્રસન્ન નહોતાં અને સુખી નહોતાં ? આપ મહારાજને ચાહો છો કે જુવાનીને ચાહો છો ?

લીલાવતી : આવા વિનય વગરના પ્રશ્ન પૂછવાનું તું ક્યાંથી શીખી આવી ?

મંજરી : આપની રજા છે માટે બોલું છું. હું તો માનું છું કે આપને કાંઈ ઓછાપણું નહોતું, પણ મહારાજને પોતાને ઘડપણમાં ઓછાપણું લાગતું હતું તેથી જુવાન થયા.

લીલાવતી : મંજરી ! તું પંડિત થઈ ગઈ છે !

મંજરી : આ છ મહિના આપે મને આપની પાસે બેસાડી પ્રેમની ઘણી ચોપડીઓ વંચાવી છે; તેથી હું પ્રેમપંડિત થઈ હોઉં તો કોણ જાણે ! બીજી કોઈ પંડિતાઈ તો મને નથી આવડતી.

પણ હું ખોટું કહું છું ? આપે કંઈ મહારાજને જુવાન થઈ આવવાનું કહ્યું હતું ?

લીલાવતી : મારી અને મહારાજની ખાનગી વાત તને કહેવાનો મારો વિચાર નથી. તારા વરને છ માસમાં એંસી વર્ષનો ઘરડો બનાવી દેવાનું પેલા વૈદ્યરાજને મહારાજ પાસે કહેવડાવીશું એટલે તારા મનના બધા ખુલાસા થઈ જશે.

મંજરી : ઘરડા થઈ જવાને તો વૈદ્યનીયે જરૂર નથી પડતી અને રાજાની આજ્ઞાનીયે જરૂર નથી પડતી.

લીલાવતી : ત્યારે દુર્ભાગ્યની જરૂર પડે છે ?

મંજરી : દુર્ભાગ્ય હોય કે સુભાગ્ય પણ હોય.

લીલાવતી : પલંગે તોરણ બંધાયું. હવે ભીંતે આ પૂતળાં જડેલાં છે, તે દરેકના હાથમાં આ અકેકું દર્પણ મૂક. પૂતળાના બિલોરી કાચ સાથે દર્પણની સોનેરી તકતી બહુ દીપશે.

મંજરી : મહેલમાં દર્પણ મૂકવાની મહારાજની મના હતી.

લીલાવતી : હવે મહારાજ દર્પણની મના કરશે ?

મંજરી : રજા વિના દર્પણ કેમ મૂક્યાં એમ મહારાજ પૂછશે તો ?

[અનુષ્ટુપ]

દર્પણે દોષને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું છે;
જામીન છું હવે દેશે પ્રતિબિમ્બ મનોમન. ૪૯

તે છતાં મહારાજને દર્પણની અણપતીજ રહી હશે તો મુખ સાથે મુખ રાખી અને ભુજ સાથે ભુજથી ગૂંથી હું મહારાજને દર્પણ પાસે ઈ જઈશ.

રાઈ : (હળવેથી) શીતલસિંહ ! મારાથી દૂર ન જશો.

શીતલસિંહ : (હળવેથી) હું આપની પાસે જ છું. પણ એવું શું છે ?

રાઈ : (હળવેથી) એવું ઘણું છે.

મંજરી : દર્પણની પાસે લઈ જઈ મહારાજની શી ખાતરી કરશો ?

લીલાવતી : તું કલાવીને પૂછી લે છે અને મારાથી બોલાઈ જાય છે; બહુ પટામણી છે !

મંજરી : હું પૂછું છું કંઈ ને આપ કહો છો કંઈ. મેં એમ પૂછ્યું કે રજા વિના દર્પણ મૂકવાનું કારણ શું બતાવીશું, ત્યારે આપ મનમાં ધારી મૂકેલા કોડની વાત બોલ્યાં. એમાં મેં શું પટાવ્યાં ?

લીલાવતી : કોઈ પૂતળું દર્પણ વિનાનું રહ્યું નથી. હવે ગોખલામાં કોતરેલાં આ બધાં કમળની પાંખડીઓમાં લાલ રંગ ચીતરવા લાગ. આછી ને ઘેરી છાયામાં ભૂલ ન કરીશ.

મંજરી : કોઈ કમળ ભૂરાં ચીતરવાં નથી ?

લીલાવતી : મહારાજને લાલ કમળ જ ઘણાં ગમે છે. એમની ઉપમાઓ પણ હંમેશ લાલ કમળની હોય છે. તે દિવસ મેં લાલ ચંદ્રકળા પહેરી હતી ત્યારે.. પણ, પાછી, તેં મને વાતમાં નાખી ખરી !

મંજરી : મેં તો કંઈ વાતમાં નાખ્યાં નથી. અમથાં ઝબકી ઊઠીને મારો વાંક કાઢો છો.

લીલાવતી : હું કાંઈ ઊંઘમાં છું કે ઝબકી ઊઠું ?

મંજરી : ઊંઘમાં તો નહિ, પણ ઘેનમાં છો !

લીલાવતી : વળી, ઘેનમાં શી રીતે ?

મંજરી : ઘેનમાં ન હો તો રાતે રંગ પૂરવાનું લઈ બેસો ?

લીલાવતી : જોશી કાલે મુહૂર્ત આપવાના છે. એ ખબર આવી કે તરત જ આવાસ શણગારવાનું શરૂ કર્યું છે. હવે વખત બહુ થોડો રહ્યો છે, અને વળી, દરેક કમળની બે બાજુએ બે દીવા આવશે. તેથી આ રંગ તો જેમ વહેલા પૂર્યા હોય

તેમ સારું, કે સુકાય અને દીપે. પણ, મંજરી ! તને એક વાત કહેવી તો હું ભૂલી જ જાઉં છું. પેલી જાલકા માલણ ઘણે મહિને આજ સવારે આવી હતી. એ પરદેશ ગઈ હતી. ત્યાંથી નકશીવાળા સોનાના બે ખૂમચા લાવી છે તે નજરાણામાં આપી ગઈ છે. પેલા બાજઠ ઉપર મૂક્યા છે તે લાવ.

[મંજરી લાવે છે.]

જો ! બન્ને પર બહુ સુંદર મીનાકારી કામ છે. તેમાં પહેલાંના રાજા રત્નદીપદેવના સમયનાં ચિત્ર છે. એક ખૂમચામાં એ રાજાનો દરબાર દેખાડ્યો છે અને બીજામાં એ રાજા જે યુદ્ધમાં ઊતરેલા તેનો વૃત્તાંત ચીતર્યો છે, એમ જાલકા કહેતી હતી. કોઈ ઠેકાણે એ ખૂમચા વેચાતા હતા ત્યાંથી મહેલમાં મૂકવા સારુ એ લઈ આવી. જાલકા કહી ગઈ છે, કે મહારાજ પધારશે ત્યારે એ ખૂમચામાં મૂકવા ફૂલ આપી જઈશ અને પલંગ પર પાથરવા ફૂલની ચાદર આપી જઈશ.

શીતલસિંહ : (હળવેથી) આપના સુખ માટે જાલકાએ કેટલી બધી તજવીજ કરી છે !

રાઈ : (હળવેથી) વૈભવના અને યુદ્ધના દર્શનથી મને પ્રોત્સાહિત કરવાની અને ઠેઠ સુધી મારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની જાલકાની એ તજવીજ છે. પણ રાણીને એકાએક શું થયું ?

[મંજરીને ખભે માથું નાખીને લીલાવતી નિસાસો નાખે છે.]

મંજરી : આપની પ્રકૃતિ કંઈ બગડી આવી ?

લીલાવતી : મંજરી ! આ ખૂમચા પરના જૂના વૃત્તાંત જોઈ મને એથી

પણ જૂના વૃત્તાંતનું સ્મરણ થાય છે, અને ભયભરેલી શંકાઓ થાય છે. મહારાજનું કુટુંબ મૂળ દેશમાં હતું ત્યારે મહારાજના પિતાને પુત્ર નહોતો. તેથી, પહેલી રાણીના મરણ પછી તેઓ બીજી યુવાન રાણી પરણેલા; અને બેત્રણ વર્ષમાં એ રાણીને પુત્ર ન થયો ત્યારે ત્રીજી રાણી પરણેલા. ત્રીજી રાણીને પેટે મહારાજ અવતર્યા. પછી તેમના પિતાએ બીજી રાણીને કેવળ વિસારી મૂકેલાં. તે અંતે ઝૂરી-ઝૂરીને મરી ગયેલાં. એ બીજી રાણી જેવી મારી દશા થશે તો હું શું કરીશ ? મહારાજનું યૌવન જ મને શાપરૂપ નહિ થઈ પડે ? આ બધો શણગાર મારો ઉપહાસ કરનારો નહિ નીવડે ?

મંજરી : છેક છૂટી મૂકી દીધેલી કલ્પના આખરે ખોટા તરંગ સાથે અથડાઈ પડી ! બાસાહેબ, સ્વસ્થ થાઓ. મહારાજનો આપના ઉપર અપાર પ્રેમ છે.

લીલાવતી : મહારાજના પ્રેમ વિષે મને સંદેહ છે જ નહિ; પણ મારી ઉત્સુકતા શંકાઓ ઉત્પન્ન કરી મને વિહ્વળ કરે છે.

[અનુષ્ટુપ]

દિશા કે કાલનું પ્રેમે અંતર હું સહી શકું,
અંતર થાય શંકાનું તે તો હાય ! અસહ્ય છે ! ૪૭

મંજરી : આપ અત્યારે બીજા ખંડમાં જઈ આરામ કરશો તો શયનગૃહમાં શણગારવાનું કામ સવારે સારું થશે ને વહેલું થશે. ચાલો.

[બન્ને જાય છે.]

શીતલસિંહ : આપ કેમ વ્યગ્ર દેખાઓ છો ?

રાઈ :

[વસંતતિલિકા]

ક્યાં વર્તમાન તણી ભાવિશું થાય સંધિ,
તે ઝાંખવા ઉંચું ઉડે મુજ ચિત્ત વેગે;
સીમા અભેદ્ય નડતી સઘળી દિશામાં,
પાછું પડી ભમી ગુંચવાય ચિત્ત. ૪૮

આ મહેલની હવાથી આપણે ગોંધાઈ ગયા છીએ. ચાલો, બહારની ખુલ્લી હવાનો આશ્રય લઈએ.

[બન્ને બારીએથી જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : *કનકપુરનો રાજમાર્ગ*

[રાઈ અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

શીતલસિંહ : આપ બહુ વિચારમાં મગ્ન દેખાઓ છો. આપણે મહેલમાંથી નીકળ્યા પછી એક અક્ષર પણ બોલ્યા નથી.

રાઈ : આ મુશ્કેલીનો શો ઈલાજ કરવો તેના વિચારમાં છું.

શીતલસિંહ : કઈ મુશ્કેલી ?

રાઈ : રાણી લીલાવતી બાબતની.

શીતલસિંહ : રાણી લીલાવતી બાબત મને કાંઈ મુશ્કેલી નથી લાગતી. એ પૂર્ણ પ્રેમ અને વિશ્વાસથી આપને મળવા તલસી રહ્યાં છે.

રાઈ : મને મળવા ?

શીતલસિંહ : પોતાના પતિને મળવા એટલે આપને મળવા.

રાઈ : શીતલસિંહ ! આ શી વિપરીત વાત કરો છો ? હું એનો પતિ નથી.

શીતલસિંહ : આપ પર્વતરાય તરીકે પ્રકટ થશો.

રાઈ : ત્યારે જ મુશ્કેલી થશે. હું પર્વતરાય છું, પણ લીલાવતીનો પતિ નથી એમ શી રીતે પ્રતિપાદન કરવું એ સૂઝતું નથી.

શીતલસિંહ : એમ પ્રતિપાદન થાય જ કેમ ? આપ પર્વતરાય થશો તો બધા સંબંધો અને બધા વ્યવહારોના પર્વતરાય થશો. પર્વતરાય તરીકે આપ રાજ્યના ધણી થશો તેમ જ લીલાવતીના ધણી થશો. અને અમૃતમય સુખના અધિકારી થશો.

રાઈ : શાન્તં પાપમ્ । એવા શબ્દ મારે કાને ન સંભળાવશો.

શીતલસિંહ : રાણીનું સૌંદર્ય અનુપમ છે.

રાઈ : તેથી શું ?

શીતલસિંહ : એવી અનુપમ સુંદરીના ધણી થવાનો આપને વાંધો શો છે ?

રાઈ : વાંધો એ છે કે હું તેનો ધણી નથી.

શીતલસિંહ : એ આપને પોતાના ધણી તરીકે કબૂલ કરશે, પછી શું ?

રાઈ : એ તો માત્ર છેતરાઈને-હું ખરેખરો પર્વતરાય છું એમ માનીને કબૂલ કરે. મારે શું અનીતિને માર્ગે જવું અને રાણીને અનીતિને માર્ગ દોરવી ?

શીતલસિંહ : પર્વતરાયરૂપે પર્વતરાયની ગાદીએ બેસવામાં અનીતિ નથી, તો પર્વતરાયની રાણીના પતિ થવામાં અનીતિ શાની ?

રાઈ : (સ્વગત) એ ખરું કહે છે, પણ અવળી રીતે કહે છે. બન્ને કાર્ય સરખાં અનીતિમય છે. (પ્રકટ) શીતલસિંહ ! આ વાત તમારી સમજમાં નથી આવતી કે લીલાવતી રાણી સાથે મારું નહિ, પણ મરહૂમ પર્વતરાયનું લગ્ન થયું હતું અને લગ્નથી જ પતિ-

પત્નીનો સંબંધ થાય છે.

શીતલસિંહ : લગ્નની ક્રિયા વિના લીલાવતીના પતિ થવામાં આપને સંકોચ થતો હોય તો એવી ક્રિયા કરાવજો. જુવાની આવ્યા પછી લગ્નની ક્રિયાનો ઉલ્લાસ ખરેખરો અનુભવાશે એમ રાણીને સમજાવી એ ક્રિયા ફરી થઈ શકશે.

રાઈ : એવી કપટભરેલી ક્રિયાથી અનીતિ તે નીતિ થાય ?

શીતલસિંહ : તે દિવસે નગરમાં એક દુઃખી વિધવા રોતી હતી અને અનાથ દશાનાં સંકટ કહેતી હતી; ત્યારે આપે મને કહ્યું હતું, કે એ ફરી લગ્ન કરે એવી છૂટ હોય તો એ ફરી સંસાર માંડી શકે અને સુખી થઈ શકે.

રાઈ : હા, મારો મત એવો છે કે વિધવાઓ માટે પુનર્લગ્નનો માર્ગ ખુલ્લો હોવો જોઈએ કે જેની ઇચ્છા હોય તે ફરી વિવાહિત જીવનમાં પ્રવેશ કરી શકે અને ફરી સૌભાગ્ય મેળવી શકે. પુનર્લગ્ન એ લગ્નના જેવો જ સ્વાતંત્ર્યનો વિષય છે. અને સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય શા માટે લઈ લેવું જોઈએ ?

શીતલસિંહ : રૂઢિ વિરુદ્ધ એમ હદપાર જવાનું આપ કહો છો, તો લીલાવતી રાણીના પુનર્લગ્નમાં અનીતિ શી ?

રાઈ : સમજીને સ્વેચ્છાથી કરવાના પુનર્લગ્નનો હું પક્ષ કરું છું. કપટથી કરવાના પુનર્લગ્નનો હું પક્ષ કરતો નથી. હું પર્વતરાય છું એમ જાણી લીલાવતી મારી સાથે લગ્નની ક્રિયા કરે એ પુનર્લગ્ન કહેવાય નહિ.

શીતલસિંહ : પર્વતરાય હયાત છે અને આપ પર્વતરાય છો એ વાત તો નિશ્ચળ છે અને ફેરવાય એવી નથી. હવે એ વાતનો આપ ઇન્કાર કરો તો કેવો ઉત્પાત થાય ? આપણો કેવો ઉપહાસ થાય, તિરસ્કાર થાય અને વિનાશ થઈ જાય !

રાઈ : શીતલસિંહ !

[અનુષ્ટુપ]

વિનાશ રોકવો શાનો, એ જ ચિંતા ઘટે ખરે;
બાકીનાં પરિણામો તો આનુષંગિક-ગૌણ છે. ૪૯

શીતલસિંહ : મારે જાલકાને બધો વૃત્તાંત કહેવાનો છે; તે શું કહું ?

રાઈ : જે બન્યું છે તે કહેજો; અને, કહેજો, કે હું વિચારમાં છું.

શીતલસિંહ : કાલે રાતે આપને ભોંયરામાં દાખલ થવાનું છે. હું તેડવા ક્યાં આવું ?

રાઈ : કિસલવાડીમાં. હું ત્યાં જઈશ.

શીતલસિંહ : અત્યારે અહીં એકલા પડી આપ વધારે વ્યગ્ર થશો. વાડીમાં જઈને નિદ્રા લેશો.

રાઈ : જે મળશે તે લઈશ. મારી ફિકર ન કરશો.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ પમો

સ્થળ : *કિસલવાડી પાસે નદીનો કિનારો*

[રાઈ રેતીમાં ફરતો પ્રવેશ કરે છે.]

રાઈ : શીતલસિંહે જે બધું કહ્યું તેમાંથી એક વાત તો ખરેખર સાચી છે, તે એ કે લીલાવતીનું સૌંદર્ય અનુપમ છે. એવું સૌંદર્ય મેં આજ સુધી કોઈ સ્ત્રીનું જોયું નથી. હું વસ્તીમાં કદી રહ્યો નથી તેથી કદાચ એમ હશે, પરંતુ લીલાવતીનું સૌંદર્ય અતીવ મનોહર છે તે નિઃસંદેહ છે. એવા સૌંદર્યના ઉપભોગ માટે પર્વતરાયે યૌવનપ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરી હોય તો ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. પણ ગયેલું યૌવન કદી પાછું

આવતું નથી એ નક્કી છતાં પર્વતરાયે લીલાવતી સાથે લગ્ન કરી તેનું સૌંદર્ય નકામું કરી નાખી દીધું એ શું વાજબી હતું ?

[અનુષ્ટુપ]

સૌંદર્ય કેરી સંપત્તિ સ્વર્ગથી અહીં ઊતરે,
દુર્વ્યય કરવા તેનો અધિકાર ન કોઈને. ૫૦

લીલાવતીનું લગ્ન કોઈ યુવાન વીર નરેન્દ્ર સાથે થયું હોત તો તેમનું જીવન કેવું ધન્ય થાત અને દુનિયાનાં દંપતીરત્નોનું ઔજ્જ્વલ્ય કેવું પુષ્ટ થાત ! હું પર્વતરાય તરીકે નહિ, પણ જગદીપ તરીકે ગાદીએ હોત તો લીલાવતી જેવી રાણી..... (ખેંચાઈને) અરે ! આ શું ? પરસ્ત્રી વિષે લાલસાભર્યા વિચારને હું મારા ચિત્તમાં પ્રવેશ કરવા દઉં છું ને વધવા દઉં છું ! આહ ! શીતલસિંહ ! તેં સૌંદર્યમોહનો કીડો મારા ચિત્તમાં મૂક્યો ! અરે ! પણ મેં એ કીડાને ટકવા કેમ દીધો ? ટકવા દીધો તો આમ ઊપડી આવ્યો ! પણ, ત્યારે, શું મારે સૌંદર્ય એ વસ્તુનો જ તિરસ્કાર કરવો ?

[ઈંદ્રવજ્રા]

જે સૃષ્ટિકેરા યશની પતાકા,
જે પ્રેરણાઓ તણિ ખાણ મોંઘી.
જેનાં ત્રિલોકે ગુણગાન થાય,
સૌંદર્ય તે શું મુજ દ્વેષયોગ્ય ? ૫૧

લીલાવતીનું સૌંદર્ય પરમ આદરને યોગ્ય છે, પણ આદર પછી કઈ વૃત્તિ ? અહો ! શું એ આદર આ ગૂંચવણ

ઉત્પન્ન કરે છે ? ના ! ના ! સૌંદર્યને અને આ ગૂંચવણને શો સંબંધ છે ? મારે પર્વતરાય થવું પડે ત્યારે પર્વતરાયની રાણી લીલાવતીનું શું કરવું એ જ પ્રશ્ન છે. લીલાવતી સુંદર હોય કે ન હોય, પણ એ પ્રશ્ન તો એનો એ જ છે. શું હું એવો દુર્બળ છું કે એ સૌંદર્ય તરફના આદરને લીધે મારાથી નિર્ણય થઈ શકતો નથી ? એમ હોય કેમ ! સૌંદર્ય તરફનો આદર એ તો ઉદાર વૃત્તિ છે; એ અધમ વૃત્તિ નથી; પરંતુ વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ અત્યારે શું કામ આવે એવું છે ? (અટકીને) હું કેવો મૂર્ખ ! મને સૂઝ્યું જ નહિ, કે પર્વતરાય થતાં મારે તેની રાણીના પતિ થવું પડશે ! જાલકા મને 'શાહી અને કાગળનો પંડિત' કહે છે તે ખોટું છે ? જાલકાએ અને શીતલસિંહે તો મને ગાદીનો માલિક બનાવતાં રાણીનો સ્વામી પણ બનાવવા ધારેલો જ; પણ એમણે એ વાત મારાથી ગુપ્ત રાખી. એમને મન ખુલ્લું હતું તેનો મને ખ્યાલ પણ ન આવ્યો એવી મારી પંડિતતા ! લાવ, મારી ભૂલનાં ચિહ્નો કાપો કાગળ ઉપર નખથી કોતરી રાખું કે હૃદયનો કાપો ચિત્રરૂપે મારી આંખ આગળ ધરી શકાય. (ગજવામાંથી કાગળ કાઢે છે. કાગળ ઉઘાડી) આ શું ? મારા લખાણ નીચે જાલકાના અક્ષર ક્યાંથી ? એણે શું લખ્યું છે ? (વાંચે છે.)

"રાઈ' ને 'જાલકા'- એ તો બાજીનાં સહુ સોગઠાં;"

શું હું માત્ર બાજીનું સોગઠું ! મારું નરત્વ નહિ, મારું વીરત્વ નહિ; ને જાલકા પોતાના પાસા નાખે તેમ મને ફેરવે ! જાલકા પોતાને પણ સોગઠું કહે છે એ એની

ચતુરાઈ છે; અને એને સોગઠું થવું હોય તો ભલે થાય, હું નહિ થાઉં. બીજી લીટી શી છે ? (વાંચે છે.)

"છેતરે કોણ કોને જ્યાં રમે ખેલાડિ એકઠાં ?"

આ બધી છેતરપિંડી તે જાલકાને મન રમત છે અને ખેલ છે ! બાજી રમી રહીને રમનારાએ હસવાનું તેમ આ સહુ કપટ અને અનીતિને અંતે અમારે સહુએ મળીને હસવાનું ! એ સૂત્ર મારાથી કબૂલ નહિ થાય. જાલકાએ જાણેલું તે મેં ન જાણેલું એટલો એની વ્યવહારકુશળતાએ મારી પંડિતતાનો પરાભવ કર્યો; તો મારી પંડિતતાનો એ વિજય છે કે એણે ઈચ્છ્યું તે મેં નથી ઈચ્છ્યું અને હું નહિ ઈચ્છું. (અટકીને) શું મારી ઈચ્છાને હવે અવકાશ નથી, અને હું બંધાઈ ગયો છું ? શીતલસિંહે કહ્યું કે પર્વતરાય થવાની મારી કબૂલાતમાં પર્વતરાયના બધા સંબંધો અને બધા વ્યવહારોનો સ્વીકાર આવી જાય છે. શું પર્વતરાય થવાનું કબૂલ કરતી વેળા મેં લીલાવતીના સ્વામી થવાની ધારણા કરેલી એમ જ મનાશે ? મારા કપટમાં કામવાસનાનો અંશ નહોતો એ વાત શું કોઈ નહિ માને ? તે વખતની મારા મનની સ્થિતિ તે કોણ જાણે ? હા ! આ જ સ્થાન હતું. આ નદી બધું જાણે છે !

[હરિગીત]

ઓ ! રંગિણી ! તું સાક્ષિ છે તે સર્વ મારા તર્કની,
સંકલ્પ ને સંદેહ મારા તેં સુણ્યા તે રાત્રિયે;
લાવું જગતને તારિ પાસે તો ખરું શું તું ન કહે ?
કંઈ કંઈ યુગોનું મૌન તુજ, મુજ અર્થ તું તોડે ન શું ? ૫૨

અને મારા મનની એ વિશુદ્ધતા મનુષ્યો કદાચ કબૂલ ન કરે, માટે શું એ વિશુદ્ધતા મારે મૂકી દેવી ? ત્યારે, પર્વતરાય થવું અને લીલાવતીના સ્વામી ન થવું એમ શી રીતે કરવું ? (અટકીને) એ તો કેવળ અશક્ય છે. કાં તો બન્ને થવું, કે કાં તો એકે ન થવું એ બે જ માર્ગ છે. કોઈ વચલો માર્ગ છે જ નહિ. વચલો માર્ગ ખોળવો એ ભ્રાંતિ છે. તો સામસામા બે માર્ગમાંથી ગમે તે માર્ગે આંખો મીંચી ઘસડાઈ જવું ? મને ઘસડી જઈ શકે એવો કોઈ વાયુવેગ છે ? મેં આ કાગળમાં શું લખ્યું હતું ? (વાંચે છે.)

બે રહ્યા તુજ સમીપ માર્ગ જ્યાં,
તું ગ્રહે ઉભયમાંથી એક ત્યાં.'

એ જ ખરી વાત છે. માણસ જાતે જ માર્ગ પસંદ કરે છે. ઘસડાવાનું કહેવું એ માત્ર જવાબદારીમાંથી બચવાનું બહાનું છે. મારા પુસ્તકજ્ઞાનથી લખેલો સિદ્ધાંત કેવો અણીની વેળાએ સાહાય્યકારક થયો. (કાગળ ગજવામાં મૂકે છે.) હવે, નિર્ણય કરું, કે બેમાંથી કયો માર્ગ લેવો ? લીલાવતીનું સ્વામીપણું મૂકી દેતા પર્વતરાયપણું જશે, કનકપુરની ગાદી જશે, ગુજરાતનું મોટું રાજ્ય જશે, ગુર્જરો પરનું આધિપત્ય જશે, દ્રવ્યસુખવૈભવના ભંડાર જશે. પુરુષાર્થના પ્રસંગ જશે, સંકલ્પ કરી મૂકેલી ધારણાઓ જશે, જાલકાના મનોરથ જશે, સ્નેહીઓના સંબંધ જશે... (આંખો મીંચીને ક્ષણભર સ્તબ્ધ ઊભો રહે છે. પછી આંખો ઉઘાડીને.)

[ઉપજાતિ]

જાઓ ભલે જીવન-આશ સર્વે !
ઉત્પાત થાઓ ! ઉપહાસ થાઓ !
થાઓ તિરસ્કાર ! વિનાશ થાઓ !
ન એક થાજો પ્રભુપ્રીતિનાશ. ૫૩

(ઘૂંટણીએ પડીને) પતિતોદ્ધારક પ્રભુ !

[અનુષ્ટુપ]

સન્મતિ પ્રેરિ છે જેવી, આપજો બલ તેહવું;
કે હું સર્વસ્વ છોડીને તમને વળગી રહું. ૫૪

(ઊભો થઈને) હવે મને ભીતિ નથી, શંકા નથી. મારા કર્તવ્યનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સીધો દેખાય છે. આજે હું ઘણે મહિને નિરાંતે ઊંઘીશ.

[જાય છે.]

પ્રવેશ છઠ્ઠો

સ્થળ : *કિસલવાડી*

[રાઈ અને શીતલસિંહ ફરતાં પ્રવેશ કરે છે.]

શીતલસિંહ : મહારાજ ! આપને સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન જોઈ મને બહુ હર્ષ થયો. મને ભય હતો કે આપ વ્યગ્ર અને વ્યાકુલ હશો.

રાઈ : વ્યગ્રતા અને વ્યાકુલતા સહુ દૂર થઈ ગયાં છે. મારું ચિત્ત ભયથી મુક્ત થઈ શાંતિ અને આનંદ પામ્યું છે.

શીતલસિંહ : આપે વિચાર કર્યો ?

રાઈ : વિચાર કર્યો એટલું નહિ, પણ નિર્ણયે કર્યો; ઉત્તમોત્તમ અને પરમસંતોષકારક નિર્ણય કર્યો છે. ચિંતાનું કારણ નથી.

શીતલસિંહ : જાલકા બહુ ખુશી થશે.

રાઈ : જાલકા શું પણ સહુ કોઈ બહુ ખુશી થશે.

શીતલસિંહ : (આસપાસ જોઈને) આપણે કઈ તરફ જઈએ છીએ ? હું તો આપ જાઓ છો તેમ આવું છું.

રાઈ : તે રાતે તમે ને પર્વતરાય આ વાડીમાં દક્ષિણ તરફથી પેઠેલા ત્યાં આપણે આવી પહોંચ્યા. તે વેળા પર્વતરાયે પાડેલું છીડું આ રહ્યું. છે તેમ ને તેમ રહેવા દીધું છે.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! આવું જોખમભર્યું સાહસ શા માટે કરવું ? પર્વતરાયે મારું કહેવું નહિ માનેલું ને આ ઉજ્જડ જગ્યાએ આવી પ્રાણ ખોયા !

રાઈ : મને પણ કોઈનું તીર વાગે તો તે તીર મારનારને તમે રાજા બનાવજો.

શીતલસિંહ : ઘણી ખમ્મા, મહારાજ ! એ શું બોલ્યા ! હું તો આપનો વફાદાર ને આજ્ઞાધીન સેવક છું. પણ, અરે ! પણે નદીમાં શો ચમત્કાર દેખાય છે ? વહેતા પાણીમાં દીવા તણાયા જાય છે ! એક જાય છે ને બીજો આવે છે ! ત્યાં માણસ તો કોઈ દેખાતું નથી !

રાઈ : દેખાવ અદ્‌ભુત છે. તમે નદીકિનારે જઈને જોઈ આવો, કે એ દીવા મૂળ ક્યાંથી આવે છે.

શીતલસિંહ : રાત અંધારી છે, ચંદ્ર હજી ઊગ્યો નથી, ને એ દીવા તે કોણ જાણે શું હોય !

રાઈ : તમે બીઓ છો ?

શીતલસિંહ : મહારાજ ! બીવાનું કારણ છે.

રાઈ : જેને કેડે તરવાર હોય તેને બીવાનું કારણ હોય જ નહિ.

શીતલસિંહ : મારી તો હિંમત નથી ચાલતી. મારાથી તો નહિ જવાય.

રાઈ : હિંમતથી ન જવાતું હોય તો આજ્ઞાથી જાઓ. તમે હમણાં જ કહ્યું કે 'હું આપનો આજ્ઞાધીન સેવક છું.'

શીતલસિંહ : આપ હુકમ કરીને મોકલો તો હું જાઉં છું; પણ હું બૂમ પાડું, તો આપ આવી પહોંચજો. (છીંડામાંથી નીકળી દીવા તરફ જાય છે.)

રાઈ :

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

પાડ્યું પર્વતરાય ગુર્જરનૃપે આ છિદ્ર જે વાડમાં,
ત્યાંથી તેમને મૃત્યુ પેઠું, વળી તે સંતાપ પેઠા મુજ;
પેઠી રાજ્યની ક્રાંતિ કોઈ કપરી, સંગ્રામ પેઠા કંઈ,
ભાવી શી ઇતિહાસસૃષ્ટિ બનશે એ એક ચેષ્ટાથકી ? ૫૫

ગમે તે પરિણામ થાઓ, પણ મારી ગ્રંથિઓનો ભેદ થયો છે અને મારા સંશયોનો છેદ થયો છે, એટલે હું નિશ્ચિંત છું, પરંતુ એ નિશ્ચિંતતાથી પર્યાપ્તિ નથી લાગતી એ શું ? (પૂર્વમાં ચંદ્ર ઊગે છે તે જોઈ) એકાએક આ શું ?

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

રાત્રિએ ઝટ અંધકારપટ આ સંકેલી કેવું લીધું !
આકાશે ભરી દીધિ શી દશ દિશા રુપેરી રૂડે રસે !
વર્તાવી દિધું કેવું પ્રેખણ બધે લ્હેરો થકી વાયુએ !
ઊગ્યો ચન્દ્ર અને પ્રવૃત્તિ પ્રસરી, નિશ્ચેષ્ટ સૂતું ન કો ! ૫૬

મારા પ્રબોધની શાંતિને પણ કંઈ એવું ઉત્સર્પણ દોલાયમાન કરે છે. શું ત્યારે નિશ્ચેષ્ટમાં કૃતકૃત્યતા નથી ? પણે શીતલસિંહ ઘવાયેલા શિકારને પગલે આવે છે !

[શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે.]

કેમ શીતલસિંહ ? જીતી આવ્યા કે જિતાડી આવ્યા ?

શીતલસિંહ : અરે, મહારાજ, એ તો કંઈ વસમું છે !

રાઈ : જરા ધીરા પડીને કહો.

શીતલસિંહ : દીવા ઉપલાણેથી આવે છે, તેથી હું નદીકિનારે ચાલતો ચાલતો ઉત્તર તરફ ગયો. દીવા તો આવ્યા જ જાય. જતાં જતાં

આ વાડીનો ઉત્તરાદો દરવાજો પડે છે, એટલે સુધી હું લગભગ પહોંચ્યો ત્યાં નદીના ઓવારા પર શિવનું દેરું આવ્યું. દીવા તેમાંથી નીકળતા હતા, તેથી અંદર જઈને જોઉં છું તો જળાધારી કને કોઈ માણસનું માથા વગરનું ધડ પડેલું. શિવલિંગ ઉપર ઊંચે ચોટલા વતી બાંધેલું માથું લટકે, ને તેમાંથી લોહીનાં ટીપાં શિવલિંગ ઉપર પડે. ત્યાંથી લોહી વહીને નીચે પડખામાં મોટા કુંડમાં નળ વાટે ટપકે. કુંડમાં સેંકડો પડિયા તરે અને દરેક પડિયામાં ઘીનો દીવો. જે પડિયા પર નળમાંથી લોહી ટપકે તે પડિયો ટપકાના જોરથી કુંડમાંથી બહાર વહી આવી નદીમાં જાય. એ રીતે એ દીવાની હાર આવે છે. ત્યાં કોઈ માણસ નથી, અને એ રીતે કોણ જાણે ક્યારનું યે થતું હશે ! વાડીમાં હું ઊગમણે ઝાંપેથી આવ્યો છું, તેથી તે વખતે આ દીવા હશે કે નહિ તે મને ખબર નથી.

રાઈ : બીજી કાંઈ તપાસ કરી ?

શીતલસિંહ : બીજી શી તપાસ કરું ? માણસ તો ઓળખાયો નહિ અને એ દેખાવ જોતાંવાર મારાં ગાત્ર શિથિલ થઈ ગયાં. પગ લથડી ગયેલા. તોપણ જેમ ઉતાવળું ચલાય તેમ ચાલી હું એકશ્વાસે અહીં પાછો આવ્યો. રેતીમાં ચાલતો જાઉં ને દેરા તરફ જોતો જાઉં, કે એમાંથી કોઈ નીકળતું તો નથી.

રાઈ : પણ તમને પાછા આવતાં કાંઈક વધારે વાર થઈ, દેરું અહીંથી આઘું નથી, તેથી લાગે છે, કે કંઈ વિચાર કરવા ઊભા રહ્યા હશો.

શીતલસિંહ : વિચાર ! વિચાર તો શા હોય ?

રાઈ : એ દેખાવ જોઈ કાંઈ વિચાર તો તમારા મનમાં ઉત્પન્ન થયા છે જ. શા વિચાર આવ્યા ? સાચું કહો.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! એવા વિચાર તો ઘણા આવે. વિચાર કંઈ આપણને પૂછીને આવે છે ? ને ગભરાટની દશા !

રાઈ : ગભરાટના ગમે તેવા વિચાર હોય પણ મારે તે જાણવા

છે. કહો.

શીતલસિંહ : ખરાખોટા ને ગાંડાઘેલા વિચાર શું કામ કહેવડાવો છો ? અને કંઈ બધું સાંભરે છે ?

રાઈ : તમને બધું સાંભરે છે ને કહેવું જ પડશે. મારી આજ્ઞા છે.

શીતલસિંહ : આપની આજ્ઞાને આધીન છું. મારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો પહેલાં મારી કર્મેન્દ્રિયો આપની આજ્ઞાને વશ થાય છે; એવો આપનો પ્રતાપ છે; પણ મારા વિચાર જાણ્યાથી આપને રોષ થાય તો ?

રાઈ : ગમે તેવા વિચારો તમને થયા હશે, પણ તમને ક્ષમા કરીશ. મારું અભયવચન છે.

શીતલસિંહ : દેરામાંનો દેખાવ જોઈ મને એવો વિચાર થયો કે ઓ પ્રભુ ! પેલો માળી રાજા થયો તેના કરતાં આ બાપડાએ મસ્તકપૂજા કરી તે રાજા કેમ ન થયો ? એ વિચારથી મારું હૈયું ભરાયું ને થોડી વાર ત્યાં ઠરી ગયો. વિચાર બહુ મૂર્ખાઈભરેલો હતો, તે માટે હું ક્ષમા માગું છું.

રાઈ : ક્ષમા તો મેં પ્રથમથી આપેલી જ છે; અને શીતલસિંહ ! તમારો વિચાર મૂર્ખાઈભરેલો નહોતો. માત્ર માળીનો ધંધો કરનારમાં રાજા થવાની લાયકાત આવેલી ન હોય એ પણ ખરું છે; અને હું માળી હોત તો હું રાજા થવાનું કબૂલ કરત પણ નહિ. પણ હું માળી નથી. સ્વર્ગવાસી રાજા રત્નદીપદેવનો પુત્ર જગદીપદેવ છું; અને જાલકા તે મારી માતા અમૃતદેવી છે.

શીતલસિંહ : હેં ! હેં ! કેવું આશ્ચર્ય ! આપ એ ખરું કહો છો ?

રાઈ : જુઓ, આ મારી કમ્મરે મારા પિતાની ગોળ તરવાર વીંટાળેલી છે, અને તેની મૂઠ પર તેમની રત્નમુદ્રા છે.

[કમર પરનાં વસ્ત્ર ખસેડીને તરવાર બતાવે છે.]

શીતલસિંહ : આજ સુધી આપને માળી ગણ્યા તે મારો અપરાધ ક્ષમા કરો, મહારાજ !

[પગે પડે છે.]

રાઈ : મેં પોતાને માળી ગણાવ્યો છે. તમારો અપરાધ નથી. ઊઠો.

[ઉઠાડે છે.]

શીતલસિંહ : મહારાજ ! કૃપાવંત છો, માટે પૂછું છું. આ પ્રમાણે રાજ્ય મેળવવાનું કેમ પસંદ કર્યું ?

રાઈ : મને રાજ્ય અપાવવા જાલકા માલણને વેશે અહીં આવી, અને તે મને રાજ્ય અપાવવાની યોજનાઓ કરતી હતી એવામાં પર્વતરાયનો અકસ્માત્ વધ થયો, તેથી જાલકાએ આ પ્રકાર ગ્રહણ કર્યો.

શીતલસિંહ : આપ તો પ્રથમથી નાખુશ હતા તે હું જાણું છું. જાલકાએ અને મેં આગ્રહ કરી આપને આમ રાજા બનાવ્યા છે.

રાઈ : શીતલસિંહ ! એક માત્ર પ્રભુ સિવાય બીજું કોઈ સંપત્તિ અપાવવા સમર્થ નથી. તમે એમ માનતા હો કે મેં રાજ્ય અપાવ્યું કે જાલકા એમ માનતી હોય કે મેં રાજ્ય અપાવ્યું કે હું એમ માનતો હોઉં કે મેં રાજ્ય મેળવ્યું તો તે સર્વ ભ્રાંતિ છે.

[દોહરો]

પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કાંઈ;
રાઈનો પર્વત કરે, પર્વત બાગનિ માંહીં. ૫૭

કારણોનાં કારણોને પ્રવર્તાવનાર મૂળ કારણ અને કર્તા તે પરમાત્મા છે. આપણું કર્તવ્ય માત્ર તેના સાધનરૂપે પ્રવૃત્તિ કરવાનું છે. તેને જે સિદ્ધિ ઈષ્ટ છે, તેનો માર્ગ આપણે ત્યાગ કરીએ ત્યાં આપણી જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ સિદ્ધિ તો તેની જ છે. પ્રભુની ઈચ્છા વિના મને રાજ્ય મળવાનું નથી.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! આપને રાજ્ય મળી ચૂક્યું છે. હવે પાછલી વાત ઉઘાડવાની જરૂર નથી.

રાઈ : એમ હું નથી માનતો. અને વળી, તમને છૂટ આપું છું

કે તમારી ખુશી હોય તો અત્યારે જઈને પ્રગટ કરો, કે આ પર્વતરાય નથી, પણ જગદીપદેવ છે.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! મને એવો હલકો ધાર્યો ? વળી હવે એ વાત કોઈ માને પણ નહિ અને મને એથી લાભ પણ નહિ. પર્વતરાય વધની હકીકત મનાય તોપણ તે ગુપ્ત રાખ્યાના ગુના માટે મને કોણ જાણે કેવો દંડ થાય ! હવે તો જે બન્યું છે તે કાયમ રાખવું એ જ માર્ગ છે.

રાઈ : તમને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો. તમારા વિચાર જાગ્રત કરવાને માટે મેં તમને દીવાનું મૂળ સ્થાન જોવા મોકલ્યા હતા. દેરામાંની અને દીવાની બધી ગોઠવણ મેં કરેલી છે. તમે તપાસ કરી હોત તો જણાત કે એ ધડ અને માથું મીણનાં છે, અને એ ટપકે છે તે લોહી નથી, પણ લાલ રંગનું પાણી છે.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! એ બધો શ્રમ શા માટે લીધો ?

રાઈ : તે દિવસે નગરમાં મસ્તકપૂજાનો ગરબો સ્ત્રીઓ ગાતી હતી, તે સાંભળી તમે કહેલું કે જે મસ્તકપૂજા કરી રાજ્ય માગે તેની વાંછા મહાદેવ બીજે જન્મે પૂરી કરે. તેથી મને મળેલા રાજ્ય વિશે તમારા મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરવા મેં આ ઘટના કરેલી.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! બુદ્ધિ વડે, પ્રભાવ વડે અને ભાગ્ય વડે આપ રાજા થવા યોગ્ય છો. મને આપના અચલ નિષ્ઠાવાન, પરમ ભક્ત તરીકે સ્વીકારશો. કાલે સાંજે આપ ભોંયરામાંથી નીકળી સવારી ચડાવશો ત્યારથી આપ ગુર્જરેશ પર્વતરાય છો, અને હું આપનો સદાનો વફાદાર સામંત શીતલસિંહ છું. હવે આપણે જવું જોઈએ. આપને ભોંયરામાં દાખલ થવાનો વખત થયો છે, અને જાલકાને અધીરાઈ થતી હશે.

[બન્ને જાય છે.]

■ ■ ■

અંક પાંચમો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : કલ્યાણકામની હવેલી

[સાવિત્રી, કમલા, વંજુલ અને બીજાઓ રસ્તે પડતા રવેશમાં બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે. ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો રસ્તે બે બાજુએ ઊભાં છે.]

કમલા : સવારી અહીં આવી પહોંચતાં સુધી સૂર્ય રોકાય અને આથમે નહિ એવી સિદ્ધિ, વંજુલમિશ્ર, તમારા બ્રહ્મતેજ વડે કરો કે જેથી સવારી અહીં આવે ત્યારે મહારાજનું મોં બરાબર જોઈ શકાય.

સાવિત્રી : રુદ્રનાથથી સવારી નીકળી ચૂકેલી છે એમ ખબર આવી છે, તેથી અંધારું થતાં પહેલાં સવારી આ ઠેકાણે આવશે ને વંજુલના બ્રહ્મતેજનો ખપ નહિ પડે.

વંજુલ : નહિ તો યે ક્યાં કમલાદેવીને અમારા બ્રહ્મતેજ પર શ્રદ્ધા છે ! કોઈ દહાડો એમને ત્યાં ભોજન કે દક્ષિણા અમે પામ્યા નથી.

કમલા : તમારું બ્રહ્મતેજ બતાવો. તે વિના શ્રદ્ધા શી રીતે થાય ?

વંજુલ : તમારામાં તેજ હોયા વિના પ્રધાનજી અમને સંઘરતા હશે ? એ તો પ્રધાનજીને જરા એકાંતમાં વિચાર કરવાની ટેવ છે, બાકી, અમને સલાહ આપવાની તક આપતા હોય તો રાજકાર્યોમાં કાંઈ ન્યૂનતા ન રહે; પણ શ્રીમતી સિવાય બીજું કોઈ એમના મનની ગૂંચવણ જાણે નહિ, એટલે શું કરીએ ?

સાવિત્રી : રાજકાર્યોની મંત્રણામાં સ્ત્રીઓની સામેલગીરી ન કરવી

જોઈએ એવો તારો મત છે ?

વંજુલ : મારા મતનું તો શું ગજું ? મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે રાજકાર્યોના મંત્ર સમયે બહેરાં, મૂગાં, આંધળાં, લૂલાં, પાંગળાં, માંદાં, ઘરડાંખોખરાં અને સ્ત્રીઓ- એ સહુને દૂર રાખવાં; કેમ કે તેઓ છાની વાત ફોડી દે છે, અને સ્ત્રીઓમાં એ ખામી વિશેષ હોય છે.

સાવિત્રી : એ તને ખરું લાગે છે ?

વંજુલ : શાસ્ત્રમાં કહ્યું, એટલે અક્ષરેઅક્ષર ખરું, એમાં મને લાગવાનું ક્યાં રહ્યું ?

સાવિત્રી : હું એમ પૂછું છું, કે સ્ત્રીઓ એવા અવિશ્વાસને પાત્ર છે એમ તને તારો પોતાનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ વિચાર કરતાં ખરું લાગે છે ?

વંજુલ : મનુ ભગવાને દ્રોહભાવ અને અનૃત સ્ત્રીઓના ગુણ ઠરાવ્યા છે; તે પછી મારે વિચાર કરવાની શી જરૂર ?

કમલા : મનુ ભગવાને તો એમ પણ કહ્યું છે કે સ્વર્ગ દારાધીન છે અને પત્ની વડે પતિને અને પતિના પિતૃઓને સ્વર્ગ મળે છે.

વંજુલ : એ તો અર્થવાદની અતિશયોક્તિ છે. હોમ કરતી વખતે છાણાં લાવી આપનાર જોઈએ ને ધુમાડામાં બીજું કોઈ ઊભું રહે નહિ; માટે એ કામ બાઈડીને માથે નાખ્યું. અને તે છાણાં લઈ ત્યાંની ત્યાં હાજર રહે માટે તેને હોમ વખતે ધણી જોડે બેસવાનું ઠરાવ્યું. બાઈડી વિના છાણાં આવે નહિ; છાણાં વિના હોમ થાય નહીં અને હોમ વિના સ્વર્ગ મળે નહિ; માટે બાઈડીને લીધે સ્વર્ગ મળે છે એમ કહ્યું છે. બાઈડીઓ પોતાને ધર્મપત્નીની મોટી પદવી મળે છે એમ સમજી હોમના ધુમાડામાંથી

ખસી ન જાય એ માટે આવાં વચન શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે.

કમલા : કેવું અગાધ પાંડિત્ય ! ધર્મપત્ની એટલે છાણાં આપનારી એ હવે સમજાયું. મનુસ્મૃતિમાં નારીઓની પૂજા કરવાનું અને તેમને રાજી રાખવાનું કહ્યું છે તેનો અર્થ પણ આવો જ કંઈ હશે !

વંજુલ : ઘરેણાં, લૂગડાં અને ભોજન - એ ત્રણ વડે જ સ્ત્રીઓની પૂજા કરવાનું ભગવાને કહ્યું છે. ઘરેણાં-લૂગડાં વસાવ્યાથી આપણા ઘરની મિલકત થાય; અને વળી, તે સ્ત્રીઓ પાસેથી પાછાં લઈ લેવાં નહિ એવું ભગવાને ક્યાં કહ્યું છે ? અને બાઈડી ખાય તે વિના ઘરનું કામકાજ શી રીતે કરે ? ઘોડા અને બળદ પાસે કામ લેવાનું હોય તે પ્રમાણે તેમને આપણે વધતી-ઓછી રાતબ નથી આપતા ? બાઈડીઓ જાણે કે અમારું મન રખાય છે ને ફાયદો થાય ધણીઓને એવો સ્મૃતિનો હેતુ છે.

સાવિત્રી : ભગવંત તને રાજમહેલમાં પુરોહિતની પદવી અપાવે તો તારા શાસ્ત્રજ્ઞાનનો લાભ મહારાજને મળે, અને તે દ્વારા આખા દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય !

વંજુલ : ભગવંતને મેં એક-બે વખત એવી વિનંતી કરેલી; પણ તેમણે કહ્યું કે રાજાના પુરોહિતને તો રાજા સાથે યુદ્ધમાં જવું પડે, તે તું જઈશ ? તેથી મેં વિચાર કરીને જવાબ દેવાનો બાકી રાખ્યો છે.

કમલા : ઘેર તરવાર ઝાલવાનો અભ્યાસ કરો તો હિંમત આવવા માંડે.

વંજુલ : તરવાર ઉઘાડી હોય તો મારાથી સામું જોવાતું નથી, ત્યાં તરવાર ઝાલવાની વાત ક્યાં કરો છો ?

કમલા : આ સવારીમાં તો ઉઘાડી તરવારોવાળા ઘોડેસવારો ઘણા હશે.

વંજુલ : એવું ટીખળ આપણને ના ગમે. લડાઈમાં જઈને હથિયારની રમત કરવી હોય તો કરે; પણ એ સિપાઈડાં વસ્તીમાં લોઢાં તાણી લોકોને શા સારુ બિવરાતવાં હશે !

સાવિત્રી : જો, સવારી આવી પહોંચી !

વંજુલ : ક્યાં છે ? હું તો હજી કોઈ માણસો આવતાં દેખતો નથી.

કમલા : સવારીની આગળ આગળ ચાલતી સવારીની ખબર આવી પહોંચી છે. જુઓ -

[મનહર]

નેત્રનાં પોપચાં ખીલ્યાં, મુખના હોઠ ઊઘડ્યા,
ગરદન વાંકી થઈ, માર્ગે ઉભા લોકની;
કોલાહલ શમી ગયો, શાંતિ બધે વ્યાપી ગઈ,
સવારીના પૂર પર આશ્ચર્ય ને કુતૂહલ,
કેવા વાયુ ફૂંકી રહ્યા, આવી લ્હેરો તેમની;
પૂર ચાલે પૃથ્વી પર, લ્હેરો ચાલે મુખો પર,
તેથી લ્હેરપરંપરા આવી પુરોગામિની. ૫૮

કાન દો. હવે તો વાજાં પણ સંભળાય છે.

સાવિત્રી : અને જો, પણે ડંકો-નિશાન આવતાં દેખાય છે.

વંજુલ : હવે સવારી આવી એ વાત ખરી. બાકી, પક્વાન્નની સોડમથી પક્વાન્ન આવ્યાની પ્રતીતિ આપની પેઠે મને થઈ શકે તેમ નથી. હું તો પક્વાન્ન જોઉં તો જોયાનો સંતોષ થાય ને ખાઉં તો ખાધાનો સંતોષ થાય.

સાવિત્રી : જો, હવે સવારી આપણા બારણા આગળ આવી. તારા પક્વાન્નનાં ગંધ, રૂપ અને રસ - એ ત્રણે પ્રત્યક્ષ થયાં. હવે, સૂંઘજેયે ખરો, જોજેયે ખરો, અને ખવાય તો ખાજેયે ખરો.

[સવારી પ્રવેશ કરે છે અને ધીમે ધીમે પસાર થાય છે.]

વંજુલ : મારાથી પક્વાન્ન ન ખવાય એ અશક્ય છે. વંજુલમિશ્રની ખાવાની શક્તિ ઘાયલ થાય એવું હથિયાર મહારાજના સમસ્ત સૈન્યમાં કોઈ પાસે નથી. પણ. અહોહોહો, પેલું કાળા ઝાડના જંગલ જેવું શું આવે છે ?

સાવિત્રી : એ તો ઉઘાડી તરવારોવાળા ઘોડેસવારોનું લશ્કર આવે છે.

વંજુલ : મારે એ નથી જોવું. હું તો જાઉં છું ઘરમાં. અંદર બેઠો બેઠો મંત્રોચ્ચાર કરીશ, એટલે તમારાં બધાંનું અમંગલ દૂર થશે. એ કાળું કાળું જાય અને ધોળું ધોળું આવે ત્યારે મને બોલાવજો.

સાવિત્રી : તું અહીં જ બેસી રહે અને આંખો મીંચી રાખ. અમે કહીએ ત્યારે ઉઘાડજે.

[વંજુલ આંખો મીંચીને બેસે છે.]

સાવિત્રી : (કેટલીક સવારી ગયા પછી) વંજુલ ! આંખો ઉઘાડ. મહારાજનો હાથી આવે છે.

વંજુલ : (આંખો ઉઘાડીને અને માર્ગ તરફ નજર કરીને) અહો ! એ જ ભવ્ય યશઃપાલ હાથી, અને એ જ રત્નોથી ચળકતા શિખરવાળી સોનાની અંબાડી ! ગઈ દશેરાની સવારીમાં જોયેલાં તે આજે સવા છ મહિને પાછાં જોયાં. એ તો એનાં એ રહ્યાં, પણ મહારાજ નવા થઈ ગયા !

સાવિત્રી : ધીમે બોલ, હાથી પાસે આવે છે.

[પર્વતરાયના હાથી ઉપર બેઠેલા રાઈ સાથે પસાર થાય છે.]

સાવિત્રી : અહો ! કેવું આશ્ચર્ય !

કમલા : કેવું નવાઈ જેવું !

વંજુલ : મહારાજે આ તરફ જોઈ નમસ્કાર કર્યા, તેથી આપને આશ્ચર્ય લાગ્યું ? એ તો મને નમસ્કાર કર્યા, આપને નથી કર્યા.

સાવિત્રી : તારા સિવાય મહારાજ બીજા કોને નમસ્કાર કરે ? અમને નમસ્કારથી આશ્ચર્ય નથી લાગ્યું, પણ મહારાજની મુખમુદ્રા જોઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

વંજુલ : મુખમુદ્રામાં શું આશ્ચર્ય જેવું છે ?

સાવિત્રી : મહારાજની મુખમુદ્રા બદલાઈને કોના જેવી થઈ છે ?

વંજુલ : પર્વતરાય મહારાજની મુખમુદ્રા હતી તેની તે જ છે.

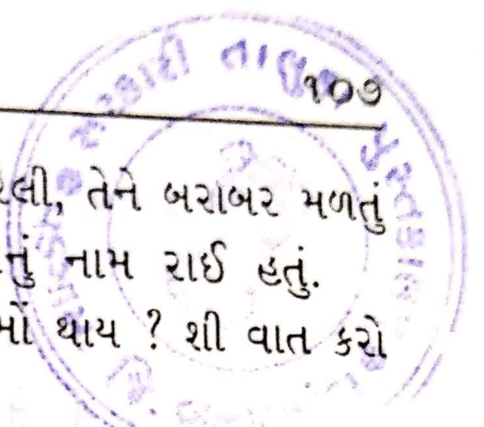
સાવિત્રી : શા પરથી તને એવું લાગ્યું ?

વંજુલ : એ જ મંદીલ, એ જ શિરપેચ, એ જ ઝભ્ભો, એ જ હાર, એ જ કરમબંધ, એ જ તોડો - બધું એનું એ જ છે.

સાવિત્રી : વસ્ત્રાલંકાર જેવી બારીકીથી જોયા એવી બારીકીથી મુખની રેખાઓ ન જોઈ ?

વંજુલ : ચામડી જેવી ચામડી, એમાં બારીકીથી જોવાનું શું ? માણસ કાણું-કૂબડું હોય તો નિશાની યાદ રહે; પણ તે વગર તો આપ ચિત્ર ચીતરવા બેસો છો ત્યારે ગોળ મોં ને લંબગોળ મોં, અણિયાળું નાક ને સીધું નાક, લાંબી આંખ ને ચળકતી આંખ, પહોળાં પોપચાં ને ઊઘડેલાં પોપચાં, કાળી ભમર ને કમાનદાર ભમર, ચોરસ કપાળ ને ઊપસેલું કપાળ, પાતળા હોઠ ને બીડેલા હોઠ - એવી માથાકૂટ કરો છો; તેવું શું માણસનું મોં જોતી વેળા કરવું ?

સાવિત્રી : એવી માથાકૂટ કર્યા વગર પણ તને એમ ન લાગ્યું, કે તે દિવસે એક ઘોડેસવાર પડી જવાથી તેને આપણા

ઘરમાં આણી તેની સારવાર કરેલી, તેને બરાબર મળતું મહારાજનું મોં થયું છે ? એનું નામ રાઈ હતું.

વંજુલ : એ માળીને મળતું મહારાજનું મોં થાય ? શી વાત કરો છો ?

સાવિત્રી : શું થવું જોઈએ એ જુદી વાત છે અને શું થયું છે એ જુદી વાત છે. ખરેખરી રીતે, તને કંઈ મળતાપણું લાગ્યું ?

વંજુલ : એ માળીને પાટા બાંધીને ખાટલા પર સુવાડો ત્યાં સુધી હું તો એને ઓળખું નહિ.

કમલા : મને તો મહારજનો ચહેરો આબાદ અમારા એક મિત્રના જેવો થયેલો લાગ્યો. તેમનું નામ ખબર નથી, પણ તે કેટલાક સમયથી અમારે ત્યાં આવે છે. એમના મુખ પર જે વિનીતતા, ઉદારતા અને પ્રતાપ વસે છે, તેવો જ મહારાજના મુખ પર આવિર્ભાવ થતો હતો.

સાવિત્રી : આપણને બન્નેને જુદા જુદા ચહેરા સાથે મળતાપણું લાગે છે, ત્યારે આપણા બન્નેની કલ્પના ખોટી હોવી જોઈએ.

વંજુલ : મને કોઈ સાથે મળતાપણું ન લાગ્યું તે હું કેવો ડાહ્યો !

સાવિત્રી : તારા ડહાપણ વિશે શંકા છે જ નહિ. તારા ડહાપણને મહારાજના ચહેરા પર કઈ વૃત્તિ વધારે જણાઈ-આનંદ, આશ્ચર્ય કે ચિંતા ?

વંજુલ : પણ લોકો, બારીએથી કે રસ્તામાંથી 'પર્વતરાય મહારાજકી જે' પોકારતા હતા, ત્યારે તો તે તરફ મહારાજ પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી જોતા હતા.

વંજુલ : મારું ધ્યાન તો એવે વખતે ભગવંત મહારાજની પાછળ બેઠા બેઠા સોના-રૂપાનાં ફૂલ નીચે ફેંકાતાં હતાં તે કોના

હાથમાં આવે છે તે જોવામાં જતું હતું. જુઓ, સવારી તો પૂરી થઈ ગઈ ને પડી રહેલાં ફૂલ સવારી ગયા પછી હાથમાં આવવાની મારા જેવા કોઈએ આશા રાખી હોય તો તે વ્યર્થ છે. રસ્તામાં તો કચરો જ રહ્યો છે.

સાવિત્રી : કચરાની સોના-રૂપા જેવી કિંમત કરી શકનાર કોઈ હોય તો કચરો પણ પડ્યો ન રહે.

વંજુલ : એવો હૈયાફૂટો કોણ હોય ?

સાવિત્રી : દુનિયા કચરાની કદર કરતાં શીખશે ત્યારે જ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે. ત્યારે જ દુનિયાને સમજાશે, કે-

[શાલિની]

કોનું આખું, કોનું હૈયું ફૂટેલું;
કોની સાચી, કોની ખોટી પરીક્ષા !
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ઉકેલી,
જેણે જોયો સાર નિસારમાંનો. ૫૯

[નોકર રવેશમાં પ્રવેશ કરે છે.]

નોકર : (નમન કરીને) શ્રીમતી ! ભગવંતે કહેવડાવ્યું છે, કે સવારી ઊતરતાં મહારાજ રાણીસાહેબને મળીને તરત પાછા આવી દરબારમાં પધારવાના છે. તેથી ભગવંતને દરબાર પહેલાં ઘેર આવી જવાનો વખત નહિ મળે; અને ભગવંતે આજ્ઞા કરી છે, કે દરબાર વખતે રાણીસાહેબ પોતાની ઈચ્છા મુજબ દરબારમાં બેસશે અથવા તો રણવાસમાં રહેશે, પણ તે વેળા રાણીસાહેબ જ્યાં હોય ત્યાં આપ તથા કમલાબહેન તેમની પાસે જઈ બેસશો.

સાવિત્રી : મહારાજે બહુ કૃપા કરી કે એ કાર્ય અમને સોંપ્યું.

વંજુલ : ભગવંતે મને કંઈ સંદેશો કહેવડાવ્યો છે કે ?

નોકર : ના, ભૂદેવ ! મને કાંઈ કહ્યું નથી.

વંજુલ : ના કહ્યું હોય તો પણ મારે દરબારમાં જવું જ પડશે. મારા વિના તો દરબાર અધૂરો રહે.

[સર્વ જાય છે.]

પ્રવેશ રજો

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનું પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે શણગારેલું અને દીવાની રોશનીવાળું શયનગૃહ.

[રાણી લીલાવતી સુશોભિત વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જિત થઈ ઊભેલી પ્રવેશ કરે છે. પછી રાઈ સવારીવાળે પર્વતરાયને વેશે પ્રવેશ કરે છે, અને થોડી ક્ષણ બોલ્યા વિના ઊભો રહે છે.]

રાઈ : (બેઠેલા સાદે) દેવી ! કુશળ છો ?

લીલાવતી : (ઓવરણાં લઈને) મહારાજ ! દરબારમાં જતાં પહેલાં અહીં આવવાની મારી યોજના આપે સ્વીકારી તે બહુ કૃપા કરી; અને મારે વગર કહ્યે મહેલમાં દર્પણો મૂકવાની રજા કહેવડાવી તેથી આપે મારા હૃદયનો મંત્ર જાણી લીધો એ જોઈ હું ઉલ્લાસવંત થઈ. પરંતુ, આપ પધારો ત્યારે મારે દ્વારમાં ઊભાં ન રહેવું અને અંદર ઊભા રહેવું એવી કઠણ આજ્ઞા આપે મોકલી, તે હું કુશલ ક્યાંથી હોઉં ?

રાઈ : બારણું સાંકડું ને ક્ષોભનો પ્રસંગ તેથી....

લીલાવતી : (નીચું જોઈને) તેથી તો વિશેષ લાભ.

રાઈ : રાણી.......

લીલાવતી : (ગળગળી થઈને) હજી 'રાણી' ને 'દેવી' ને આ બધું અંતર ! છ-છ માસના વિરહના અભ્યાસમાં આપે મારે માટે એક પ્રેમવચન પણ ઘડી રાખ્યું નથી ?

આપ આમ સ્તબ્ધ કેમ ઊભા છો ? મારી પરીક્ષા કરવી ધારી છે ? મારી તે પરીક્ષા શી ? હું તો સ્ત્રી છું, અધીરી સ્ત્રી છું, અને અધીરી સ્ત્રી આખરે પહેલ કરે જ. આપ બોલતા કેમ નથી ? મારો શો અપરાધ થયો છે ?

રાઈ : તમારો કોઈ અપરાધ નથી, પણ હું સહસ્ત્રધા અપરાધી છું.

લીલાવતી : એવાં નર્મવચનો જવા દો. એથી હું ભય પામું છું.

રાઈ : એ નર્મવચન નથી, ખરી હકીકત છે. હું મારા અપરાધ ગણાવીશ એટલે ખાતરી થશે.

લીલાવતી : મારે એવી ગણતરીને શું કરવી છે ? હું તો આપના અનુગ્રહોની ગણતરી કરવા ઉત્સુક છું.

રાઈ : અનુગ્રહ કરવાનો મારો અધિકાર નથી.

લીલાવતી :

(હરિગીત)

આ દર્પણો પ્રતિબિમ્બ લે સહુ જડ ચરાચર વસ્તુનાં,
જો તેમ આ મુજ હૃદયની મુદ્રા ગ્રહે નિજ અંતરે;
તો દાખવું હું ચાલતો અધિકાર કેવળ આપનો,
પ્રત્યેક તેના બિંદુમાં- પ્રત્યેક તેના રંધ્રમાં. ૬૦

હવે વધારે ન ટળવળાવો, પ્રાણનાથ !

રાઈ : રાણી ! ભૂલો છો, હું તમારો પ્રાણનાથ નથી.

લીલાવતી : (આંસુ ઢાળતી) આ અભાગિયા હૃદયે આપના પ્રેમ વિશે શંકા કરી હતી. તેની સજા તેને થવી જ જોઈએ. પરંતુ શું મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ આપના હૃદયમાંથી એવો લુપ્ત થઈ ગયો છે, કે શેષ કંઈ રહ્યું જ નથી ?

રાઈ : હું કહું તો ધૈર્ય રાખશો ?

લીલાવતી : આધાર ખસી જાય ત્યાં ધૈર્ય શી રીતે ટકે ? પરંતુ આપ કહો તે સાંભળવું એ મારો ધર્મ છે.

રાઈ : હું પર્વતરાય નથી.

લીલાવતી : હેં ! ત્યારે મારા પ્રિય સ્વામી ક્યાં છે ?

રાઈ : તેઓ છ માસ પર સ્વર્ગવાસી થયા છે. હું માત્ર તેમનો વેશ ધરીને આવ્યો છું.

લીલાવતી : હા ! પ્રભુ !

[મૂર્છા પામી નીચે પડે છે. રાઈ લીલાવતીને પડતાં પડતાં પોતાના બે હાથ પર ઝીલે છે.]

રાઈ : અહો ! જે સ્પર્શથી દૂર રહેવા મેં ઝીણી ઝીણી સાવચેતીઓ લીધી તે સ્પર્શ આખરે મારે મેળે વહોરી લેવો પડ્યો ! આવાસના દ્વારમાં આવકાર વેળા એ અકસ્માત પાસે ન આવે, માટે અંદર ઊભા રહી મળવાની લીલાવતીને સૂચના કરી. દર્પણો પાસે એ મને સાથે લઈ ન જાય, માટે મહેલમાં દર્પણો મૂકવાની રજા વગર માગ્યે મોકલાવી; પણ એના આ અચતેન શરીરને ભોંય પર પડવા દઉં એવી ક્રૂરતા કેમ થાય ? એને હવે સ્વસ્થતાની જરૂર છે. (લીલાવતીને ઊંચકીને પલંગ પર સુવાડે છે.) પવનથી એને કાંઈ કરાર થશે. (પંખો લઈ પવન નાખે છે.) એનું માથું આમ તકિયા પાછળ ઝૂલી જશે તો મગજે લોહી ચડી જશે. (લીલાવતીનું માથું ઊંચું કરી ખસેડી તકિયા પર ગોઠવે છે.) એક ક્ષણમાં શરીર કેવું કરમાઈ ગયું છે ! અને તે છતાં, સૌંદર્યલક્ષ્મી કેવી અખંડિત રહી છે. અંગોના સ્પર્શમાં શી કોમલતા છે ! દેહલતાનું શું લાવણ્ય છે ! ગૌર વર્ણની શી ઉજ્જ્વલતા છે. અને, અહો ! કેવી સ્થિતિ !

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

જેવી કો મણિમાલ નિર્જન વને સ્વામી વિનાની પડી,
ઊંચા રત્નને તોય મૂલ્ય વિણની ઝાંખી અટૂલી થઈ;
ચૈતન્યેથિ વિહીન તોય પશુઓ જેને તજે ભીતિથી,
તેવી આ યુવતી અહીં પડિ અને-બીતો હું પાછો હઠું ! ૬૧

પણ મને બીક શાની ? મારા પગ કેમ ધ્રૂજે છે ? શું હું જંગલનું પશુ છું ? શું સૌન્દર્ય જોઈ હું બીઉં છું ? આ સૌંદર્યના સંમુખ મારે થવાનું છે એ જાણીને જ હું અહીં આવ્યો છું. પર્વતરાયના મૃત્યુની ખબર લઈ જનાર બીજું કોઈ હશે તો તે લીલાવતીને અનિવાર્ય આઘાત કરી બેસશે; અને મારા આવ્યા પહેલાં આવેલી એવી ખબરથી રાજ્યની લગામ કોઈના પણ હાથમાં રહેવી મુશ્કેલ થઈ પડશે - એમ વિચારી મેં જાતે આ વાત પ્રગટ કરવાનું માથે લીધું, અને હવે મને વિહ્‌વળતા કેમ થાય છે ? આ સૌંદર્યચંદ્રિકામાં શું મારા સંકલ્પતારકો ઝાંખા થઈ ગયા ? 'આપજો બળ એહ્‌વું '- એ કયા શ્લોકની લીટી મને અત્યારે યાદ આવી ? કાવ્યો મુખપાઠે કરવાથી ગમે ત્યારે સ્મૃતિમાં ઊપડી આવે છે. અરે ! ના, એ તો તે પ્રસંગની મારી પ્રાર્થનાનું ચરણ છે ! એ બળનો પ્રવેશ કેવો પ્રિયંકર છે ! હવે મારા સંકલ્પ ઉદ્દીપ્ત થયા અને સબળ થયા. સૌંદર્ય એ તો પ્રભુની વિભૂતિ છે. એમાં ભયકારક શું છે ? સૌંદર્યનો આનંદથી, પવિત્રતાથી કે શક્તિથી વિરોધ શા માટે થવા દેવો જોઈએ ? અરે ! મારી

મોહવશતામાં હું આને મૂર્છામાંથી જાગ્રત કરવાનું પણ ભૂલી ગયો છું. (જલપાત્રથી પાણી લઈ લીલાવતીના મોં પર છાંટે છે.) રાણી લીલાવતી. જાગ્રત થાઓ ! સાવધ થાઓ, લીલાવતી !

[લીલાવતી આંખો ઉઘાડી આસપાસ જુએ છે અને પછી બેઠી થાય છે.]

લીલાવતી : હું આ પલંગ પર ક્યાંથી ? આ પાણી શાનું ?

રાઈ : રાણી ! તમને મૂર્છા આવી હતી, તેમાંથી જગાડવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો.

લીલાવતી : તમે કોણ છો ? મને યાદ આવ્યું. (પલંગ પરથી ઊતરે છે.) મને ખરું કહો, આપ મશ્કરી તો નથી કરતા ?

રાઈ : ઈશ્વર સાક્ષી છે. હું કહું છું તે બધું ખરું છે. (ગજવામાંથી કાગળ કાઢીને) બધી હકીકત વિસ્તારથી મેં આ કાગળમાં લખી છે. બીજા ખંડમાં જઈ પરિજનોને સમીપ રાખી શાંત ચિત્તથી એ વાંચશો, અને એમાં ગણાવેલા મારા અપરાધ પર ક્ષમાવંત થશો. (લીલાવતીને કાગળ આપે છે.) જેવાં સકલ ગુર્જર પ્રજાનાં આપ માતા છો તેવાં મારાં પણ માતા છો.)

[રાઈ જાય છે. પછી લીલાવતી જાય છે.]

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાં રાણીના આવાસમાંનો બેઠકનો ખંડ.

[પાટ ઉપર સાદે વેશે બેઠેલી લીલાવતી અને તેની પાસે બેઠેલાં સાવિત્રી અને કમલા તથા પાટ નીચે ઊભેલી મંજરી પ્રવેશ કરે છે.]

લીલાવતી : મને તો એ બધું ગેબી ભેદ જેવું જણાય છે. આ કાગળથી ભેદ ઊઘડતો નથી, પણ ઊલટો ઢંકાય છે.

સાવિત્રી : દુનિયામાં ભેદનું સ્વરૂપ જ એવું છે. એક પડદો ઉઘાડીએ ત્યાં બીજા સો પડદા આવીને વસાઈ જાય છે. જેટલું સમજાયું તેટલું આપણું અજ્ઞાન દૂર થયું, એમ ગણીને સંતોષ માનવાનો છે.

લીલાવતી : એ સંતોષને હું શું કરું ? મને અંધકારમાં નાખીને ફરી વળેલું દુર્ભાગ્ય હવે પ્રગટ થઈ મેં સુખ માટે મારેલાં ફાંફાંની હાંસી કરે છે, અને મારા દુઃખને વધારે તીવ્ર કરે છે.

[દાસી પ્રવેશ કરે છે.]

દાસી : (નમન કરીને) રાણીસાહેબ ! જાલકા માલણ આવી છે. અને કહે છે કે એના આવવાનું કારણ આપ જાણો છો.

સાવિત્રી : અત્યારે ક્યાં મળવાની અનુકૂળતા છે ?

લીલાવતી : ના, એને આવવા દો. મારે એનું કામ છે.

[દાસી જાય છે. જાલકા ફૂલની છાબ લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

જાલકા : (છાબ લીલાવતીના પગ આગળ મૂકીને ઓવારણાં લઈને) ભગવાન રાજારાણીનું જોડું ખેમકુશળ રાખો.

લીલાવતી : રાજારાણીની તને આટલી બધી દાઝ ક્યાંથી ?

જાલકા : એમ કેમ, બાસાહેબ ? હું તો આપની માલણ છું.

લીલાવતી : તું નક્કી માલણ છે ?

જાલકા : આપ મને ભૂલી ગયાં છો ?

લીલાવતી : તને ભૂલી ગઈ નથી. તને કદી ભૂલું તેમ નથી; પણ તું કેમ આવી છે તે તેં ન કહ્યું.

જાલકા : હું આપને કહી ગઈ હતી જ તો. આ ફૂલની ચાદર

પલંગ પર બિછાવજો ને આ ફૂલથી મહારજને વધાવજો, અને અખંડ સોભાગવંતાં થજો !

લીલાવતી : મારું સૌભાગ્ય કેટલાં વર્ષ રહેશે એ તું કોઈ જોષીને પૂછી આવી છે ?

જાલકા : ઘણી ખમ્મા ! બાસાહેબ, આવું અશુભ કેમ બોલો છો ! જોષી આભના તારા જોઈ જોષ વર્તે છે એમ મેં મારી વાડીનાં ફૂલ જોઈ જોષ વર્ત્યું છે કે આપનું સૌભાગ્ય અખંડ છે.

લીલાવતી : બસ કર ! પ્રપંચી સ્ત્રી, બસ કર ! તને જૂઠું બોલાવતાં મને શરમ આવે છે. માલણનો વેશ લઈ મારા સ્વામીનો જીવ લીધો એથી તું ધરાઈ નથી કે મને દાઝ્યા પર ડામ દેવા આવી છે ?

જાલકા : આ શું ?

લીલાવતી : શું કામ અજાણી થવાનો ઢોંગ કરે છે ? તારા દીકરાએ આ કાગળમાં બધી ખરી વાત અથથી ઈતિ સુધી લખી છે. તારા પતિનું રાજ્ય પાછું લેવાના લોભમાં તેં મારું શિયળ જાળવવાની પણ દરકાર ન રાખી, એવી તું ક્ષત્રિયાણી !

જાલકા : હકીકત જાહેર થઈ છે તો હવે કહું છું કે મારા પતિનો અધર્મથી વધ કરાવી તેનું રાજ દબાવી બેસનારની સ્ત્રી મારા તરફથી ન્યાય થવાનું શી રીતે માગી શકે ?

લીલાવતી : ન્યાય કરવાનું તારું ગજું નથી, અને હું તારી પાસે ન્યાય માગતી પણ નથી; પણ તને કોઈ રાણીની, કોઈ ક્ષત્રિયાણીની, કોઈ સ્ત્રીની આબરૂ પણ વહાલી નથી ?

જાલકા : તમારી આબરૂને હાનિ થાય એવું મેં શું કર્યું છે ?

લીલાવતી : તારા જેવો તારો પુત્ર અધમ હોત તો મારું શું થાત ?

સાવિત્રી : ઈશ્વરને પવિત્રતા પ્રિય છે.

જાલકા : ઈશ્વરની અને ન્યાયની વાતો કરો છો, તો મારા પુત્રને તેના પિતાનું રાજ સોંપી દો.

લીલાવતી : રાજ ભીખ માગ્યે નથી મળતું ને ચોરી કર્યેયે નથી મળતું. રાજ તો ક્ષત્રિયોના બાહુબળથી સંપાદન થાય છે. તું ક્ષત્રિયાણી મટી માલણ થઈ છે. તો ક્ષત્રિયના ધર્મ તને ક્યાંથી સાંભરે ?

સાવિત્રી : રાણીસાહેબ ! આમ આકળાં શા માટે થવું ?

જાલકા : વખત આવશે ત્યારે હું બતાવીશ, કે મને ક્ષત્રિયાણી થતાં આવડે છે કે નહિ; પણ તમારે હવે ઉચાળા ભરવાના છે. તમારો રાજ પર કંઈ હક રહ્યો નથી. વાંઝિયાનાં રાજ બીજાને જ જાય છે.

લીલાવતી : તું એવા અપશબ્દો બોલનાર કોણ ?

જાલકા : તું મને તુંકારો કરનાર કોણ ? હું પણ રાજાની રાણી છું. તારી નાની ઉંમર જાણી ક્યારની સાંખી રહી છું.

લીલાવતી : મારી નાની ઉંમરની તેં બહુ દયા ખાધી છે. હવે વધારે દયા ન ખાઈશ; પણ હું તારા પર દયા કરી કહું છું, કે તારે જીવતાં રહેવું હોય તો આ મુલકમાંથી ચાલી જા.

જાલકા : મારો કોઈ વાંકો વાળ કરી શકે તેમ નથી. હું રાજમાતા થઈશ ત્યારે મારી મહેરબાની માગવાનો તારે વખત આવશે તે યાદ રાખજે.

લીલાવતી : ભૂખે અને તરસે મારા પ્રાણ જશે, પણ હું તારી મહેરબાની માગવાની નથી એ વિશે નિશ્ચિંત રહેજે.

તારો પુત્ર રાજા થશે કે કેમ તે હું જાણતી નથી, પણ તું તો રાણી મટી માલણ થઈ છે તે મરતાં સુધી માલણ જ રહેવાની છે. મારું હૈયું તેં ભાંગ્યું છે તેવું તારું હૈયું પણ ભાંગજો.

[જાલકા ચકરી ખાઈ ભોંય પર પડે છે.]

કમલા : અહો ! ગઢ તૂટી પડ્યો !

સાવિત્રી : કમલા ! તું અને મંજરી એનું આશ્વાસન કરીને એને બહાર લઈ જાઓ, અને કોઈ જોડે ઘેર મોકલાવો.

[કમલા અને મંજરી જાલકાને પવન નાખી ઊભી કરીને લઈ જાય છે.]

લીલાવતી : મેં એને કેવી ડામી !

સાવિત્રી : રાણીસાહેબ !

(અનુષ્ટુપ)

શાપ એ છે અનાચાર, શાપ દેવો ન કોઈને;
આઘાત થાય છે એથી પ્રભુના પ્રેમતંત્રને. ૬૨

લીલાવતી : એને શાપ ઘટતો નથી ?

સાવિત્રી : એ મનુષ્યના અધિકારની વાત નથી.

[કમલા પ્રવેશ કરે છે અને પાટ ઉપર બેસે છે.]

લીલાવતી : જતાં જતાં એ કાંઈ બોલી ?

કમલા : જાગૃતિ આવી હતી તેવામાં બોલી કે 'જગદીપ ! કિસલવાડીમાં અને પ્રભાપુંજમાં તારે મન ફેર જ નથી ?' પણ પછી, આંખો ઉઘાડતાં અમને જોઈ તે બોલતી બંધ થઈ ગઈ.

લીલાવતી : એનો પુત્ર રાજગાદી લેશે ?

કમલા :

(અનુષ્ટુપ)

વરવા યોગ્ય સ્વામીને રાજલક્ષ્મી સમર્થ છે;
સનાથ હોય એ લક્ષ્મી તેમાં છે હિત લોકનું. ૬૩

સાવિત્રી : દરબારમાંથી વખતે એ વિશે ખબર આવશે.

લીલાવતી : હું સ્વસ્થ થાઉં ત્યારે બધી ખબર તમે મને કહેજો. હાલ તો મેં કાઢેલા રોષનો વેગ જાણે પાછો ફરી મારા પર ધસે છે ! મને અહીંથી લઈ જાઓ.

[સાવિત્રી અને કમલા લીલાવતીને લઈ જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાંની દરબારકચેરી.

[કલ્યાણકામ, પુષ્પસેન, દુર્ગેશ અને બીજા રાજપુરુષો તથા અગ્રેસર પુરવાસીઓ દરબારમાં બેઠેલા પ્રવેશ કરે છે. એક છેડે બેઠેલા ગાયકો વાજિંત્ર સાથે ગાય છે. આગળ પ્રતિહાર ચાલે છે. તેની પાછળ રાઈ રાજાના પોશાકમાં પ્રવેશ કરે છે. આખી કચેરી ઊભી થાય છે.]

પ્રતિહાર : શ્રીમત્ પરમભટ્ટાર્ક પરમમાહેશ્વર પરમભાગવત સમધિગતપંચમહાશબ્દ સકલસામંતાધિપતિ બાહુસહાય ગુર્જરનરેન્દ્ર શ્રી પર્વતરાય મહારાજાધિરાજનો જય !

[રાઈ સિંહાસન નીચે પાટ પાસે આવતાં કમરે લટકતી તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી પાટ ઉપર ઠોકી ટકોરો કરે છે. કચેરીમાં જેમની કમરે તલવાર છે તેઓ સર્વ આ વેળા પોતપોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી ઊંચી ધરી રાખે છે. રાઈ તલવાર પાછી કમરે લટકતા મ્યાનમાં મૂકે છે. તે પછી બીજા સહુ પોતપોતાની તલવાર મ્યાનમાં મૂકે છે. ત્યાર બાદ રાઈ સિંહાસન ઉપર બેસે છે. પાછળ છત્ર ધરેલું છે અને સેવકો ચમરી લઈ ઊભેલા

છે. કચેરીમાં સહુ માણસ બેસે છે. સંગીત થાય છે.]

રાજભાટ : (આગળ આવીને નમન કરીને) મહારાજાધિરાજને ઘણી ખમ્મા !

(कवित)

गुर्जस्त्रामें सूर्य को उदय भयो नूतन,
बूढापनको बादल श्यामल चलो गयो;
प्रबल प्रताप वाको जल स्थल पूरी रह्यो,
गुर्जर प्रजाको मुख तेजसे दीप्त भयो;
पाँख आप खोले तब खगराज थंमे नहीं,
ग्रहराज थंभे नहीं पूर्वाद्रिशृंग ग्रह्यो,
गिरिसे बाहेर आय नदराज थंभे नहीं,
गुर्जरराज न थंभे जोबन पाय नयो. ૬૪

ગુર્જરેશ અધિક પરાક્રમ કરો ને અધિક જશ પામો !

પ્રતિહાર : મહારાજની આજ્ઞા હોય તો પ્રધાનજી ભેટ ધરવાનો આરંભ કરે.

રાઈ : ભેટ આ પ્રસંગે બને તેમ નથી. પરંતુ હું કહું છું તે સાંભળવાનું સહુને કહો.

પ્રતિહાર : (નમન કરીને) જેવો પૃથ્વીરાજનો હુકમ. (દરબારમાં ભરાયેલા લોકો તરફ ફરીને મોટેથી) આજની કચેરીમાં ભેટ બંધ છે. પણ મહારાજાધિરાજ આજ્ઞા કરે છે તે સહુ સાવધાન થઈ સાંભળો.

રાઈ : આ સભામાં સર્વત્ર આનંદ અને ઉમંગ પ્રસરી રહ્યો છે, તેનો ભંગ કરતાં મને બહુ ખેદ થાય છે. પણ સત્ય પ્રગટ કરવામાં જેમ વિલંબ થાય છે તેમ વધારે હાનિ થાય છે. એ સત્ય તે એ છે, કે હું પર્વતરાય નથી. ચમકશો નહિ. હું ખુલાસો કરું છું. હું પ્રથમના

ગુર્જરેશ રત્નદીપદેવનો પુત્ર જગદીપદેવ છું. મારી માતા અમૃતદેવી અને હું આ નગર પાસેની કિસલવાડીમાં કેટલાક વખતથી માળીને વેશે રહેલાં છીએ, અને અમે 'જાલકા' અને 'રાઈ' - એ નામે ઓળખાઈએ છીએ. મહારાજ પર્વતરાય આજથી છ માસ પર રાતે કિસલવાડીમાં આવેલા તે વેળા અંધારામાં મેં આઘેથી નિશાચર પશુ ફરે છે એમ ધારી બાણ ફેંકેલું, તે અકસ્માત્ વાગવાથી મહારાજના પ્રાણ ગયા, અને તેમને ત્યાં જ દાટ્યા છે. મારે પર્વતરાય બનવું એવી યોજના તે વેળા થઈ, અને તે પ્રમાણે મહારાજ પર્વતરાય છ માસ પછી ભોંયરામાંથી નીકળશે એવી કેવળ ખોટી ખબર મોકલાવેલી. પરંતુ અસત્ય વડે રાજ્ય મેળવવા હું ઇચ્છતો નથી. રણવાસમાં રાણી લીલાવતીને પણ હું આ ખરી હકીકત જણાવી આવ્યો છું. મહારાજ પર્વતરાયનો કોઈ વારસ નથી, માટે દેશમાં અંધાધૂંધી ન થાય એવી રીતે કોઈ નવા રાજાને ગાદીએ બેસાડવો એ રાજપુરુષોની અને પ્રજાના અગ્રેસરોની ફરજ છે. મારા પિતાના વારસ તરીકે ગાદીનો હકદાર હોવાનો હું દાવો ધરાવું છું. પરંતુ ગયા છ માસમાં ચાલેલા કપટનો કોઈ રીતે લાભ ન લેવાય માટે હું પંદર દિવસ દૂર રહીશ, અને તે અવધિ પછી રાજપુરુષોની અને પ્રજાના અગ્રેસરોની ઇચ્છા હોય તેને રાજગાદી આપવી એવી મારી સૂચના છે. એ ઇચ્છા કેમ જાણી લેવી તે મંત્રીશ્વર કલ્યાણકામ નક્કી કરી શકશે. ગયા છ મહિનામાં જેમ પર્વતરાય મહારાજની વતી સર્વએ મંત્રીશ્વરનો અમલ કબૂલ કર્યો છે, તેમ આ પંદર દિવસ પણ નવા મહારાજની વતી મંત્રીશ્વરનો અમલ સર્વ કબૂલ રાખશો. એ વિપ્રવરના સત્યપ્રભાવથી

રાજ્યતંત્ર જરૂર સુસ્થિતિને અને સમૃદ્ધિને માર્ગે ચાલશે. મારા પિતાથી મને મળતા હક ઉપરાંત મારે વિશે લોકો વધુ જાણતા નથી, પણ એક વેળા હું રાઈ તરીકે મંત્રીશ્વરના પ્રસંગમાં આવ્યો છું, અને ઉપમંત્રી દુર્ગેશ મારું નામ-ઠામ જાણ્યા વિના મિત્ર તરીકે મને ઓળખે છે. તેઓ મારી કંઈક ઓળખાણ સહુને આપી શકશે. આ વિલક્ષણ પ્રસંગ હવે સમાપ્ત કરું છું, અને મારા દોષ માટે સર્વની ક્ષમા માગું છું.

[રાઈ ઊઠીને સભામાંથી જાય છે.]

કલ્યાણકામ : પ્રતિહાર ! સભા વિસર્જન કરો.

પ્રતિહાર : (મોટેથી) સભા વિસર્જન !

[સર્વ જાય છે.]

■ ■ ■

અંક છઠ્ઠો

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ : રંગિણી નદીનો કિનારો

[જગદીપ નદીતટે શિલા પર બેઠેલો પ્રવેશ કરે છે.]

જગદીપ : આ રમણીય સ્થળ આટલું પાસે છતાં અહીં હું કદી આવ્યો જ નથી, એ કેવું નવાઈ જેવું ! કિસલવાડી અને કનકપુર વચ્ચે હું બહુ ફર્યો છું, અને આખું કનકપુર ફરી વળ્યો છું. પણ કનકપુર મૂકીને ઉત્તરે આ પહેલાં હું કદી આવ્યો જ નથી એ કેવું ! પણ આઘે નદી બાગમાં થઈને જાય છે, અને બાગમાં અગાડી મોટું મકાન દેખાય છે; તોપણ શીતલસિંહ મને આ તરફ કદી લાવ્યા નથી અને એ મકાન વિશે મને તેમણે કાંઈ માહિતી આપી નથી ! હશે. પણ શીતલસિંહનું શું થશે ? હું એમને કે જાલકાને મળવા રહ્યો હોત તો એમની બન્નેની ક્ષમા માગી શકત. ક્ષમા ! અમારા ત્રણમાંથી ક્ષમા કોણે કોની માગવાની ? વળી, હું રાતે બારોબાર નીકળી આવ્યો ન હોત, તો મને આવી સ્વતંત્રતા ક્યાંથી મળત ? એ સ્વતંત્રતાના ઉપભોગમાં અરુણોદયથી કેવો ઉલ્લાસ થાય છે !

[વસંતતિલકા]

ધિમે ધિમે સ્ફુરતું જે ગગને પ્રભાત
એકાત્મ તે શું થઈ આ પૃથિવી સમસ્ત !
જ્યાં ત્યાં પ્રભાત ફુટતું જલ વાયુ વૃક્ષે !
ફૂટે પ્રભાત વળિ પક્ષિનિ પાંખમાંથી !

અને મારામાંથી પણ પ્રભાત પ્રકટ થતું લાગે છે !

[સંગીત સંભળાય છે.]

અહો ! આ ધ્વનિ શાનો સંભળાય છે ? સંગીતનો સ્વર નદીના પટ ઉપર થઈને ચાલ્યો આવે છે. (દૃષ્ટિ લાંબે નાખીને) નદીમાં હોડી છે. તેમાં બે સ્ત્રીઓ છે : એક હંકારે છે અને એક સારંગીના વાદ્ય સાથે ગાય છે. કેવો મધુર કંઠ ! હોડી આ તરફ આવે છે. પણ નદી બાગમાંથી નીકળે છે ત્યાં નદીના પટ ઉપર ઝૂલતો ઝાંપો છે, એટલે અહીં સુધી હોડી આવશે નહિ. હું અહીં જ બેસીને સાંભળું. આ ચમેલીના છોડનો ઓથો છે, તેથી હું નજરે નહિ પડું.

[નદી પર તરત હોડીમાં બેઠેલાં વીણાવતી અને લેખા આઘેથી આવતાં પ્રવેશ કરે છે. લેખા હોડી હંકારે છે અને વીણાવતી સારંગી વગાડી ગાય છે.]

વીણાવતી :

(ભૈરવી)

વીનવું માર્ગ કરો ! વહે મુજ નાવ.
રોક નદી ! તુજ પ્રતિકૂળ સ્ત્રોત તું, આ નાવ સમાવ–વીનવું૦
વાયુ ! ધસે જે વેગ તુજ સામો, નાવ કાજે તે હઠાવ–વીનવું૦
કાષ્ઠ ! તું તજ આ જડ ભાર તારો, નાવ હલકી બનાવ–વીનવું૦
જાઓ છૂટી સહુ સ્થૂલ મુજ બંધન, સૂક્ષ્મ ગતિ ! તું આવ–વીનવું૦
સરલ પથ મન અભિલાષા. ૬૬

જગદીપ : એકાએક સંગીત બંધ કેમ થયું ? (દૃષ્ટિ કરીને) અરે ! પણે હોડી ડૂબે છે ! (ઊભો થાય છે.)

['કોઈ આવજો રે' એવી બૂમ સંભળાય છે.]

હું શી રીતે જઈ પહોંચું ? બાગની આસપાસ તો ઊંચો કોટ છે. હા, નદીના પટ પરનો ઝૂલતો ઝાંપો એક ઠેકાણે તૂટેલો છે ! નદીમાં થઈને એ રસ્તે જાઉં. પાણી ઊંડું આવશે ત્યાં તરીશ.

[નદીમાં પ્રવેશ કરીને ઉતાવળો જાય છે. હોડીમાં પાણી ભરાઈ જતાં હોડી ડૂબે છે, અને વીણાવતી અને લેખા પાણીમાં પડે છે. જગદીપ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. લેખા તણાઈને આઘે જાય છે. વીણાવતી પાણીમાં નીચે જાય છે. જગદીપ વીણાવતીને ઊંચકીને કિનારે લઈ આવે છે અને સુવાડે છે.]

એણે પાણી પીધું નથી. માત્ર ધ્રાસકાથી બેભાન થઈ ગઈ છે. બાઈ ! બાપુ ! જાગ્રત થાઓ ! અહો ! કેવું અદ્ભુત લાવણ્ય !

[મંદાક્રાંતા]

અંગે અંગે પટ જલ તણું ઝીણું એને વિંટાયું;
ધોળું કેવું ચકચક થતું કાન્તિથી તે છવાયું !
ચારે પાસે તૃણમય ધરા તેજ-સંક્રાન્તિ પામી,
દીપે જાણે લિલમથિ જડી ભૂમિ પ્રાસાદમાંની. ૬૭

અને આ પણ કોઈ પ્રાસાદમાંની જ લાવણ્યશ્રી છે. પણ, અરે, મૂર્છાગત થયેલી પરવશ સ્ત્રીના અંગનું નિરીક્ષણ કરવું એ યોગ્ય છે ? હું દૃષ્ટિ દૂર રાખીને જ એને જગાડવા પ્રયત્ન કરીશ. (આડું જુએ છે.) બાઈ ! ઊઠો !

[લેખા ભીના લૂગડે પ્રવેશ કરે છે.]

લેખા : હાય ! હાય ! કુંવરીબાનું શું થયું ? (જગદીપને જોઈને, અટકીને) તમે કોણ છો ?

જગદીપ : હોડી ડૂબતી જોઈને હું મદદે દોડી આવ્યો છું અને આમને મેં પાણીમાંથી બહાર કાઢીને સુવાડ્યાં છે. જુઓ એ હલ્યાં !

[વીણાવતી આંખો ઉઘાડે છે.]

વીણાવતી : લેખા ક્યાં છે ?

લેખા : આ રહી. હું તમારી પાસે જ છું.

વીણાવતી : આપણે શી રીતે બચ્યાં ?

લેખા : હું તો વહેણમાં તણાઈને પછી કિનારા તરફ જતાં છોડવા ઝાલીને બહાર નીકળી આવી. તમે તો હોડી આગળ જ ડૂબ્યાં તે આમણે તમને બહાર કાઢ્યાં.

[વીણાવતી બેઠી થઈને જગદીપ તરફ જુએ છે અને પછી નીચું જુએ છે.]

વીણાવતી : લેખા ! હાલ તો આપણે અહીંથી જવું જોઈએ. આપણાં લૂગડાં ભીનાં છે. આપણા નોકરો આ આવી પહોંચ્યા.

[નોકરો પ્રવેશ કરે છે.]

લેખા : (નોકરોને) બા માટે પાલખી લઈ આવો.

[નોકર જાય છે.]

લેખા : (જગદીપને) અમે આપનાં બહુ આભારી છીએ; પણ હવે આપ સિધાવો... આ ભૂમિમાં કોઈ પરાયાએ પેસવું નહિ એવી સખત આજ્ઞા છે.

વીણાવતી : લેખા ! એમ અસભ્ય થવાય ?

લેખા : ત્યારે શું એમને આપણે ત્યાં આવવાનું નિમંત્રણ કરું ?

વીણાવતી : એવી મારી ઇચ્છા છે એમ મેં તને ક્યારે કહ્યું ?

જગદીપ : આ અકસ્માત બનાવથી આમને કાંઈ અસ્વસ્થતા થઈ નથી, એ સમાચાર મને મળે તો ઉપકૃત થાઉં.

લેખા : એ કેવળ અશક્ય છે.

[નોકરો પાલખી લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

લેખા : (વીણાવતીને) બા ! ચાલો, આ પાલખીમાં બેસો. (જગદીપને) કોટમાં સામું દ્વાર છે તે આપને જવા માટે નોકર ઉઘાડી આપશે.

[વીણાવતી જગદીપ તરફ દૃષ્ટિ કરતી પાલખીમાં બેસે છે. પછી નોકરો પાલખી ઉપાડી જાય છે. સાથે લેખા જાય છે.]

જગદીપ : (પાલખી પાછળ દૃષ્ટિ કરીને) કેટલી ઝડપથી પાલખી અદૃશ્ય થઈ ગઈ ! પણ બીજા પાસેથી રત્ન ઝૂંટાવી લેનાર બીજાનું શું થયું તે જોવા ક્યારે ઊભું રહે છે ?

[ચામર]

હોડીમાંથી રત્ન એ ઝુંટાવી રંગિણી નદી,
ચાલી ને લઈ પછાડી હોડિ મૂકિ ડૂબતી;
રંગિણિ કનેથિ ખેંચિ મેં ન જોયું તે ભણી,
મારી વૃત્તિ તે ગણે શું જાય જે મને લુંટી ? ૬૮

એવી લૂંટાયાની અવસ્થામાં હું આવ્યો છું ? આજ હું એ કાંઈ નવો જ ભાવ અનુભવું છું ! પેલું દ્વાર મારે માટે ઉઘાડ્યું. મારે જવું પડશે.

(વંશસ્થ)

ન જાણું મારું મુકિ જાઉં શું અહીં,
ન જાણું મારું લઈ જાઉં સાથ શું;
બહાર આવી ઉરવૃત્તિઓ બહુ,
સમેટી જાણું નહિ તે હું આ ઘડી. ૬૯

[દ્વારમાં થઈ કોટ બહાર જાય છે.]

પ્રવેશ ૨જો

[જગદીપ અને દુર્ગેશ વાતો કરતાં પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્ગેશ : તે પછી તમે એને દીઠી જ નથી ?

જગદીપ : ફક્ત એક વાર દીઠી છે. હોડીનો એ અકસ્માત બન્યો તે દિવસે હું કોટ બહાર આવ્યો, પછી તરત નદી પરનો ઝૂલતો ઝાંપો તૂટ્યો હતો ત્યાંથી સાંધી લેવામાં આવ્યો. સાંજ સુધી ત્યાં રહ્યો, પણ કોઈ જણાયું નહિ. જે ચમેલીના છોડ આગળ હોડી પ્રથમ ડૂબતી મારી નજરે પડી હતી, ત્યાં બીજે દિવસે સવારે મોટો મગરમચ્છ મરેલો પડેલો હતો. તે જોવા એ યુવતી પરિચારિકાઓ સાથે બહાર આવી હતી. આઘેથી તેમને જોઈ તેમને પાછા ફરવાના માર્ગ પર આવેલા શિવાલયના ઓટલા પર જઈને હું બેઠો. પાસે આવતાં પરિચારિકાઓએ મને જોઈ મારા ભણી રોષભરી દૃષ્ટિ કરી.

દુર્ગેશ : અને એ યુવતીએ ?

જગદીપ : એ તો-

(ઇંદ્રવિજય)

ચાલી ગઈ મુજ આગળથી મુખ રાખિ નીચું, હઈયું ઉભરાતું,
થોભી અગાડિ જઈ લટને અમથી જ સમારી કરી મુખ પાછું;
ને જરિ ચોરવિ દૃષ્ટિ કરી મુજ સામિ, પછી મુખને મલકાવ્યું,
પાછિ ફરિ ચાલિ ગઈ, દઈ સંશય-શું કંઈ સ્વપ્ન જ આવ્યું ? ૭૦

દુર્ગેશ : અને હવે સ્વપ્નાવસ્થા ચાલે છે કે સંશયાવસ્થા ?

જગદીપ : મારી વિહ્વલતા હાસ્યપાત્ર ભાસતી હશે; પણ તેનો ઉપાય એ યુવતીના પુનર્દર્શન વિના બીજો એકે નથી.

દુર્ગેશ : એનું નામ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું ?

જગદીપ : એના નામના શબ્દથી મારા કાન ધન્ય થયા નથી. એની એક પરિચારિકાનું નામ લેખા છે.

દુર્ગેશ : સ્વામીથી સેવક ઓળખાય, કે સેવકથી સ્વામી ઓળખાય ?

જગદીપ : જગતના બધા સિદ્ધાંતો મારી સ્મૃતિમાંથી ખસી ગયા છે. મને યાદ આવે છે, કે લેખાએ એને 'કુંવરીબા' કહી હતી.

દુર્ગેશ : 'કુંવરીબા' ? અહીં તો કોઈ કુંવરી નથી. પર્વતરાયને પ્રથમનાં રાણીથી એક કુંવરી હતી. તે તો કેટલાંક વર્ષ પર કાંઈ ભેદભરેલી રીતે ગુજરી ગઈ અને 'કુંવરી' કહેવાય એવી કોઈ બાલા અહીં છે જ નહિ.

જગદીપ : ત્યારે આ મહેલમાં કોણ રહે છે ?

દુર્ગેશ : એ મહેલમાં કોઈ કાયમ રહેતું નથી. એ મહેલ રાણીસાહેબના ખાસ તાબામાં છે, અને તેઓ કોઈ વખત અહીં આવે છે. એમની રજા સિવાય કોઈ એ મહેલમાં જઈ શકતું નથી. એ મહેલની વ્યવસ્થા અને ખર્ચ પણ લીલાવતીને હસ્તક છે. મંત્રીશ્વરને પણ એ સંબંધે કાંઈ વ્યવહાર કરવાનો નથી. બધું લીલાવતી જ કરે છે. એ યુવતી લીલાવતી તો નહિ જ ?

જગદીપ : બેશક નહિ. એનું વય લીલાવતીથી કાંઈક ઓછું છે, પણ એનું સૌંદર્ય લીલાવતીથી સહસ્રગણું વધારે છે. લીલાવતીને મેં જોઈ ત્યારે તેનું સૌંદર્ય મને અનુપમ લાગેલું, પરંતુ હવે મને સમજાયું કે ઉપમાઓના વિશાળ સંગ્રહનો ચિત્તમાં સંચય કર્યા વિના 'અનુપમ', 'અતુલ્ય', 'સર્વોત્કૃષ્ટ', 'અલૌકિક'- એવાં એવાં વિશેષણો વાપરવાં એ માત્ર મૂર્ખતાનો આડંબર છે; પણ એ અજ્ઞાત સુંદરીનું

વર્ણન કરવા માટે વિશેષણો કે ઉપમાઓની જરૂર જ નથી.

(હરિગીત)

શું ધરતિ કે શું પાણિ કે શું પવન કે શું માનવી,
જે જે ઘડીએ ધન્ય થાતું એહના સંસર્ગથી;
તે તે ઘડીએ દાખવે સૌંદર્ય પોતાનું ઉંડું,
ને તૂટતો સંસર્ગ જ્યાં કદ્રુપ ત્યાં તે થઈ જતું. ૭૧

એ નિશાની એને ઓળખવાને બસ છે.

દુર્ગેશ : એવી કોઈ સુંદર સ્ત્રી આ દેશમાં વસતી હોવાનું કમલા જાણે છે કે કેમ તે હું પૂછી જોઈશ. પુરુષોને ખબર ન હોય, પણ સુંદર સ્ત્રીની સ્ત્રીઓને ખબર ન હોય એમ બનતું નથી. પણ અત્યારે આપણે બન્ને તપાસ કરીએ. કોઈ નોકરો-ચાકરો મહેલના કોટમાં જતાં-આવતાં નજરે પડ્યાં છે ?

જગદીપ : બીજી વાર એ સુંદરીને જોઈ ત્યાર પછી હું મહેલની ચારે તરફ ફરી વળ્યો છું. પાંચ દિવસથી એ પ્રદક્ષિણા કરું છું. તરાપો બનાવી તે પર નદી ઓળંગી બન્ને પારના કોટના એકેએક દ્વાર આગળ વાટ જોઈ બેઠો છું, પણ કોઈ દ્વાર ઊઘડતું નથી ને કોઈ માણસ નીકળતું નથી કે પેસતું નથી. માત્ર અત્યારે કોટનું આ મુખ્ય દ્વાર ઊઘડે છે. તેમાંથી અંદર રહ્યું રહ્યું કોઈ એક રાતી ગાયને બહાર કાઢે છે ને એક રબારી બહારથી દરવાજા આગળ આવી એ ગાયને ચરાવવા લઈ જાય છે. સાંજે તે ગાયને પાછી દરવાજા આગળ લઈ આવે છે ત્યારે દરવાજો ઊઘડે છે, અને માંહે રહી કોઈ ગાયને અંદર લઈ લે છે. દરવાજા આગળ અંદરથી કોણ આવે છે તે જણાતું

નથી, અને રબારી દરવાજાથી આઘો ઊભો રહે છે.

દુર્ગેશ : રબારી સવારે ક્યારે આવે છે ?

જગદીપ : હવે વખત થયો છે, અને તે જ માટે હું આ તરફ આવ્યો છું. સવાર-સાંજ દરવાજો ઊઘડતો જોવાનો સંતોષ મેળવું છું.

દુર્ગેશ : એથી કાંઈ વધારે સંતોષ મેળવવાનો માર્ગ કદાચ એ પ્રસંગે જડી શકશે.

જગદીપ : શી રીતે ?

દુર્ગેશ : એ યુવતીના દૃષ્ટિપાત અને સ્મિતનો જે વિભ્રમ તમે વર્ણવ્યો તે પરથી જણાય છે કે એનું હૃદય તમારામાં આસક્ત થયું હોવું જોઈએ, અને એ પણ તમારા દર્શન માટે ઉત્કંઠિત થઈ હોવી જોઈએ.

જગદીપ : એવાં અનુમાન બાંધ્યાથી શું હાથમાં આવ્યું ?

દુર્ગેશ : પ્રેમમાં પણ ધીરજ વિના ચાલે તેમ નથી. અનુમાન બાંધ્યાથી તો સ્વર્ગનો માર્ગ પણ હાથ લાગે છે. તમે ઉત્કંઠિત થઈ બહાર ફરતા હશો એમ પણ એ યુવતી ધારતી હોવી જોઈએ. અને માત્ર આ જ દ્વાર ઊઘડે છે અને તેમાંથી આ ગાય જ બહાર આવે છે એ સ્થિતિ તો એ જાણતી જ હોવી જોઈએ. તો એ ગાય બહાર આવવાને પ્રસંગે એ કાંઈ સંદેશો મોકલવાનો પ્રયત્ન કરે એમ કેમ ન બને ?

જગદીપ : જુઓ, પેલો રબારી આવે છે ને દરવાજા તરફ જાય છે.

[રબારી આઘેથી પ્રવેશ કરે છે.]

પેલો દરવાજો ઊઘડ્યો, અને ગાય બહાર આવી. દરવાજો પાછો વસાઈ પણ ગયો.

દુર્ગેશ : ગાય રળિયામણી દેખાય છે. અને ગળે કોડીઓની માળા બાંધેલી છે. ચાલો, આપણે એ ગાય ને રબારી પાસે જઈએ.

[બંને તે તરફ જાય છે.]

દુર્ગેશ : રામ રામ ! ભાઈ રાયકા !

રબારી : રામ રામ !

દુર્ગેશ : અમે આ ગાયને જરાક પરસાદ ખવડાવીએ ? અમે ક્યારના લાલ ગાય ખોળીએ છીએ.

રબારી : ખવરાવો ને. રાંધ્યું ખાધાનો તો ઈને ધખારો સે.

[ડાંગ પર મોઢું ટેકવીને ઊભો રહે છે.]

દુર્ગેશ : (ભાથામાંથી થાળી છોડી ગાયના મોં આગળ ધરીને ગાયને ખવડાવતાં) આ ગાય કોની છે ?

રબારી : પરભુ જાણે ચેની સે.

દુર્ગેશ : તમને ચરામણ કોઈ આલતું હશે ને ?

રબારી : ઈ તો દરબારમાંથી મળે સે. આ ગા' ખાઈ રહી. (ગાયને) હેંડ હવે ટેંબા ભણી.

[ડચકારા બોલાવતો ગાયને હાંકી જાય છે.]

જગદીપ : સ્વર્ગેય ના જડ્યું ને સ્વર્ગનો માર્ગેય ના જડ્યો, પૃથ્વી પર હતા તેમ જ છીએ.

દુર્ગેશ : જુઓ ! આ વિમાન જેવું તો કાંઈ દેખાય છે.

[પોતના હાથમાંનો ડૂચો બતાવે છે.]

જગદીપ : એ ક્યાંથી જડ્યો ?

દુર્ગેશ : ગાયની પાસે ઊભા રહી એને ખવડાવતાં બારીક નજરે જોતાં એને ગળે બાંધેલી કોડીઓમાંથી વચલી મોટી કોડીમાં કાંઈ જણાયું. તે મેં હળવે રહી ખેંચી લીધું. હું રબારીને મારું ઓઠું કરીને જ ઊભો હતો. એટલે એને દેખાયું નહિ. હવે જુઓ, એ કાગળમાં કાંઈ સત્ત્વ છે ?

જગદીપ : (કાગળ ઉઘાડે છે.) કાંઈ કવિતા લખેલી છે. (વાંચે છે.)

(ઉપજાતિ)

એકાન્તવાસી ઋજુ બાલિકાને,
લઈ ઉપાડી જલસ્રોતમાંથી,
શા આ બિજા સ્રોત અગમ્યમાંહે.
મૂકી તણાતી અસહાય છેક ? ૭૨

દુર્ગેશ : મેં કલ્પી હતી તે જ સ્થિતિ છે. મારી પાસે આ લેખનસામગ્રી છે તે વડે એનો ઉત્તર લખો.

જગદીપ : એનો ઉત્તર એ જ કાગળની બીજી બાજુએ લખું છું કે-

(વસંતતિલકા)

એ સ્રોત છે હૃદયના રસપુણ્ય કેરો,
એમાં કદાપિ નથી જોડ વિના તરાતું;
ઉત્કંઠ જેહ તલસે બનવા સહાય,
રોકી રહ્યું વિરસ વેષ્ટન ક્રૂર તેને. ૭૩

[કાગળ પર લખે છે.]

દુર્ગેશ : એ કાગળ હવે સાંજ સુધીમાં પાછો એ ગાયને ગળે એ જ કોડીમાં નાખી દેજો. હવે તો, ગાય પર હાથ ફેરવવાને બહાને પણ પાસે જઈ શકશો. કાલે પ્રત્યુત્તર મળ્યા વિના નહિ રહે.

જગદીપ : તમારા આ મિત્રકાર્ય વિના મારો પ્રેમ અપંગ રહેત. હું વસ્તીથી દૂર ઊછર્યો છું, અને પ્રેમીઓની યુક્તિઓથી અજાણ્યો છું.

દુર્ગેશ :

(ઉપજાતિ)

જેવો હિરો હોય જડ્યા વિનાનો,
ગૂંથ્યા વિનાનું ફુલ હોય જેવું;
તેવો દિસે આ તમ પ્રેમ સાદો,
ન યુક્તિઓમાં ભ્રમિ કાન્તિ જેની. ૭૪

જગદીપ : મને ન સૂઝે તે યુક્તિ એકાંતમાં વસનારી એ ઋજુ બાલિકાને આવડી છે !

દુર્ગેશ : પ્રેમ અદ્‌ભુત થયા પછી સ્ત્રીને પ્રેમયુક્તિઓ શીખવા જવું નથી પડતું.

જગદીપ : અરે ! કનકપુરની ખબરો તમને પૂછવાનું તો હું ભૂલી જ ગયો છું.

દુર્ગેશ : મને તમારા કરતાં કનકપુરની કંઈ વધારે ખબર નથી, કેમ કે તમે રાજસભામાંથી નીકળ્યા પછી તરત જ હું તમારી શોધમાં નીકળ્યો છું. પરંતુ તમે બારોબાર નીકળી આવ્યા ને હું મારા પ્રયાણની ખબર કમલાને કહેવા ગયો, એથી આપણા વચ્ચે અંતર પડી ગયું.

જગદીપ : કુંવારા અને પરણેલા વચ્ચે એટલું અંતર તો હોય જ ! પણ તમે મને શી રીતે ખોળી કાઢ્યો ?

દુર્ગેશ : તમે રાજમહેલમાં વૃત્તાંત કહેતાં કિસલવાડીનું ઠેકાણું કહેલું. તેથી પહેલાં ત્યાં હું તમારી ખબર કાઢવા ગયેલો. ત્યાંથી કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ, તેથી નગરની ચારે દિશામાં ફરીને શોધ કરવા માંડી. અને અંતે નદી પ્રત્યેની તમે ઘણી વાર દર્શાવેલી આસક્તિ પરથી તમે કોઈ ઠેકાણે નદીતટે હશો એમ કલ્પના કરી નદીને માર્ગે ભ્રમણ કરતો હું અહીં આવી પહોંચ્યો. તમે એ શિવાલયની પડાળીમાં વાસ કરવાને બદલે નગરમાં આવો તો કેમ ? ત્યાંથી વખતોવખત અહીં આવી શકાશે.

જગદીપ : પંદર દિવસ તો હું નગરથી દૂર જ રહેવા ઈચ્છું છું. તે વિના મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તટસ્થતા પળાય નહિ.

દુર્ગેશ : હું નગરમાં જઈ કમલાને તમારા સમાચાર કહીને તથા નગરની ખબરો મેળવી અહીં પાછો આવીશ અને તમારા

એકાંતવાસની સગવડનાં કાંઈ સાધન લેતો આવીશ, અને આવીને તમારો અભિલાષ વિશેષ સિદ્ધિ પામેલો જોઈશ.

જગદીપ : એ સિદ્ધિનો આધાર પેલી ગાયને ગળે છે. એ ચરતી હશે ત્યાં જ જાઉં છું. કમલાદેવીને કહેજો કે એમને સહિયર આણી આપવા સારુ મેં ગાયની પૂજાનું વ્રત આરંભેલું છે.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલની વાડી માંહેની ભૂમિ.

[કોટની પાસે અંદરની બાજુએ પીપળાના ઝાડ આગળ ઊભેલી વીણાવતી પ્રવેશ કરે છે.]

વીણાવતી : હજી કેમ આવ્યા નહિ ? આવશે ખરા કે નહિ ? આટલી મોડી રાતે આ પીપળા ઉપરથી ચડી ઊતરીને અહીં આવવા મેં એમને બોલાવ્યા; પણ એટલું બધું સાહસ એ કરશે ? ગાયની કોડીમાં મારા પત્ર નીચે તો લખી મોકલ્યું હતું, કે ગમે તેમ કરીને પણ આવીશ; પણ એવું શું છે, કે મને મળવા સારુ ગમે તેમ કરીને એ આવે ? ત્યારે એવું શું છે કે એમને મળવા સારુ હું પરિજનોને ઊંઘતાં મૂકી છાનીમાની આ એકાંત સ્થળે આવી ઊભી છું ? એવું શું છે ? હૃદય ! એનો ઉત્તર તો તું જ દઈ શકે. તું મને અહીં ખેંચી લાવ્યું છે.

(ઉપજાતિ)

તેં જે ક્ષણેથી દઈ ફેંકિ શાંતિ,
ગ્રહી અજાણી નવિ કોઈ વૃત્તિ;
ત્યાંથી છુટ્યું તું મુજ તંત્રમાંથી,
ને હું બની છું તુજ તંત્રવશ્ય. ૭૫

(ઊંચે જોઈને) અહો ! આ ઝાડમાંથી કોણ ડોકિયું કરી રહ્યું છે ? અરે ! એ તો ચંદ્ર છે ચંદ્ર ! મારી આ વિવશતા જોવાનું તને કુતૂહલ થાય છે ! અને આ શું ?

(ઉપેંદ્રવજ્રા)

મને વિંટીને કિરણોની જાળે
ધિમે ધિમે ભૂમિથિ તું ઉપાડે,
કરે શું એ કૌતુકતૃપ્તિ સારુ,
નિહાળવા મંથનકષ્ટ મારું ? ૭૬

પણ કદાચ, હું તારા પર ખોટો આરોપ મૂકતી હોઈશ. તું મારી મદદે આવીને આમ કરતો નહિ હોય ?

(અનુષ્ટુપ)

જેહના દર્શનાર્થે હું ઔત્સુક્યે અધિરી ઊભી
તેની પાસે મને લે શું અંતરાયો થકી ઉંચે ? ૭૭

[પીપળાના ઝાડ ઉપરથી અવાજ સંભળાય છે.]

'સુંદરી ! અંતરાયોનું સામ્રાજ્ય હવે ઊતરી ગયું છે !

વીણાવતી : (ચમકીને) અરે ! મારાં વચન કોણે સાંભળ્યાં ?

[ઝાડના થડને અડકીને ઊભી રહી ઊંચું જુએ છે. જગદીપ ઝાડને થડેથી નીચે ઊતરે છે.]

જગદીપ : (ઊતરતાં ઊતરતાં) એ વચનામૃતનો જે પિપાસુ હતો તેણે જ પાન કર્યું છે. (નીચે ઊતરી ઝાડના થડને અડકી વીણાવતી પાસે ઊભો રહે છે.) અને એ પાને તેને અધિક તૃષાતુર કર્યો છે : પરંતુ એ અમૃતના સરોવર પર કાંઈ છાયા કેમ દેખાય છે ?

વીણાવતી : મને ચિંતા થતી હતી કે કોટ બહાર ઝૂમતી આ ઝાડની

ડાળીઓ ઘણી ઊંચી છે, તેને શી રીતે પહોંચીને ઝાડ પર ચડાશે.

જગદીપ : ઝાડ પર ચડતાં હું નાનપણથી શીખ્યો છું, પણ મને ખ્યાલ નહોતો કે આ કુશળતા કોઈ દિવસ સ્વર્ગનું દર્શન કરાવશે.

વીણાવતી : આપ અતિશયોક્તિનાં વાક્ય બોલો છો.

જગદીપ : મારું હૃદય બોલાવે છે તે કરતાં એક અક્ષર પણ વધારે નથી બોલતો. હૃદયને જે વિષય કહેવાનો છે તે અતિશય હોય એમાં તો આપને વાંધો ન જ હોય ?

વીણાવતી : આપ કયા વિષય વિશે કહો છો તે સાદી ભાષામાં કહો. તે વિના આ કોટની અંદર રહેનારને શી સમજણ પડે ?

જગદીપ : આ કોટની બહારની ભાષામાં એને 'પ્રેમ' કહે છે. આ કોટની અંદર એને માટે કદાચ બીજો કોઈ શબ્દ હશે.

[વીણાવતી નીચું રહે જોઈ છે, પછી ઝાડના થડની છાલ પર નખથી 'મૂંઝવણ' શબ્દ લખે છે.]

જગદીપ : (વાંચીને) તરુણી ! એ મૂંઝવણનું ખરું નામ પ્રેમ છે એમ તમે જાણ્યું તો પછી એનો સ્વીકાર કરવો ઘટે છે.

વીણાવતી : ખરો શબ્દ સ્વીકાર્યા પછી પણ ખોટાએ કરેલી મુશ્કેલી ખસતી નથી.

જગદીપ : પ્રેમ આગળ મુશ્કેલીઓ ટકતી નથી.

વીણાવતી : મારી પરવશતાનો તમને ખ્યાલ નથી. હું રાજપુત્રી છું, પણ ભિખારણ જેટલી પણ હું સ્વેચ્છાની માલિક નથી.

જગદીપ : તમે રાજપુત્રી ! કયા રાજાનું આંગણું આવાં અણમોલ પગલાંથી ધન્ય થયું છે ?

વીણાવતી : પિતાને આંગણે મારો સંચાર હોત તો આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન

જ ન થાત; પરંતુ મહારાજ પર્વતરાયને પોતાની પુત્રીને દૂરના એકાંતમાં પૂરી રાખવી ગમે છે.

જગદીપ : તમે પર્વતરાયની પુત્રી ! તેમનાં કુંવરી તો ગત થયાં છે, એમ લોકો જાણે છે.

વીણાવતી : મારી આસપાસ આ કોટ ઉપરાંત ભેદના બીજા શા પડદા વીંટાળેલા છે તે હું જાણતી નથી; પર્વતરાયની પુત્રી વીણાવતી છું અને હજી ગત થઈ નથી એટલું તો જાણું છું.

જગદીપ : અહો ! પ્રેમ ! તને કેવાં તોફાનો સૂઝે છે ? ક્યાં પર્વતરાયની પુત્રી વીણાવતી અને ક્યાં રત્નદીપદેવનો પુત્ર જગદીપ ?

વીણાવતી : તમે રત્નદીપદેવના પુત્ર ! તમે અહીં શી રીતે ?

જગદીપ : એ અપરાધનો વૃત્તાંત વર્ણવીશ ત્યારે તમે અર્પેલો પ્રેમપ્રસાદ રાખવાનો મારો અધિકાર નહિ રહે.

વીણાવતી :

(વસંતતિલકા)

આ વાડિમાં વિવિધ જે કુસુમો ઉગે છે,
દે છે સુગંધ, પણ તે નહિ પાછી લે છે;
ને ક્‌હાડતાં મધુર જે રવ પક્ષિ આંહીં,
લેતાં ન ખેંચિ ફરિ તે નિજ કંઠ માંહીં. ૭૮

જગદીપ : પ્રિયા ! તું એ કુસુમો અને પક્ષીઓ સાથે ઊછરી છે, અને તેમના જ વર્ગની છે. તેની પેઠે તારું પ્રેમદાન પણ અલોપ્ય છે, તે હું જાણું છું; પરંતુ તારા પ્રતિ થયેલો મારો અપરાધ હું ગુપ્ત રાખી તારું પ્રેમદાન અકુંઠિત થવા દઉં એ ન્યાય નથી.

વીણાવતી : જેના ગુણને હું પૂજું છું તેના અપરાધ જાણવાની મને શી જિજ્ઞાસા હોય ?

જગદીપ : (જમીન તરફ જોઈને) અને, આ મારા પગ સાથે શું અથડાયું ? (વાંકો વળી જમીન પરથી વસ્તુ હાથમાં લઈ) માછલીના કાંટા જેવું જણાય છે ! અને એમાં રેશમી દોરી પરોવેલી છે !

વીણાવતી : એ કાંટો મારા કંઠમાં બાંધ્યો હતો, તે છૂટીને પડી ગયો. એ જાળવીને રાખવાનો છે.

જગદીપ : એનું એવું શું મૂલ્ય છે ?

વીણાવતી : એ અમૂલ્ય છે. જે મગરમચ્છે જીવતાં આપણો પ્રથમ મેળાપ કરાવ્યો અને પોતે મૂઆ પછી પણ આપણો ફરી મેળાપ કરાવ્યો, તેના અંગમાનો એ કાંટો છે.

જગદીપ : એમ છે તો એની બહુ આદરથી રક્ષા કરવી જોઈએ. પરંતુ મગરમચ્છે શી રીતે એ ધન્ય કાર્ય કર્યું ?

વીણાવતી : સમુદ્રમાંથી ભરતી સાથે મગરમચ્છ નદીમાં ચાલ્યો આવેલો, અને નદીના પટ ઉપરનો પેલો ઝૂલતો ઝાંપો તોડીને તે વાડીની હદમાં પેઠેલો. મારી હોડી નીચે તેનું અંગ આવતાં હોડી ઊંધી વળેલી. ઝાંપાના ભાલા વાગવાથી તેનું મૃત્યુ થયેલું અને ભરતી ઊતરી જતાં તેનું શબ પાછું તણાઈ વાડી બહાર આવીને કિનારે પડેલું. ત્યાં બીજે દિવસે જઈ તેના અંગમાંથી હું આ કાંટો સ્મારકચિહ્ન માટે લઈ આવી છું. એના દેહને મેં ત્યાં જ અગ્નિદાહ કરાવ્યો છે.

જગદીપ : એની સેવા અતુલ છે.

(અનુષ્ટુપ)

પ્રેમસ્ફુલિંગ લાવેલો વડવાનલમાંથિ એ,
રોપવા આપણી માંહે તોડિયાં જડ બંધનો. ૭૯

એણે ઝાંપો તોડ્યો ન હોત તો આ બંધ વાડીમાં મારો પગસંચાર ક્યાંથી થાત ? અને એણે હોડી ઉથલાવી પાડી આ વાડીમાંની અપ્સરાને મારી તરફ જલમાર્ગે પ્રેરિત કરી ન હોત તો હું એ દિવ્ય મૂર્તિની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી કરત ? કાર્યમાં એના જીવનનું બલિદાન થયા પછી એનું શબ જ્યાં આપણા પુનઃ સમાગમનું નિમિત્ત થઈ ભસ્મીભૂત થયું છે ત્યાં આપણે સ્મરણસ્તંભ ઊભો કરીશું અને તે ઉપર લેખ કોતરાવીશું, કે-

(તોટક)

હળવાં ભરજો પગલાં અહિંઆં,
કચરાતિ રખે રજ આ સ્થળની,
ભરિ ભસ્મ અલૌકિક એ રજમાં.
વવાગ્નિકણે જહિં પ્રેમ સ્ફુરે. ૮૦

પરંતુ પ્રેમની અમૂલ્ય કીર્તિ સૌંદર્ય સાથેના યોગમાં રહેલી છે. માટે એ પ્રેમદૂતના આ અવશેષને આ ગૌરકંઠ ઉપર આપેલી ધન્ય પદવીએ તેને સ્થાપિત કરવો જોઈએ. [જગદીપ મગરમચ્છનો કાંટો વીણાવતીને કંઠે બાંધે છે. તેમ કરતાં વીણાવતીના કંઠ પર જગદીપના હાથ રહેલા છે તે વેળા બંનેની આંખો સામસામી મળે છે. અને તેવી સ્થિતિમાં તેઓ ક્ષણભર ઊભાં રહે છે.]

વીણાવતી : વહાલા ! તું મારી આંખોમાં શું જોઈ રહ્યો છે ?

જગદીપ : પ્રિયતમ વીણા ! મેં આજ સુધી જે દીઠું નથી તે અત્યારે તારી આંખોમાં જોઉં છું.

(વસંતતિલકા)

સીમા અભેદ્ય નડતી મુજને બધે જે,
તે ચક્ષુ આ તુજ મહીં થતિ લુપ્ત દેખું;
નિસ્સીમ દર્શન થતું તુજ ચક્ષુમાં જે,
તેથી અગમ્ય ઘટના થતી આજ ગમ્ય. ૮૧

(અનુષ્ટુપ)

ઘેરો અગમ્યતાનો જે દસે દિશ ફરી વળ્યો,
ખસી જતો નિહાળું આ પ્રેમાર્દ્ર નયનો મહીં. ૮૨

વીણાવતી : મારી આંખો મારા દિલદારને કોઈ પણ કામ આવતી હોય તો તે કાઢીને આપી દેવા તૈયાર છું.

જગદીપ : મારે તો આખી વીણા જોઈએ છે. એના કયા અંગની કિંમત વધારે કરું અને કયા અંગની કિંમત ઓછી કરું ?

વીણાવતી : (ઊંચે જોઈને) આ ચંદ્રને આજ જંપ નથી, ઝાડ પરથી નીકળી આવીને એણે છાયાનું આવરણ આપણા પરથી ખસેડી લીધું છે. આપણે બીજા કોઈ ઝાડની છાયાનો આશ્રય લઈએ કે જ્યાં મહેલમાંથી દૃષ્ટિગોચર ન થવાય.

જગદીપ : પ્રેમપ્રતિજ્ઞાથી પાવન થયેલું આ સ્થળ છોડતાં પહેલાં અહીં તારી સુકોમલ અંગુલીએ મુદ્રા ધારણ કરાવવી ઘટે છે. મારી પાસે આ વેળા સૂવર્ણ પણ નથી અને રત્ન પણ નથી, પરંતુ પ્રેમરસની અમૂર્ત મુદ્રાથી તારી અંગુલી અંકિત કરવાની અનુજ્ઞા માગું છું.

[વીણાવતી પોતાનો જમણો હાથ લાંબો કરી આંગળીઓ ધરે છે. જગદીપ ઘૂંટણીએ પડી વીણાવતીની અંગુલી પર ચુંબન કરે છે.]

જગદીપ : (ઊભો થઈને) સ્વર્ગમાં અમૃતનો આસ્વાદ છે એની મને હવે પ્રતીતિ થઈ. હવે પેલા ઝાડની છાયામાં જઈ પ્રભાત

આપણો વિયોગ કરાવે તે પહેલાં હું મારું વૃત્તાંત નિવેદન કરી મારા હૃદય પર રહેલો ભાર હલકો કરું.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલની અંદરનો ખંડ.

[વીણાવતી આસન પર બેઠેલી પ્રવેશ કરે છે. લેખા બારણા પાછળ સંતાઈને ઊભી છે.]

વીણાવતી : (સ્વગત) આ અવનવો અનુભવ કઈ ઇન્દ્રિયનો છે ?

(દંડી)

દેખું તેજ કાંઈ, પણ ન રૂપરંગ,
ચાખું સ્વાદ કાંઈ, પણ ન રસ ન રંગ;
સૂંઘું ગંધ કાંઈ, પણ ન ઘ્રાણગ્રાહ્ય,
સૂણું શબ્દ કાંઈ, પણ ન શ્રોત્રશ્રાવ્ય. ૮૩
અડકું વસ્તુ કાંઈ, પણ ન તે ત્વચામાં,
વસું દેશ કાંઈ, પણ ન તે ધરામાં;
દિસે અંકુર નહિ, ફૂટતું કાંઈ લાગે,
દેહમાંથી ભાગ કાંઈ આત્મ માગે. ૮૪

શું જગતના ભ્રમણનું કેન્દ્ર બદલાયું કે મારા પોતાના ચક્રનું કેન્દ્ર બદલાયું છે ?

[લેખા નીકળીને પાસે આવે છે.]

લેખા : કુંવરીબા ! તમે આવા વિચાર કરો છો તે મને બીક લાગે છે.

વીણાવતી : કેવા વિચાર ?

લેખા : તમે બોલતાં હતાં તેવા. તમારે માટે મને ચિંતા થવા

માંડી છે, તેથી મેં બારણા પાછળ રહીને સાંભળ્યું.

વીણાવતી : મારે માટે શી બાબતની ચિંતા થવા માંડી છે ?

લેખા : તે દિવસે હોડી ડૂબ્યા પછી પેલા કોઈ પુરુષે તમને પાણીમાંથી કાઢ્યાં ત્યારથી તમે બદલાઈ ગયેલાં છો.

વીણાવતી : મૃત્યુના આંગણામાં જઈને પાછી આવી તે એની એ ક્યાંથી રહું ?

લેખા : એ પુરુષનું તમને કંઈ સ્મરણ રહ્યું છે ?

વીણાવતી : જેણે જીવતદાન આપ્યું તેનું વિસ્મરણ શી રીતે થાય ?

લેખા : સ્મરણ સાથે કાંઈ લાગણી મિશ્રિત થઈ છે ?

વીણાવતી : થઈ હોય તો શું ?

લેખા : માત્ર ઉપરથી કે તેથી વિશેષ ?

વીણાવતી : વિશેષને એ પાત્ર નથી ?

લેખા : કુંવરીબા ! આ શું કહે છો ? તમારું ચિત્ત એના તરફ આકર્ષાયું તો નથી ?

વીણાવતી : ચિત્તાકર્ષણ એ કાંઈ અનિષ્ટ વસ્તુ છે ?

લેખા : તમારાં આવાં વચનથી હું ગભરાઉં છું. જે શબ્દ તમારી આગળ મેં કદી વાપર્યો નથી, તેનો હવે ઉચ્ચાર કરીને પૂછું છું કે તમારા હૃદયમાં પ્રેમનો ઉદ્ભવ થયો છે ?

વીણાવતી : શબ્દનો ઉચ્ચાર દાબી રાખવાથી ભાવનો ઉદ્ભવ કદી દબાઈ રહ્યો છે ?

લેખા : હાય ! હાય ! આ તો ગજબ થયો !

વીણાવતી : એમાં ગજબ શાનો ? પ્રેમ એ પુણ્ય અને ઉચ્ચ વસ્તુ નથી ?

લેખા : પણ તમારાથી પ્રેમ ન થાય !

વીણાવતી : મારાથી પ્રેમ ન થાય ? શું જગતની પ્રેમઘટનામાંથી વિધાતાએ મને બાતલ કરી છે ?

[લેખા પોતાની આંખમાંથી આંસુ લૂછે છે.]

વીણાવતી : લેખા ! એકાએક આ શું ?

લેખા : જગતમાં શું છે તે તમે શું જાણો ! તમે કયે દહાડે આ વાડીમાંથી નીકળીને બહાર જગતમાં ગયાં છો ?

વીણાવતી : પ્રેમની પ્રાપ્તિ સાથે જગતનો ઉદ્‌ગમ થયો છે; અને મને સમજાયું છે, કે વાડીમાં છે તે જગતમાં છે. હું અનુભવું છું તે પ્રેમનો પ્રવાહ બધે વ્યાપી રહ્યો છે; તે છતાં તું શા માટે કહે છે, કે મારે એકલીએ આ પ્રવાહથી અલગ રહેવું ?

લેખા : અરે દૈવ ! કહેવાનું આખરે મારે માથે આવ્યું ! હું કહું છું. પણ તે પહેલાં આ કટારી ઊંચી મૂકવા દો.

[ખીંટીએ લટકતી કટારી લઈને પેટીમાં મૂકે છે, પેટીને તાળું વાસીને કૂંચી પોતાની કેડે ખોસે છે.]

વીણાવતી : લેખા ! તને આ શું થયું છે ? આવું આવું વિચિત્ર શું કરે છે ? આ કાટરી પેટીમાં કેમ મૂકી ?

લેખા : તમે પ્રેમનું નામ દઈ રહ્યાં છો. અને પ્રેમીઓ ઉતાવળાં હોય છે. હું કહું તેની નિરાશામાં આકળાં થઈ તમે કાંઈ સાહસ કરી બેસો એ બીકે મેં આ કટારી મૂકી દીધી.

વીણાવતી : નિરાશા આવશે ત્યારે એક નિસાસાનો આઘાત બસ નહિ થાય કે કટારીના આઘાતની જરૂર પડશે ?

લેખા : તમને પ્રેમનાં પુસ્તકો કદી વાંચવા આપ્યાં નથી, તોયે તમે એવાં પુસ્તકોમાં લખ્યું હોય છે તેવું જ બોલો છો ! તમે હમણાં કહ્યું તેવો જ દુહો મેં વાંચ્યો છે.

વીણાવતી : કેવો દુહો ?

લેખા :

(दुहो)

'कोई कटारी कर मरे कोई मरे विख खाय;
प्रीति ऐसी कीजिये, 'हाय !' करे जिअ जाय !

વીણાવતી : પણ એવું વસમું છે શું તે તો કહે ?

લેખા : તમે મારી પાસે આવીને ભોંયે બેસો.

[બન્ને જમીન પર બેસે છે.]

લેખા : તમને તમારાં માતા જોયેલાં સાંભરે છે ?

વીણાવતી : બિલકુલ નહિ. હું નાની હોઈશ.

લેખા : ત્યારે એમના છેવટના મંદવાડનું ક્યાંથી સાંભરણ હોય ?

વીણાવતી : નહિ જ.

લેખા : એમને જ્યારે એમ સમજાયું કે આ મંદવાડથી નહિ ઉઠાય ત્યારે એમને તમારે માટે બહુ ચિંતા થઈ. તમારું લગ્ન જોવાનો દિવસ આવશે એનો એમને ભરોસો ન રહ્યો તેથી એમણે મહારાજને આગ્રહ કર્યો, કે હું જીવું છું ત્યાં સુધીમાં વીણાવતીને પરણાવી દો.

વીણાવતી : કેવું નવાઈ જેવું ! હું તો છેક બાળક હોઈશ !

લેખા : એકની એક પુત્રીના લગ્નનો લહાવો લેવાનો. તેથી તમારી આટલી નાની ઉંમર છતાં છૂટકો નહોતો.

વીણાવતી : પછી ?

લેખા : પછી મહારાજે તમારાથી સહેજ મોટી ઉંમરના એક રાજકુમાર શોધી કાઢ્યા. તે જાતે તો અહીં આવ્યા નહિ; પણ તેમનું ખાંડું આવ્યું, તેની સાથે તમારું લગ્ન કર્યું.

વીણાવતી : કોણે કર્યું ?

લેખા : તમારા પિતાએ.

વીણાવતી : કેવું હસવા જેવું ?

લેખા : એ તો રૂઢિ છે, પણ વિકટ વાત હવે આવે છે, બાપુ ! તમે મારી નજીક આવો. (વીણાવતીને સોડમાં લે છે.) મારી જીભ ઊપડતી નથી, પણ કહ્યા વિના હવે છૂટકો નથી. એ લગ્ન પછી આઠ દિવસે એ રાજકુમાર તાવમાં સપડાઈને દેવલોક પામ્યા.

[આંસુ ઢાળે છે.]

વીણાવતી : કેવું સંકટ ! એનાં માતા-પિતા બિચારાં બહુ દુઃખી થયાં હશે !

લેખા : એનાં માતા-પિતાની વાત કેમ કરો છો ? એ માઠી ખબર આવતાં જ રાણી રૂપવતીએ પ્રાણ છોડ્યા.

વીણાવતી : મારી માતા બહુ કોમલ હૃદયની હશે. બીજાના દુઃખથી એને કેવો સખત આઘાત થયો !

લેખા : બીજાનું દુઃખ અને પોતાનું નહિ ?

વીણાવતી : પોતાનું ?

લેખા : પોતાની એકની એક પુત્રીનો ભવ બગડ્યો, એના જેવું બીજું શું દુઃખ હોય ?

વીણાવતી : મારો ભવ બગડ્યો ? મેં શું કર્યું કે મારો ભવ બગડ્યો ?

લેખા : બાપુ ! તમે દુનિયાથી સાવ અજ્ઞાન છો. એ રાજકુમારના મૃત્યુથી તમે વિધવા થયાં, એ તમે હજી સમજ્યાં નથી !

વીણાવતી : હું વિધવા થઈ ? શી વાત કરે છે ? હું ક્યારે પરણી છું ?

લેખા : તમને પરણાવ્યાં એટલે તમે પરણ્યાં જ ગણાઓ.

વીણાવતી : એ લગ્ન તો ફક્ત મારાં માતા-પિતાના લહાવાનું અને ગમ્મતનું હતું.

લેખા : અને તોય તે તમારું ખરું લગ્ન જ કહેવાય.

વીણાવતી : ખરું લગ્ન તો પ્રેમનું હોય છે !

લેખા : એ જ માટે કહું છું કે તમારાથી હવે પ્રેમ ન થાય. સ્ત્રીનો પ્રેમ એક જ પુરુષ માટે હોવો જોઈએ.

વીણાવતી : પણ, મેં ક્યારે પ્રથમ બીજા કોઈ પુરુષ માટે પ્રેમ કર્યો છે ?

લેખા : તમારું લગ્ન થયું એટલે તમે પ્રેમ કર્યો જ કહેવાય. વિધવાથી પ્રેમ થતો હોય તો વિધવાથી લગ્ન ન થાય ? વિધવાના લગ્નની આપણાં શાસ્ત્રોમાં ના કહી છે.

વીણાવતી : શા માટે ના કહી છે ?

લેખા : વિધવા લગ્ન કરે તો પ્રેમની ભાવના ખંડિત થાય.

વીણાવતી : જેના પર મારો પ્રેમ છે તેની સાથે હું લગ્ન કરું તો પ્રેમની ભાવના પુષ્ટ થાય કે ખંડિત થાય ?

લેખા : પ્રેમનું સ્વરૂપ તો શુદ્ધ છે.

વીણાવતી : મારા પ્રેમમાં કોઈ અશુદ્ધતા છે ?

લેખા : આ સ્થિતિ ન આવે તે માટે મહારાજે કરેલા સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા !

વીણાવતી : મહારાજે શા પ્રયત્ન કરેલા ?

લેખા : આ માઠો બનાવ બન્યો તે વખતે તમને એ વાત કોઈએ કરી નહિ, અને કહે તો તે વખતે તમે સમજો શું ? પછી મહારાજે આજ્ઞા કરી, કે તમારી મોટી ઉંમર થાય ત્યાં સુધી તમને આ વાત કોઈએ કહેવી જ નહિ. વસ્તીમાં એવી વાત ગુપ્ત રાખવી કઠણ, તેથી મહારાજે તમને નગર બહારના આ એકાંત મહેલમાં મારી સંભાળ નીચે મૂક્યાં. પછી મહારાજે ફરી લગ્ન કર્યું : અને વૈધવ્ય સહન કરવામાં તમને કંઈ કઠણપણું ન લાગે માટે મહારાજે આજ્ઞા કરી, કે તમારા સંસ્કાર જ એવા કરવા કે વૈધવ્યની

વાત જાણવાની વેળા આવે ત્યારે સંસારના વિષયમાં તમારું ચિત્ત જઈ શકે જ નહિ. તમારા ચિત્ત આગળ પ્રેમનો વિચાર સરખો પણ આવે નહિ, એવી રીતે તમને કેળવણી આપવાની મને આજ્ઞા કરી. કોઈ પણ પુરુષ કે સ્ત્રી તમને મળે નહિ એવો બંદોબસ્ત કર્યો. અને વધારે જાપતા માટે તથા લોકોનું કુતૂહલ અટકાવવા માટે તમારા મરણની ખબર ફેલાવી. અહીં જે થોડા નોકરો છે તે પણ તમે કોણ છો તે જાણતા નથી અને અહીંથી બહાર જવાની તેમને આજ્ઞા નથી.

વીણાવતી : આટલાં આટલાં રોકાણ અને દબાણ છતાં જે પ્રેમ સ્ફુર્યો તેને હવે કયા બળથી પાછો કાઢવા ધાર્યો છે ?

લેખા : પ્રેમનો પ્રતિબંધ ન થઈ શકે; તોપણ લગ્નનો પ્રતિબંધ થઈ શકે છે.

વીણાવતી : પ્રેમ અને લગ્નનો વિયોગ કરવો ઈષ્ટ છે ? અને લગ્ન તે લગ્ન કરવાની ઈચ્છાનો વિષય નથી ?

લેખા : મહારાજ કદી એમ બનવા દેશે નહિ.

વીણાવતી : લેખા, હવે તું કાંઈ વૃત્તાંત ગુપ્ત રાખી શકે એમ નથી. મહારાજ વિદેહ થયા છે, અને હવે મારું ભવિષ્ય મારે જ ઘડવાનું છે.

લેખા : ખરે ! અહીં કોઈનો પણ સંચાર થયો છે ?

વીણાવતી : પ્રેમે જેને માટે આ વાડીનાં બંધ દ્વાર તોડ્યાં છે, તેનો જ પગસંચાર થયો છે. લેખા ! તું ગભરાઈશ નહિ. હવે બધી જવાબદારી મારે માથે છે.

લેખા : પણ એવા અજાણ્યા પુરુષને મળવું યોગ્ય છે ?

વીણાવતી : જેને હૃદયે જાણ્યો તેને અજાણ્યો કેમ કહેવાય ?

લેખા : હૃદયે જાણ્યો તે તો ઠીક છે, પણ એ કોણ છે તેની

ખબર નહિ કાઢો ?

વીણાવતી : હું તને સર્વ કહીશ, અને તેના ગુણ તું સાંભળીશ ત્યારે તું પણ તેને જોવા ઉત્કંઠિત થઈશ. હવે હું તારાથી ગુપ્ત રીતે એને નહિ મળું. એ આવશે ત્યારે તને જોડેના ખંડમાં રાખીશ, પણ અત્યારે તો આપણે બન્ને અસ્વસ્થતા ભૂલી જવા સારુ વાડીમાં જઈ ફૂલ વીણીએ.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ પમો

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલની અંદરનો ખંડ

[વીણાવતી અને જગદીપ સંભાષણ કરતાં પ્રવેશ કરે છે.]

વીણાવતી : લેખાની એ બધી દલીલ નિષ્ફળ ગઈ ત્યારે એણે મને કહ્યું કે તમે દુઃખી થવાને સરજાયેલાં છો એમ માની લો.

જગદીપ : વિધાતા પર કેવો દુષ્ટ આરોપ ! પછી તેં શું કહ્યું ?

વીણાવતી : મેં લેખાને પૂછ્યું કે આ વાડી બહારનું જગત આ વાડી જેવું જ છે કે કાંઈ જુદી જાતનું છે ? એ બોલી, કે જગત તો બધે એકસરખું જ છે; ત્યારે મેં કહ્યું, કે આ વાડીમાં તો હું એકેએક ખૂણે ફરી છું અને કોઈ પુષ્પ, પલ્લવ, પશુ કે પક્ષીને દુઃખી સરજાયેલાં દીઠાં નથી.

(હરિગીત)

કળિઓ ફુટીને ખીલતી, જન્મી પતંગો ઊડતાં,
ગતિ આવતાં મૃગશાવકો ક્રીડા કરતાં; કૂદતાં;
આ વાડીમાં ઉલ્લાસ અર્થે સૃષ્ટિ સઘળી ઉદ્‌ભવે,
હું એકલી સરજાઈ શું દુર્ગતિવિધાને કો નવે ? ૮૬

જગદીપ : કુદરત તારી આગળ ખરે સ્વરૂપે પ્રગટ થઈ છે અને આવી સુંદર વાડીમાં વર્ષો કાઢ્યાં છતાં લેખા કુદરતનો

મર્મ સમજી નથી. તો પ્રેમ કેવો આદરણીય છે તે એ ક્યાંથી જાણે ?

વીણાવતી : પ્રેમને લેખા તાપ લાગતાં વરાળ પેઠે ઊડી જનારી વસ્તુ સમજે છે. કશાથી હું ડગી નહિ ત્યારે એણે મને કહ્યું, કે તમારા વૈધવ્યની વાત સાંભળતાં એમના પ્રેમનું એક બિંદુ પણ રહે છે કે કેમ તે જોજો.

જગદીપ : એ વચન સાંભળી તને કંઈ બીક લાગેલી ?

વીણાવતી : શાની બીક ?

જગદીપ : મારો પ્રેમ ઊડી જતાં ત્યાગ થવાની.

વીણાવતી : (આંગળીથી નિર્દેશ કરીને)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

પેલું સારસ જોડું જે વિચરતું દીસે નદીને તટે
એમાંની કંઈ વેળ સૂધી સ્થળ આ માદા હતી એકલી;
કાંઈ કાળ વિતે પછીથિ નર ત્યાં આવી મળ્યો એહને,
એને ત્યાગની બીક લાગિ નથિ તો લાગે મને શી રિતે ? ૮૭

જગદીપ : હું એવા વિશ્વાસને પાત્ર છું તેથી પોતાને ધન્ય માનું છું; પરંતુ સંસારનો માર્ગ સરળ નથી. આપણામાં હાલ વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ છે. તેથી આપણે લગ્ન કરીશું, તો કદાચ રાજગાદીનો માર્ગ બંધ થઈ જશે અને જનસમૂહ આપણી સાથે સંબંધ નહિ રાખે.

વીણાવતી : એથી મારા જગદીપના જગદીપપણામાં ફેર પડશે ?

જગદીપ :

(ઉપજાતિ)

વીણાતણા પ્રેમથી જે વિંટાયો,
વીણાતણા સંગથિ જે ઘડાયો;
જેને ન વીણા વિણ યોગ ક્ષેમ,
જુદો બને તે જગદીપ કેમ ? ૮૮

વીણાવતી : તે વીણાને રાજગાદીની કે જનસમૂહના સંબંધની શી દરકાર હોય ?

જગદીપ : આપણા સુખની પરિપૂર્ણતા કરવા લગ્નનો દિવસ ઠરાવવાનો. તે મારા કનકપુર ગયા પછી ઠરી શકશે. એટલો વિલંબ થશે.

વીણાવતી : વિલંબ એટલે વિયોગ !

જગદીપ : પ્રેમપંથના પ્રવાસીઓના ભાથામાં થોડોઘણો વિયોગ આવ્યા વિના રહેતો નથી; અને તેનો આરંભમાં જ આસ્વાદ કરી લેવો એ સારું છે, પછી મિષ્ટ આસ્વાદ જ બાકી રહે.

વીણાવતી : આ વાડી બહારનું જગત બહુ વિશાળ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે; તો એ જગત આવડું મોટું છતાં પ્રેમમાંથી વિયોગ નાબૂદ કરવાનો કોઈ ઉપાય દર્શાવી શક્યું નથી ?

જગદીપ : જગત તો કોઈ ઉપાય દર્શાવી શકે તેમ નથી; પરંતુ જગતના જે નિયંતાએ પ્રેમનું વરદાન આપ્યું છે તેણે આશાનું પણ વરદાન આપ્યું છે; અને તે વડે વિયોગકાળમાં પ્રેમીઓનાં હૃદય ટકી રહે છે. આપણે ફરી મળીએ ત્યાં સુધી આશાને જ આશ્રયે જીવીશું.

[બન્ને જાય છે.]

અંક સાતમો

પ્રવેશ ૧લો

સ્થળ : વીણાવતીના મહેલથી કનકપુર જવાનો માર્ગ.

[જગદીપ અને દુર્ગેશ વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્ગેશ : એમાં કાંઈ સંદેહને અવકાશ જ નથી. રાજપુરુષોએ અને પ્રજાના અગ્રેસરોએ સર્વત્ર એ જ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે, કે જગદીપદેવ રાજગાદીએ બેસે.

જગદીપ : કોઈનો ભિન્ન મત સાંભળ્યો જ નથી ?

દુર્ગેશ : માત્ર એક જ માણસનો ભિન્ન મત જાણવામાં આવ્યો અને તે માણસ તે બીજું કોઈ નહિ પણ શીતલસિંહ છે.

જગદીપ : શીતલસિંહ ! કેવું આશ્ચર્ય ! શીતલસિંહે તો મારો ખરો વૃત્તાંત સવારીની આગલી રાતે મારે મોઢેથી સાંભળ્યા પછી મને કહેલું, કે 'આપ રાજા થવા યોગ્ય છો;' અને મને વિનંતી કરેલી, કે 'મને આપના અચલ નિષ્ઠાવાન પરમભક્ત તરીકે સ્વીકારશો !'

દુર્ગેશ : એ વખતે એનું ચિત્ત ભયથી ઘેરાયેલું હતું, અને બીજી કોઈ રીતે એને લાભ થવાનો માર્ગ હતો નહિ. પણ ગાદી પરનો દાવો તમે મોકૂફ રાખ્યો તેથી એને એક નવો મહત્ત્વલોભ થયો છે. પોતાના પુત્રને રાણી લીલાવતી પાસે દત્તક લેવડાવી તેને ગાદી અપાવવાની ખટપટ કરે છે.

જગદીપ : અને રાણી લીલાવતીની શી ઇચ્છા છે ?

દુર્ગેશ : તે હજી જણાયું નથી; પરંતુ આ મહત્ત્વલોભથી શીતલસિંહનું દુર્બલ ચરિત્ર ઉપહાસપાત્ર થયું છે. પોતાને તે ભારે ગૌરવવાળો કલ્પવા લાગ્યો છે.

જગદીપ : દુર્બલ કે પ્રબલ-કયા ચારિત્રને મહત્ત્વલોભ ઉપહાસપાત્ર નથી બનાવતો ?

(ઉપજાતિ)

મહત્ત્વલોભે નર મૂર્ખ થાય,
મિથ્યા તરંગો કરિને ફુલાય;
મર્યાદા ભૂલી નિજ યોગ્યતાની,
મારે ફલંગો કંઈ લંગડાતી. ૮૯
નીચા જનોની કરી મિત્રતા તે;
સાહાય્ય શોધે ઉંચિ સિદ્ધિ માટે;
દમામ પોલો કરિ રાજી થાય,
પોતે જ પોતા થકિ તે ઠગાય. ૯૦

દુર્ગેશ : શીતલસિંહનાં એ વલખાંથી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી, પણ એક ખરેખરું ચિંતાનું કારણ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તમારાં માતા ભયંકર મંદવાડમાં છે.

જગદીપ : મારી માતા ! મારી વ્હાલી માતા ! એને શું થયું છે ? મને ઝટ કહો. એ વાત આટલી મોડી કેમ કરો છો ?

દુર્ગેશ : તમારા હૃદયને એકદમ સખત આઘાત ન થાય માટે પ્રથમ થોડી વિષમતાની હકીકત કહ્યા પછી આ ભારે વિષમતાની હકીકત કહેવાનું મેં રાખ્યું હતું. તમે દરબાર ભર્યો તે દિવસનાં એ માંદાં થયાં છે.

જગદીપ : હું સવારીમાં નીકળ્યો તે વખતે તો એને કાંઈ માંદગી

નહોતી, અને એ ઘણી ઉમંગમાં હતી !

દુર્ગેશ : તમે રાણી લીલાવતીને ખરી હકીકત કહી એમના આવાસમાંથી નીકળી દરબારમાં આવ્યા તે જ વખતે તમારાં માતા માલણને વેશે રાણી લીલાવતી પાસે ગયાં. બનેલી હકીકત એમને માલૂમ નહિ. તે પ્રગટ કરી લીલાવતીએ એમનો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી બે વચ્ચે કલહ થયો, અને અંતે તમારાં માતા બેભાન થયાં.

જગદીપ : હું એક સ્થળે આઘાત બચાવવા ગયો, ત્યારે બીજે સ્થળે આઘાત થઈ બેઠો ! મનુષ્યની શક્તિ કેટલી પરિમિત છે ! ત્યાં તો મારી માતાની સંભાળ લેનાર પણ કોઈ નહિ હોય ?

દુર્ગેશ : સાવિત્રીદેવી અને કમલા ત્યાં હતાં.

જગદીપ : મેં જ તેમને રાણીની પાસે મોકલ્યાં હતાં - રાણીને પણ આશ્વાસનની જરૂર પડશે એમ ધારીને.

દુર્ગેશ : રાણીને પણ આશ્વસનની જરૂર હતી, અને એ રીતે સુભાગ્યે એ બે ત્યાં હોવાથી આપનાં માતાની પણ સારવાર થઈ. સાવિત્રીદેવીની આજ્ઞાથી કમલા અને મંજરીએ એમને સાવધ કરી ઘેર મોકલ્યાં.

જગદીપ : ત્યારથી એનો મંદવાડ ચાલુ જ છે ?

દુર્ગેશ : પછી દરબારમાં તમે જે કહ્યું અને કર્યું તે એમના જાણવામાં આવ્યું એટલે એમનું હૃદય છેક ભાંગી ગયું, અને મંદવાડ બહુ વધી ગયો.

જગદીપ : એ ક્યાં, રુદ્રનાથમાં છે ?

દુર્ગેશ : ના, કિસલવાડીમાં છે.

જગદીપ : એની પાસે કોઈ નહિ હોય !

દુર્ગેશ : દરબાર પછી હું તમારી ખોળમાં નીકળ્યો, તે પછી કમલા

એમની પાસે ગઈ અને આપણા વચ્ચેની મૈત્રીની હકીકત કહી ચાકરી કરવાની અનુજ્ઞા માગી. ત્યારથી કમલા એમની માવજત કરે છે.

જગદીપ : કમલાદેવીનો હું કેવો આભારી થયો છું ! પરંતુ તમે જઈને મને તરત ખબર કેમ ન મોકલાવી ?

દુર્ગેશ : તમારાં માતાએ જ ના કહી. ગાદીનો નિર્ણય થતાં સુધી દૂર રહેવા તમે પંદર દિવસની અવધિ ઠરાવી છે તે તમે પાળી શકો માટે તે પહેલાં તમારે ન આવવું એવી ઈચ્છા તેમણે દર્શાવી.

જગદીપ : મને ગાદી અપાવવા માટે જ એણે બિચારીએ આ બધું કર્યું છે અને ખમ્યું છે. માતા વિના એવું કોણ કરે ? માતૃત્વની ઘટના પ્રાણીઓને કેવી વરદાનરૂપ પ્રાપ્ત થઈ છે ! એ ઘટનામાં પ્રાણીઓના હૃદયનો ઉલ્લાસ કેવો અદ્‌ભુત રીતે સમાયો છે !

(અનુષ્ટુપ)

માતૃત્વ પ્રભુએ સર્જી ઉપજાવ્યો મિઠો ઝરો;
કૃતજ્ઞતા, દયા, સ્નેહ સિંચાત નહિ તે વિના. ૯૧

દુર્ગેશ : પશુઓ અને પક્ષીઓ જન્મ પછી થોડો કાળ જ માતૃત્વની કદર પિછાને છે; પણ મનુષ્યો તે કદર કાયમની પિછાને છે. એમાં જ ખરે મનુષ્યજાતિ અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચેના ભેદનો આરંભ થાય છે. એ માતૃત્વની કદરથી જ મનુષ્ય કુટુંબ અને સમાજના ઉચ્ચ સાંસારિક બંધારણ તરફ વળે છે.

જગદીપ : અત્યારે તો એ સાંસારિક બંધારણમાં મને દુઃખભરી અને વિસંવાદી દ્વિવિધિતા જણાય છે.

(પ્રિયંવદા)

પ્રણયના મધુર રંગની પિંછી,
હૃદયના પટ પરે ફરતી જ્યાં,
સળગતો પ્રબળ અગ્નિ કષ્ટનો,
નિકટ એ પટ પુઠે અદષ્ટ ત્યાં. ૯૨

એ સુખ ખરું કે દુઃખ ?

દુર્ગેશ : એ બંને ખરાં છે; અને એ બન્નેથી સાંસારિક બંધારણની ઉચ્ચતા ઘડાય છે અને સંવાદી થાય છે.

જગદીપ : સુખ-દુઃખને સંવાદ હોય કે ન હોય પણ અત્યારે બિનશરતે દુઃખાગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા હું તૈયાર છું. મારી વ્યાધિગ્રસ્ત માતા પાસે મને ત્વરાથી લઈ ચાલો.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૨જો

સ્થળ : કિસલવાડીમાંનું ઘર

[ખાટલા પર મોટે તકિયે અઢેલી બેઠેલી અમૃતદેવી અને ખાટલા પાસે આસને બેઠેલાં જગદીપ, દુર્ગેશ અન કમલા પ્રવેશ કરે છે.]

અમૃતદેવી : કમલાએ જેવી મારી ચાકરી કરી છે તેવી, જગદીપ ! તારાથી પણ ન થાત. ઈશ્વરે મને કમલા જેવી પુત્રી આપી હોત તો મારા હૃદયને કેવો વિસામો મળત ! પણ હું એક પુત્રને સુખી કરી શકી નથી, તો બે સંતાનોને તો કેવા યે દુઃખમાં મૂકત !

જગદીપ : મને સુખી કરવા તેં કયો પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો ? અને તેમ છતાં હું સુખી ન થાઉં તો મારી જ સુખ પામવાની અશક્તિ.

અમૃતદેવી : પણ મારો કયો પ્રયત્ન સફળ થયો કે તને સુખ પામવાનો વખત આવે ?

જગદીપ : પ્રયત્ન સફળ થવાની જરૂ છે ? મારી માતાએ મને સુખી કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે એ વાત જ પરમ સુખ ઉદ્‌ભૂત કરવાને સમર્થ નથી ?

અમૃતદેવી : જગદીપ ! તને એટલું સુખસાધન પ્રાપ્ત થયું છે તો મારા અંત પહેલાં એટલો મને સંતોષ થયો. બીજા કોઈ પણ સંતોષ વિના મારે મરવાનું છે. પ્રભુ ! જેવી તારી ઈચ્છા !

[તકિયા પર માથું ફેરવી નાખે છે.]

કમલા : બાસાહેબ ! આવા સંતાપથી આપની તબિયત બગડી છે અને વધારે બગડે છે. વૈદ્યરાજે તો આટલું બધું બોલવાની પણ ના કહી છે.

અમૃતદેવી : (માથું ફેરવીને) જે શરીર સુધરવાનું નથી, તે વહેલું બગડે કે મોડું બગડે એમાં શો ફેર છે ?

જગદીપ : મા ! તું તારા મનને નિરાશાથી કેમ ઘેરાવા દે છે ? તારા આશાવંતપણામાં આખા યુગને પ્રોત્સાહિત કરવાનું સામર્થ્ય હતું તે કયાં ગયું ?

અમૃતદેવી : કચડાઈ ગયું, છૂંદાઈ ગયું. હવે મને સમજાયું છે કે-

(અનુષ્ટુપ)

આવે કાલતણો ભાર એવો સખ્ત-અસહ્ય કે,
આશાવંતનું સામર્થ્ય ટકે એક જ સત્ત્વથી. ૯૩

પણ એ સામર્થ્ય ભાંગી ગયા પછી એ સત્ત્વનું ભાન થયું તે શા કામનું ?

દુર્ગેશ : બાસાહેબ ! પ્રશ્ન પૂછું તે માટે ક્ષમા કરશો. એ સત્ત્વ તે કયું ?

અમૃતદેવી : ઈશ્વરશ્રદ્ધા.

કમલા : ઈશ્વરશ્રદ્ધાની આપનામાં શી ન્યૂનતા છે ?

અમૃતદેવી : કમલા ! તને આ મંદવાડ વખતનો જ મારો પરિચય છે. પણ.. હા ! મનુષ્યોની સ્મૃતિઓ પર થોડે થોડે અંતરે પ્રલય ફરી વળતો હોય તો કેવું !

જગદીપ : માનવસ્મૃતિઓમાં ડુબાડી દેવા કરતાં તરતું રાખવા જેવું ઘણું વધારે હોય છે.

અમૃતદેવી : એકંદર સરવાળે તેમ હશે. પરંતુ પર્વતરાયનું મૃત્યુ થયું તે દુર્ભાગ્ય-દિવસના મારા સંકલ્પોની સ્મૃતિ તરતી રહી ન હોત તો મારા અંત સમયની વેદના કેટલી ઓછી થાત !

જગદીપ : મેં એ સંકલ્પોમાં સામેલ થઈ તારી અર્ધી જવાબદારી મારે માથે લીધી છે.

અમૃતદેવી : મારા અધર્મ્ય સંકલ્પોમાં તને સામેલ કરવાથી મારી જવાબદારી અર્ધી થયેલી લાગતી નથી, પણ બેવડી થયેલી લાગે છે.

જગદીપ : ગમે તેમ હોય, પણ ભૂતકાળ બદલાય તેમ નથી.

અમૃતદેવી : તેથી જ સ્મૃતિઓનો હુમલો હું પાછો હટાવી શકતી નથી.

કમલા : ભૂતકાળની સ્મૃતિઓને પડતી મૂકી ભવિષ્યકાળની આશાઓનું મનન કેમ ન કરવું ?

અમૃતદેવી : એવો વિશ્લેષ થઈ શકતો હોય તો પણ કઈ આશાઓનું હું મનન કરું ?

કમલા : જગદીપદેવના રાજ્યારોહણની આશાઓનું.

દુર્ગેશ : અને એ માત્ર આશાનો વિષય નથી, જગદીપદેવ ગાદીએ બેસશે એ નિશ્ચય છે.

જગદીપ : શીતલસિંહ પોતાના પુત્રને દત્તક નહિ લેવડાવી શકે ?

દુર્ગેશ : ભગવંત આજ સવારે જ કહેતા હતા, કે શીતલસિંહ કદી ફાવવાનો નથી.

અમૃતદેવી : શીતલસિંહનું ગજું કેટલું ! એક કૂદકો માર્યા પછી બીજો કૂદકો તો શું, પણ બીજું ડગલું ભરવાની એનામાં ગતિ નથી. મને એની બીક નથી.

જગદીપ : ત્યારે શાની બીક છે ?

અમૃતદેવી : લીલાવતીનાં વચન ખરાં પડવાની. એણે મારો તિરસ્કાર કરી મને કહ્યું હતું, કે 'તું મરતાં સુધી માલણ જ રહેવાની છે.' મારું મરણ આણવાની કે મને માલણ રાખવાની લીલાવતીની સત્તા નથી; પણ એ વચન સાંભળ્યાં તે જ વેળા મને ભાન થયું, કે એ શિક્ષા મને ઘટે છે; અને તે ક્ષણથી મારું હૃદય ભાંગી ગયું છે અને મારી આશાઓ શૂન્ય થઈ ગઈ છે.

દુર્ગેશ : જગદીપદેવને ગાદીએ બેઠેલા જોશો એટલે આપ રાજમાતા થશો અને રાણી લીલાવતીનાં વચન ખોટાં પડશે.

અમૃતદેવી : જગદીપ ગાદીએ બેસશે કે કેમ એ કલ્પના કરવી મેં મૂકી દીધી છે. એવો દિવસ હું જોવાની નથી, એમ મારું અન્તઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે.

જગદીપ : મા ! મારી મા ! તારો સંતાપ મને આપ, અને મારી જે કાંઈ શાંતિ છે તે તું લઈ લે.

અમૃતદેવી : એ અશક્ય છે. શી રીતે અદલો-બદલો થાય ? જે કારણોથી મને સંતાપ થયો છે, અને જે કારણોથી તને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે તે તો થયાં અને ગયાં. તેની આપ-લે કેમ થાય ?

જગદીપ : એવો આપણા બે વચ્ચે શો ફેર પડી ગયો છે ?

અમૃતદેવી : મારી આજ્ઞાથી તેં મારા અધર્મ્ય સંકલ્પો ગ્રહણ કર્યા; પણ તું આગળ જતાં અટક્યો, અને હું એ માર્ગે આગળ

ને આગળ ચાલી. એ જ ફેર. પરંતુ એ પરિતાપની કથા હવે પડતી મૂકો.

જગદીપ : તને કાંઈ આનંદ થાય એવી કથા હું કહું ?

અમૃતદેવી : હવે આ જીર્ણ કલેવરમાં આનંદનો ઉદય થઈ શકે તેમ નથી. ભાંગેલું હૈયું આ લોકમાં ફરી સંધાતું નથી; પરંતુ તને આનંદ થતો હશે તો તે જોઈ મને સંતોષ થશે.

જગદીપ : મારા જીવનની સહચારિણી મને મળી આવી છે.

અમૃતદેવી : સુખી થજો !

જગદીપ : તને જિજ્ઞાસા થતી જણાતી નથી; તોપણ કહું છું, કે જેનું પાણિગ્રહણ કરી હું ધન્ય થવાનો છું તે પર્વતરાયની પુત્રી વીણાવતી છે.

કમલા : પર્વતરાયની પુત્રી વીણાવતી તો બાલ્યાવસ્થામાં વિધવા થઈને ગુજરી ગયાં છે !

જગદીપ : ગુજરી ગયાં છે એ વાત ખોટી છે. વિધવા થયેલ એ વાત ખરી. પણ વૈધવ્યમાં અન્યાય અને ક્રૂરતા હતાં; અને લગ્નથી એ અન્યાય અને ક્રૂરતા દૂર થતાં હોય અને પ્રેમનો ઉલ્લાસ થતો હોય તો તે કર્તવ્ય નથી ?

અમૃતદેવી : પુત્ર ! તને એ કર્તવ્ય લાગતું હોય તો બેશક કરજે. મારી સહાય વિના હવે તારે કર્તવ્યનિર્ણય કરવાનો છે; અને જ્યાં તને કર્તવ્યપ્રતીતિ થઈ ત્યાં તે પાર પાડવા સારુ તારામાં આત્મબળની ખામી નહિ જણાય એવી મારી ખાતરી છે. હવે ઐહિક વિષયોમાંથી મારું મન ખસેડી લેતાં પહેલાં એક વાત કહેવાની છે. તે કહેવી રહી ન જાય માટે મને ઘણી ઉત્સુકતા છે.

દુર્ગેશ : હું અને કમલા બહાર જઈએ ?

અમૃતદેવી : ના, મારાં વચન તમારે પણ સાંભળવા સરખાં છે, અને

જે એક વેળા જાલકા હતી તે એ વચન કહી ગઈ છે એમ જગત ન માને તો તમે સાક્ષી પૂરવા લાગશો. (ટટ્ટાર બેસીને) જગદીપ ! તને પર્વતરાય બનાવવાની યોજના મેં કરી તે દિવસે એ છલની શિક્ષા ભોગવવાનું મેં માથે લીધું હતું અને મારા આગ્રહ ઉપરથી તેં પણ તેમ કર્યું હતું; પરંતુ હવે મને ભાન થયું છે, કે ઈશ્વરનું નીતિવિધાન તો એવું છે કે મનુષ્યે છલ ન કરવું અને છલથી શિક્ષા વહોરી ન લેવી. અનીતિની શિક્ષાને પાત્ર થવાનું કબૂલ કરી અનીતિ કરવી એ નીતિવ્યવસ્થા નથી, એ મનુષ્યધર્મે નથી.

(ઉપજાતિ)

નીતિવ્યવસ્થા કરી ઈશ્વરે જે,
છે માત્ર તેને અનુકૂલ વિશ્વ,
નવી વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ,
નથી મનુષ્યત્વ વિશે રહેલી. ૯૪

જગદીપ : અને વિશ્વની નીતિવ્યવસ્થા સામે ઝઘડવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જતાં હું તારા પ્રત્યેના પ્રેમમાં ન્યૂન રહ્યો તે માટે ક્ષમા કરજે.

અમૃતદેવી : એમાં તારો શો અપરાધ હતો ?

(અનુષ્ટુપ)

વિરોધી સત્યનો એવો પ્રેમ વિશ્વે અશક્ય છે,
જ્યાં સત્ય ત્યાં જ છે પ્રેમ, જ્યાં પ્રેમ ત્યાં જ સત્ય છે. ૯૫

(આઘે નજર કરતાં વિહ્વલ થઈને) અરે ! આ બારીમાંથી એ કારમી જગ્યા દેખાય છે, એ તો હું આજ આમ બેઠી થઈ ત્યારે પડી !

જગદીપ : કઈ જગ્યા ?

અમૃતદેવી : (ભયભીત ચહેરે આંગળીથી બતાવીને) તે જ જગ્યા, જગદીપ ! તે જ જગ્યા ! (તકિયા પર પડીને) તે જ એ જગ્યા છે, કે જ્યાં પર્વતરાયનું શબ દાટ્યું છે. દાટતી વેળા એના હૃદયમાં ચોંટેલું બાણ મેં ખેંચી કાઢ્યું હતું; પણ મારા હૃદયમાં ચોંટેલું બાણ કોણ ખેંચી કાઢશે ? મને અહીંથી લઈ જાઓ. આ ખંડમાં હું સૂઈ નહિ શકું. કૃપાળુ પ્રભુ ! કદાચ તારા શાંતિધામમાં કોઈ ખંડ....

[બેભાન થઈ જાય છે. જગદીપ, દુર્ગેશ અને કમલા અમૃતદેવીનો ખાટલો ઊંચકીને લઈ જાય છે.]

પ્રવેશ ૩જો

સ્થળ : શીતલસિંહનું ઘર

[શીતલસિંહ વિચારમાં ફરતો પ્રવેશ કરે છે.]

શીતલસિંહ : (સ્વગત મને) જે મોટી બીક હતી તે તો પતી ગઈ. એ જાલકાનો બુદ્ધિપ્રભાવ એવો હતો કે મારી બધી યુક્તિઓને તે ઊંધી વાળી નાખત; પણ એ તો આ દુનિયામાંથી ગઈ એટલે એક નિરાંત થઈ; પણ એમાં મારા કાર્યની સિદ્ધિ આગળ શી રીતે વધી ?

[નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

નોકર : જી, બારણે કોઈ બ્રાહ્મણ આવ્યો છે. તે કહે છે, કે આપને મળવું છે.

શીતલસિંહ : કોણ છે ?

નોકર : ડોસો છે ને મોટી દાઢી છે.

શીતલસિંહ : શું કામ છે ?

નોકર : તે કહે છે, કાશી જાઉં છું ને વાટમાં ખરચી ખૂટી છે, માટે મદદ માગવા આવ્યો છું.

શીતલસિંહ : એને અહીં મોકલ, અનેં એ જાય ત્યાં સુધી તું ઓટલે બેસજે.

[નોકર જાય છે.]

શીતલસિંહ : સંજ્ઞા તો મળી, પણ વખતે બીજું કોઈ એ સંજ્ઞા જાણી ગયું હોય અને તેનો ઉપયોગ કરી મને છેતરવા આવ્યું હોય, તો ? એમ હોય, તો તે વસમું થાય. જોઉં છું. હું એકદમ વાત નહિ છેડું તો.

[લાંબા છૂટા કેશ અને લાંબી દાઢીવાળો, કામળી ઓઢેલો, એક હાથમાં લાકડી લીધેલો એવો બ્રાહ્મણ પ્રવેશ કરે છે.]

બ્રાહ્મણ : જજમાન રાજા ! કલ્યાણ થાઓ.

(ચોપાઈ)

મનનાં સઘળાં ફળજો કામ,
માગ્યાં પૂરાં મળજો દામ;
ગાદીવારસ ઉગજો કૂખે,
દિકરા-દિકરી પરણો સૂખે. ૯૬

શીતલસિંહ : (સ્વગત) નિશાની તો એ જ. (મોટેથી) આવો મહારાજ ! તમે કોણ છો ?

બ્રાહ્મણ : કોણ છું તે ખબર ના પડી ? (બારણું અંદરથી બંધ કરીને સાંકળ વાસે છે અને ખોટા કેશ ને ખોટી દાઢી કાઢી નાખે છે, કામળી ને લાકડી ફેંકી દે છે. અને સ્ત્રીને વેશે પ્રકટ થાય છે.) ખરે ! સંજ્ઞા કહ્યા છતાં તમે મને ના ઓળખી ?

શીતલસિંહ : મંજરી ! સંજ્ઞા તો મેં પારખી; પણ મને એમ થયું, કે વખતે બીજું કોઈ સંજ્ઞા જાણી ગયું હોય અને તે હોય, તો ?

મંજરી : થોડા વખતમાં ઘણું કરવાનું અને તેમાં આમ બીતા અને અચકાતા ફરશો, તો કામ કેમ પાર પાડશો ?

શીતલસિંહ : કામ એવું જોખમનું છે કે આખરે ફાવીએ નહિ તો માર્યા જવાનો વખત આવે; પણ તારી હિંમત જોઉં છું ત્યારે કોઈ વાર મને પણ હિંમત આવે છે. વારુ, હવે કહે, લીલાવતી રાણીસાહેબ આગળ દત્તક લેવાની વાત બીજા કોઈ પાસે કરાવવાનું તારાથી બન્યું છે કે નથી બન્યું ?

મંજરી : જેને પૂછું તે કહે છે, કે મારાથી એ નહિ બને !

શીતલસિંહ : એનું શું કારણ ?

મંજરી : સહુ જાણે છે કે ભગવંત આ દત્તકવિધાનની વિરુદ્ધ છે.

શીતલસિંહ : ભગવંત વિરુદ્ધ હોય તો તેથી શું થઈ ગયું ? રાણીસાહેબ પોતાની ઇચ્છાથી દત્તક લેવા મુખત્યાર છે.

મંજરી : મુખત્યાર તો છે; પણ હવે તો રાણીસાહેબને ભગવંત પર એવી શ્રદ્ધા બેસી ગઈ છે, કે એમને પૂછ્યા વિના સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પગલું ન ભરે.

શીતલસિંહ : પહેલાં તો રાણીસાહેબ ભગવંતથી કાંઈક નારાજ રહેતાં.

મંજરી : પણ જાલકા સાથે તકરાર થઈ અને રાણીસાહેબની તબિયત બગડી ત્યારે શ્રીમતી પાસે હતાં. અને તેમના આશ્વાસનથી એવી શાંતિ મળી, કે રાણીસાહેબ તેમને ઘડી ઘડી બોલાવવા લાગ્યાં, અને રાણીસાહેબનો

મંદવાડ વધ્યો ને રાજનો મામલો ગૂંચવાયો, તેમ શ્રીમતી સાથે ભગવંતને પણ રાણીસાહેબ સલાહ માટે બોલાવવા લાગ્યાં. અને એ રીતે, તેમના તરફ બહુ આદરભાવ થયો.

શીતલસિંહ : તેં પોતે રાણીસાહેબને મોઢે ફરી દત્તકની વાત છેડી હતી ?

મંજરી : છેડી હતી, પણ બહુ ગુસ્સે થાય છે અને એ વિશે એક અક્ષર પણ સાંભળવાની ના પાડે છે; મંદવાડમાં બેચેની વધે એ બીકે વધારે કહેવાતું નથી.

શીતલસિંહ : ભગવંત શાથી દત્તકવિધાનની વિરુદ્ધ છે ?

મંજરી : એમને અને શ્રીમતીને કોણ જાણે શાથી જગદીપ પ્રત્યે બહુ મનોવૃત્તિ બંધાયેલી છે. એ જ ગાદીને લાયક છે એમ બન્ને માને છે.

શીતલસિંહ : પુષ્પસેનની કંઈ સમજણ પડી ?

મંજરી : સમજણ શી પડવાની હતી ? દુર્ગેશ અને જગદીપ વચ્ચે ગાઢી મૈત્રી છે; અને જ્યાં કમલાદેવી ત્યાં પુષ્પસેન. પુષ્પસેન કદાચ તટસ્થ રહેવા ઇચ્છા કરે, તોપણ કમલાદેવીનો પ્રભાવ જેવોતેવો છે ?

શીતલસિંહ : સૈન્યની મદદ વગર તો દત્તકવિધાન થયા પછી પણ આપણે નિષ્ફળ થઈએ.

મંજરી : પણ રાણીસાહેબ દત્તક લે તો પર્વતરાય મહારાજનો દત્તક પુત્ર ગાદીએ કેમ ન આવે એ ગૂંચવણ ઊભી થાય ખરી. મારે બ્રાહ્મણ જમાવડો છે એમ કહી વંજુલને મેં મારી પાસે બોલાવ્યો હતો. એને વાતમાં નાખતાં એ બોલી ગયો કે જગદીપ પોતે એમ કહે છે કે લીલાવતીરાણીને દત્તક લેવાનો હક છે; અને એ દત્તક

લે, તો દત્તકપુત્ર પર્વતરાયનો વારસ ગણાય એની ના ન કહેવાય. એ પ્રશ્નનો નિર્ણય થતાં સુધી પોતાના રાજ્યાભિષેકની જગદીપ ના પાડે છે.

શીતલસિંહ : જગદીપ ભણ્યો છે પણ ગણ્યો નથી; અને ન્યાયનું પૂતળું છે એટલો આપણને ફાયદો છે.

[બહારથી કોઈ બારણું ઠોકે છે.]

(ગભરાઈને) એ શું ? કોણ આવ્યું હશે ? એણે બારણે રહી આપણી વાત સાંભળી હશે ?

મંજરી : રાજાના બાપ થવું હોય તો જરા કઠણ થવું પડે. (બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને) હવે બારણું ઉઘાડો.

[શીતલસિંહ બારણું ઉઘાડે છે એટલે નોકર પ્રવેશ કરે છે.]

શીતલસિંહ : (ગુસ્સે થઈને) મેં તને ઓટલે બેસી રહેવાનું નહોતું કહ્યું ?

નોકર : જી હા. પણ આ મહારાજનો કોઈ સાથી દોડતો આવ્યો છે. તે કહે છે કે આપણે ઊતર્યા છીએ તે ધરમશાળામાં આગ લાગી છે. માટે એકદમ ચાલો. એ બહુ આકળો થયો એટલે હું કહેવા આવ્યો.

મંજરી : એને અહીં મોકલ, ભાઈ !

શીતલસિંહ : અને, તું પાછો ઓટલે બેસ.

[નોકર જાય છે.]

એ તારો સાથી અહીં આવશે તો કંઈ અટકળ કરશે ને બીજાને વાત કરશે તો ભરમ ફૂટી જશે. આગ લાગી છે ત્યાં તારે જવું હોય તો જા.

મંજરી : એ મારો સાથીયે નથી અને આગેય નથી લાગી.

પૂર્વમંડળની સરહદ પાસેના રાજાને સૈન્યની મદદ માટે પુછાવવા આપણે દૂત મોકલ્યો હતો, તે આજે આવે એમ વકી હતી. તેથી હું મારા વિશ્વાસુ માણસને કહેતી આવી હતી, કે મારા ગયા પછી એ આવે તો આગની સંજ્ઞા આપી એને અહીં મોકલજે. હું બ્રાહ્મણને વેશે હોઈશ તે પણ એને કહ્યું છે.

[દૂત પ્રવેશ કરે છે. અને મંજરીના હાથમાં કાગળ આપે છે.]

(કાગળ વાંચીને) તું જા. આપણો સામાન કાઢી લીધો છે તે બસ છે. ધરમશાળા છો બળી જતી.

[દૂત જાય છે.]

કાગળમાં લખ્યું છે કે એ રાજા સૈન્ય મોકલવા ખુશી છે; પણ એવી શરત કરે છે, કે એને એક કરોડ દામ આપવા અને પૂર્વમંડળનો આખો પ્રદેશ આપી દેવો.

શીતલસિંહ : એક કરોડ દામ તો મારઝૂડ કરી લોકો પાસેથી ઉઘરાવીને આપીએ, પણ પૂર્વમંડળ આપી દેતાં તો મારા પુત્રને મળવાની ગાદી નાની થઈ જાય.

મંજરી : ગાદી મળવાના જ વાંધા છે ત્યાં નાની-મોટી ક્યાં કરો છો ?

શીતલસિંહ : તને લાગતું હોય તો હું ના કહી શકવાનો છું ?

મંજરી : સૈન્યની મદદનું તો આમ નક્કી થયું. દત્તકવિધાન થાય તો પછી તરત સૈન્ય બોલાવાય. માટે ગમે તેમ કરી દત્તકવિધાનનું નક્કી કરવાનો માર્ગ લેવો જોઈએ.

શીતલસિંહ : રાણીસાહેબ હઠ લઈને બેસે ત્યાં શો ઉપાય ?

મંજરી : મેં એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. રાણી લીલાવતીના પિયેરનો પુરોહિત અત્રે આવેલો છે. એના પર

રાણીસાહેબની કૃપા છે. એ પુરોહિતને દાન-દક્ષિણાથી રાજી કરી તમે એની મારફતે રાણીસાહેબ પાસે આટલું કબૂલ કરાવો, કે એની રૂબરૂ રાણીસાહેબ એક વાર તમારી મુલાકાત લે.

શીતલસિંહ : અને એવી મુલાકાત થાય તો તે વખતે શું કરવું ?

મંજરી : તમે અને પુરોહિત રાણીસાહેબને બે વાત આગ્રહ કરીને કહેજો. એક તો એમ કહેજો, કે જાલકાએ રાણીસાહેબ તરફ આવો દગો કરેલો અને આવો દુરાચાર કરવો ધારેલો, તેનો પુત્ર ગાદીએ બેસે ? અને બીજું એમ કહેજો, કે જગદીપ વીણાવતી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયો છે, ક્ષત્રિયમાં વિધવા ફરી પરણે- અને તે વળી ગુજરાતના રાજાની પુત્રી-તે તો ભારે અનર્થ થાય; અને એવો અનર્થ કરનાર અને પર્વતરાયના કુળને કલંક લગાડનાર ગુજરાતની ગાદીએ બેસે?

શીતલસિંહ : તારા જેવી વાચાલતાથી કહેતાં મને આવડે તો તો રાણીનું મન જરૂર ફરે અને મારો પુત્ર ગુજરાતની ગાદીએ આવે...

મંજરી : અને મને પાંચ લાખ દામ મળે; અને મારી પુત્રી તમારા પુત્ર સાથે પરણી ગુજરાતની રાણી થાય, એ આપણો કરાર ભૂલવાનો નથી.

શીતલસિંહ : એ ભૂલું ત્યારે તો શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાનું ના ભૂલું ?

મંજરી : હવે શ્વાસોચ્છ્વાસ જલદી ચલાવી તમે પુરોહિત પાસે જાઓ. હું ફરી આવીશ ત્યારે અત્તર વેચનારને વેશે આવીશ, અને બહારથી માણસ જોડે અત્તરનાં ત્રણ

પૂમડાં મોકલાવીશ. વળી, છેવટે એક ઉપાય તો છે જ. આવો, તમારા કાનમાં કહું.

[શીતલસિંહના કાનમાં મંજરી વાત કહે છે.શીતલસિંહ ચમકે છે. મંજરી આંગળી ઊંચી કરી તેને ચૂપ રહેવા નિશાની કરે છે.]

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ ૪થો

સ્થળ : દુર્ગેશનું ઘર

[જગદીપ, દુર્ગેશ અને કમલા વાતો કરતાં બેઠેલાં પ્રવેશ કરે છે.]

દુર્ગેશ : શીતલસિંહની ખટપટ વધતી જાય છે. ભગવંત કહેતા હતા કે શીતલસિંહ અને મંજરીની મદદે આવવા પૂર્વની સરહદ પરના રાજાએ લશ્કર એકઠું કરવા માંડ્યું છે. તેણે પૂર્વમંડળના આપણા મંડળેશને ફોડી પોતાના લશ્કરને માર્ગ મળવાની ગોઠવણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ તે તો નિષ્ફળ ગયો. ભગવંતને લીધે સર્વ અધિકારીઓ રાજભક્તિમાં દૃઢ રહ્યા છે.

કમલા : હવે ગુજરાતના વહાણનું સુકાન ફક્ત રાણી લીલાવતીના હાથમાં છે, પણ શ્રીમતીને એ વિશે લેશમાત્ર ચિંતા નથી.

દુર્ગેશ : લીલાવતી રાણીના પિયેરનો પુરોહિત આવેલો છે. તેણે શીતલસિંહને રાણીસાહેબ રૂબરૂ લાવવાની અનુજ્ઞા માગેલી; તેની રાણીસાહેબે ના પાડેલી. પણ ભગવંતે સલાહ આપી છે કે એમની મુલાકાત લેવી અને એ લોકો કહે તે બધું સાંભળવું. એ લોકો વિધવાવિવાહની અનિષ્ટતા રાણીસાહેબના મનમાં ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરવાના છે.

જગદીપ : એક રાજપુરુષે મિત્રભાવે મને કહ્યું કે 'આ વિધવાવિવાહની વાત પડતી મૂકો તો અર્ધી ખટપટ શમી જાય. ગુજરાતના રાજાને કન્યાની ખોટ નહિ પડે.' મેં ઉત્તર દીધો, કે 'ગુજરાતનું તો શું, આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળતું હોય, તો પણ તે માટે જગદીપ વીણાવતીનો ત્યાગ કરે તેમ નથી.''

દુર્ગેશ : ભગવંત આગળ કોઈએ એમ કહ્યું, કે હાલ જગદીપદેવ એમ પ્રગટ કરે કે 'હું વીણાવતી સાથે લગ્ન કરવાનો નથી,' તો શું ? ગાદીએ બેઠા પછી એમને એ લગ્ન કરવું હોય તો કોણ અટકાવનાર છે ?

જગદીપ : એવા અસત્યવાદીને ગુજરાતની ગાદી પણ ન ઘટે અને વીણાવતીનો હસ્ત પણ ન ઘટે. ભગવંતે શું કહ્યું ?

દુર્ગેશ : ભગવંતે ઉત્તર દીધો, કે 'જગદીપદેવના ઉદાત્ત વીરત્વનો તમને ખ્યાલ નથી તેથી આવી સૂચના કરો છો. ભવિષ્યના ગુર્જરનરેશ કદી કાયરપણું દાખવે કે ઉન્નત પથથી એક પગલું આડું ભરે એવી કલ્પના ન કરશો.'

કમલા : એવા ઉદાત્ત વીરત્વની ભાવનાનું રાજ્ય સ્થપાશે ત્યારે જ ગુર્જરભૂમિની સ્ત્રીઓની અવદશા દૂર થશે; ત્યારે જ પ્રજાને સાક્ષાત્કાર થશે, કે સ્ત્રીની કિંમત તે માત્ર પુરુષના સાધન તરીકે નથી, પણ-

(શિખરિણી)

પ્રતિષ્ઠા સ્ત્રી કેરી સકલ રહી છે સ્ત્રીત્વનિ મહીં,
વસ્યું તેને સ્ત્રીત્વે પુરુષ સરખું માનવપણું,
ઘડી જે મર્યાદા વિષયમય ભાવોથી પુરુષે,
નથી તેથી સ્ત્રીની પદવિ કદિ મર્યાદિત થતી. ૯૭

એ સાક્ષાત્કાર થશે ત્યારે એમ કહેનારા નહિ નીકળે, કે વીણાવતીદેવીએ પોતાનું આયુષ્ય કષ્ટમાં અને ક્લેશમાં કાઢવું એમાં જ તેમના જીવનની કૃતકૃત્યતા છે.

દુર્ગેશ : એ પુરોહિત એવી માન્યતાને આધારે જ જગદીપદેવને ઉત્પાત કરનાર તરીકે વગોવે છે.

જગદીપ : લીલાવતી રાણીનાં પિયેરમાંથી પુરોહિત સિવાય બીજું કોઈ કેમ આવ્યું નથી ?

દુર્ગેશ : પર્વતરાય મહારાજના મૃત્યુની હકીકત જાહેર થઈ તે પહેલાંનું લીલાવતી રાણીના બહેનનું લગ્ન ઠરેલું છે. એ લગ્નપ્રસંગે જવાનું નિમંત્રણ રાણીસાહેબના ભાઈ તરફથી અહીં આવી પહોંચ્યું તે વેળા મહારાજના મૃત્યુની વાત પ્રગટ થઈ ગઈ હતી અને રાણીસાહેબે ઉત્તર મોકલાવ્યો, કે 'મને કૂવામાં નાખી છે તેમાંથી નીકળીને મારાથી અવાય તેમ નથી. હવે મારી બહેનને કૂવામાં ન નાખશો; અને તમારી મોટાઈ કહેવાય એવે ઠેકાણે નહિ, પણ મારી બહેનનું સુખ વધે એવે ઠેકાણે તેને પરણાવજો.' એથી ભાઈ-બહેનનાં મન ઊંચાં થયાં છે. વળી, એ લગ્ન હવે પાસે આવ્યું અને અટકે તેમ નથી, તેથી ત્યાંથી શોક કરાવવા કોઈ સગાંથી અવાય નહિ. તે માટે એકલા પુરોહિતને શોક કરાવવા મોકલ્યા છે.

કમલા : અને પુરોહિત મહારાજ મહેલમાં જઈ શોક કરાવે છે ને બહાર નીકળી ગાદીની ખટપટ કરે છે. શોક કરાવતાં આંખે કાંઈ ખરાં-ખોટાં આંસુ વળગી રહ્યાં હોય તે પર શીતલસિંહના દામ લગાડતાં તે આંસુ લુછાઈ જાય છે. સુવર્ણમાં વાદળી જેવો આંસુ ચૂસી લેવાનો ગુણ છે !

જગદીપ : અને સુવર્ણને નિચોવતાં પાછાં તેમાંથી આંસુ જ નીકળે છે !

દુર્ગેશ : રાજા તો લક્ષ્મીપતિ છે; અને લક્ષ્મીપતિએ એવી વૈરાગ્યવૃત્તિ ધારણ કરવી ન જોઈએ.

કમલા : અને હવે તો આપ સંસારના ઉંબરા ઉપર આવી પહોંચ્યા છો. વીણાવતીદેવીને સૌભાગ્ય અર્પણ થતું જોવાની અમારી ઉત્કંઠા હવે રોકી શકાતી નથી.

જગદીપ : મારી પ્રિય માતાના અવસાન પછી તરત લગ્નોત્સવ રચવાની મને ઈચ્છા થતી નથી; પણ વીણાવતીને આવા સંજોગોમાં અસહાય અવસ્થામાં રહેવા દેવી એ ઉચિત નથી. અહીંથી જઈ એને આજે નગરમાં તેડી લાવીશ. રાણી લીલાવતી પાસે અમારે બન્નેએ જઈ એમનો આશીર્વાદ માગી લેવો અને પછી લગ્નક્રિયા કરવી એવી મારી ધારણા છે. ભગવંતે પણ સંમતિ દર્શાવી છે.

દુર્ગેશ : તમે પાછા આવો ત્યાં સુધીમાં અમે ભગવંતને તથા શ્રીમતીને મળી એ ધારણા પૂર્ણ કરવાની તૈયારી કરીશું.

[બન્ને જાય છે.]

પ્રવેશ પમો

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાં રાણીના આવાસમાં બેઠકનો ખંડ.

[રામાસન ઉપર અઢેલીને બેઠેલી રાણી લીલાવતી અને તેની પાસે ઊભેલી મંજરી તથા બીજી દાસી પ્રવેશ કરે છે. તે પછી પુરોહિત અને શીતલસિંહ પ્રવેશ કરે છે અને આઘેથી નમન કરે છે.]

પુરોહિત : રાણીસાહેબ ! આપે કૃપાવંત થઈ અનુજ્ઞા આપી તેથી શીતલસિંહને આપની સમક્ષ લાવ્યો છું.

શીતલસિંહ : (લીલાવતીની વધારે પાસે આવી નમન કરીને)

હું મહારાજનો અને આપનો હંમેશનો વફાદાર સામંત છું.

લીલાવતી : તમારી વફાદારી મારા જાણવામાં છે. તમારે જે કાંઈ નિવેદન કરવું હોય તે જલદી કહી દો. મારી પ્રકૃતિ ઘણી અસ્વસ્થ છે. માત્ર ભગવંતના આગ્રહથી આ મુલાકાત મેં કબૂલ કરી છે.

શીતલસિંહ : રાણીસાહેબ ! બહુ જરૂરની વાત કહેવાની છે માટે જ ન છૂટકે હું આપને શ્રમ આપવા આવ્યો છું. હું જાણું છું કે આપનું શરીર બેચેન છે.

લીલાવતી : મારું શરીર બેચેન છે ને મન પણ બેચેન છે. માટે જ કહું છું કે પ્રસ્તાવનું લંબાણ ન કરતાં વક્તવ્ય હોય તેનો ઉદ્‌ગાર કરી નાખો.

શીતલસિંહ : રાજના સામંત તરીકે મારી ફરજ છે....

લીલાવતી : તમારી ફરજો તો ઘણી છે; પણ તેનો હિસાબ અત્યારે ક્યાં લેવા બેસીએ ?

શીતલસિંહ : હું એમ કહેવા જતો હતો, કે જગદીપ ગાદીએ બેસે એમ કદી બનવું ન જોઈએ.

લીલાવતી : શા માટે ? તમારા પુત્ર કરતાં તો તે ગાદી માટે લાખ-ગણો વધારે લાયક છે.

શીતલસિંહ : તે તો - તે તો રાણીસાહેબની મુખત્યારીની વાત છે. મારો પુત્ર તો આખરે રાજના સામંતનો પુત્ર છે, અને જગદીપ જાલકાનો પુત્ર છે.

લીલાવતી : તેથી શું ?

શીતલસિંહ : જે જાલકાએ આપના તરફથી આવો દગો કરેલો અને આવો દુરાચાર કરવા ધારેલો, તેનો પુત્ર આપના પતિની ગાદીએ બેસશે ?

લીલાવતી : એમાં તો તમે અને જાલકા એક ત્રાજવે તોળાઓ એવાં છો. જે શીતલસિંહે મારા પતિને જાલકાની જાળમાં ઉતાર્યા, જે શીતલસિંહે મારા પતિનું અવસાન ગુપ્ત રાખ્યું, જે શીતલસિંહે પરપુરુષને મારો પતિ બનાવવાની અને મારા પતિને નામે ગુજરાતનો રાજા બનાવવાની દુષ્ટ છલમય યોજનાનો અમલ કર્યો, તે શીતલસિંહનો પુત્ર મારા પતિની ગાદીએ બેસશે, અને મારી જ પસંદગીથી ?

શીતલસિંહ : જાલકાની શિખવણીને હું વશ થયો એટલી મારા મનની નિર્બળતા; બાકી, હું નિર્દોષ છું.

લીલાવતી : નિર્બળ મનના મનુષ્યો પ્રબળ મનના મનુષ્યો કરતાં ઘણા વધારે ભયંકર હોય છે. પ્રબળ મનનો મનુષ્ય દુષ્ટ થાય છે ત્યારે માત્ર પોતાની ધારણા જેટલું જ અહિત કરી શકે છે, પણ નિર્બળ મનનો દુષ્ટ મનુષ્ય તો અનેક દુષ્ટોની ધારણાઓનો સાધનભૂત છે.

પુરોહિત : રાણીસાહેબ ! આપ કહો છો તે યથાર્થ છે. શીતલસિંહ તો માત્ર પોતાના સ્વાર્થની વાત કરે છે; પરંતુ આપની રજા હોય તો દત્તકની વાત બાજુએ રાખતાં બીજો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશે કહું.

લીલાવતી : કહો, આ વેળા મન ઉકાળવા હું સજ્જ થઈ બેઠી છું.

પુરોહિત : આપ અશાંત થાઓ એવી સ્વાર્થની વાત હું કહેવાનો નથી. હું તો ધર્મનો વિષય લઈને કહું છું, કે વીણાવતીએ અને જગદીપે લગ્ન કરવા ધાર્યું છે તે સંકલ્પમાંથી તેઓ કોઈ કારણથી અટકે તેમ નથી. વિધવાનો પુનર્વિવાહ તો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અને અધર્મ્ય છે.

લીલાવતી : અમારા પ્રધાનજી કહે છે, કે શાસ્ત્રોમાં વિધવાના પુનર્વિવાહની અનુજ્ઞા છે; અને હાલ તેની રૂઢિ નથી; પણ રાજા રૂઢિ બદલી શકે છે.

પુરોહિત : આપના પ્રધાનજી કહેતા હશે, પણ તે યથાર્થ નથી.

લીલાવતી : ગુજરાતમાં તો ગુજરાતના પ્રધાનની જ સલાહ માન્ય થાય. અને ભગવંતની શાસ્ત્રનિપુણતા સુપ્રસિદ્ધ છે.

પુરોહિત : એ લગ્ન થતું ન અટકાવાય તોપણ જે કાર્યથી ક્ષત્રિયમાં અનર્થ થયો ગણાય અને ગુજરાતના રાજકુટુંબને કલંક લાગેલું ગણાય, તે કાર્ય કરનાર જગદીપ પર્વતરાય મહારાજની ગાદીએ બેસે એ કેમ થવા દેવાય ?

લીલાવતી : એ અનર્થ નથી અને કલંકે નથી એમ મારી પ્રતીતિ થઈ છે. એ બેનો ઉચ્ચ પ્રેમ જ વિશુદ્ધતાની સાક્ષી પૂરે છે. વીણાવતી ફરી સૌભાગ્યથી સુખી થઈ શકે તેમ છે, તો શા માટે તેનું જીવન નાખી દેવું ! અને જગદીપ ગાદીએ બેસશે તો મારા પતિની પુત્રીનો વંશ ગાદીએ રહેશે. શીતલસિંહના વંશમાં ગાદી જાય એ શી રીતે વધારે સારું છે !

પુરોહિત : પણ જગદીપ તો આપના પતિના શત્રુનો પુત્ર !

લીલાવતી : શત્રુ છતાં પણ એક વાર ગુજરાતનો રાજા હતો. વળી, જગદીપ ગાદીએ બેસે એવી સમસ્ત પ્રજાની ઈચ્છા છે. તેની અવગણના કરવી યોગ્ય છે ?

(અનુષ્ટુપ)

રાજ્યનાં હિતકાર્યોમાં લોકેચ્છા માનવી ઘટે;
અનાદર પ્રજાનો જ્યાં રાજલક્ષ્મી ન ત્યાં વસે. ૯૯

પુરોહિત : આપને પ્રધાનજીએ આ સિદ્ધાંત કહ્યા હશે ?

લીલાવતી : જે મંત્રીશ્વર પોતે આવા ઉચ્ચ સિદ્ધાંત ગ્રહણ કરી

શકે છે અને મારી પાસે ગ્રહણ કરાવી શકે છે, તેમનો મહિમા કંઈ સાધારણ છે ?

પુરોહિત : પ્રધાનજીનો બુદ્ધિપ્રભાવ વિશાળ છે; પરંતુ જે માણસના બાણથી પર્વતરાય મહારાજના પ્રાણ ગયા, તેને જ તેમનો વારસ થવા દેવો એ મારી અલ્પ બુદ્ધિને તો ઉચિત લાગતું નથી.

લીલાવતી : એ અકસ્માત હતો અને તેમાં જગદીપનો દોષ લેશમાત્ર નહોતો. એ જગદીપની ઉદાત્તતાને લીધે જ રાજદરબાર કપટમાં ઘેરાતો બચ્યો અને મારા શિયળનું રક્ષણ થયું છે. તે માટે ઉપકારવૃત્તિ ઘટતી નથી ? અને આ અવસ્થાએ આવ્યા પછી, અત્યારે જગદીપને ગાદીએ બેસતો અટકાવી ગુજરાતને કલહમાંથી અને પરરાજ્યોના હુમલામાંથી બચાવવાનો કોઈ માર્ગ સૂચવો છો ? આપ વૃદ્ધ છો અને અનુભવી છો.

પુરોહિત : આપ કૃપાવંત થઈ પૂછો છો માટે કહું છું, કે આપ કોઈને દત્તક લઈ ગાદીએ બેસાડો એ જ માર્ગ છે.

લીલાવતી : કોને દત્તક લેવાની આપ સલાહ આપો છો ?

પુરોહિત : હું તો તટસ્થ છું, મારે કાંઈ લાભાલાભ નથી; પણ અહીં આવ્યા પછી મેં અહીંના સામંતો અને ક્ષત્રિયો સાથે પ્રસંગ પાડ્યા છે. નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જોતાં મને તો લાગે છે, કે શીતલસિંહનો પુત્ર દત્તક લેવા માટે સહુથી વધારે યોગ્ય છે.

લીલાવતી : એનામાં શા વિશેષ ગુણ છે ?

પુરોહિત : વિશેષ ગુણ તો શું, પણ શીતલસિંહ ઉપર પર્વતરાય મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો; અને એ બધી રીતે વફાદાર છે ને વફાદાર રહેશે.

લીલાવતી : મંજરી ! તારો શો મત છે ?

મંજરી : બાસાહેબ ! રાજકાજમાં મારી શી અક્કલ ચાલે ? પણ પુરોહિત મહારાજ આપના પિયેરના છે એટલે અંગનું માણસ છે અને સારી સલાહ જ આપે. (સ્વગત) આ તો બાજી કાંઈ ઠીક થતી જણાય છે. છેવટ ઉપાય પર નહિ જવું પડે.

લીલાવતી : શીતલસિંહ ! તમે પણ આ સલાહ આપો છો તે માત્ર મારા અને રાજના હિત માટે ?

શીતલસિંહ : રાણીસાહેબ ! મારો બીજો શો હેતુ હોય ? (સ્વગત) આખરે, આપણું કામ પાર પડવા આવ્યું ખરું !

લીલાવતી : બસ ! તમારા ત્રણેના દંભની નિર્લજ્જતા હવે હું વધારે વાર સહન કરી શકું તેમ નથી. 'નિર્દોષ', 'નિઃસ્વાર્થ', 'નિષ્પક્ષપાત'- એ શબ્દો તમારા મુખમાંથી નીકળતાં કલુષિત થાય છે. તમે શું એમ માનો છો કે, તમારા ત્રણેની ખટપટથી હું અજાણી છું ? મારા રાજ્યના મંત્રીઓ શું એવા નિર્માલ્ય છે, કે કાવતરાં તેમની ભૂલમાં ચાલ્યાં જાય ? તમારી એવી ધારણા હતી કે છેવટે મારો એકાએક વધ કરી મારા શબને ત્વરાથી બાળી મૂકવું અને એવી વાત ચલાવવી, કે મેં ગુપ્ત રીતે આ પુરોહિત સમક્ષ શીતલસિંહના પુત્રને દત્તક લીધો. અને પછી હું મારા પતિ પછાડી સતી થઈ. પણ એ તમારો સંકેત પણ મારા કુશલ મંત્રીશ્વરથી અજાણ્યો નથી. દાસી ! બહારના ખંડમાં ભગવંત બેઠા છે. તેમને બોલાવી લાવ.

દાસી : જેવી આજ્ઞા.

[દાસી જાય છે.]

શીતલસિંહ : (આશ્ચર્યથી) ભગવંત અત્યારે અહીં !

લીલાવતી : સર્પને સમીપ આવવા દેતાં સર્પના પ્રતીકારને સમીપ રાખ્યા વિના ચાલે ?

[કલ્યાણકામ અને દાસી પ્રવેશ કરે છે. કલ્યાણકામ નમન કરે છે.]

(ઉશ્કેરાઈને) ભગવંત ! આ ત્રણે અપરાધીઓને શી શિક્ષા કરશો ?

કલ્યાણકામ : રાણીસાહેબ ! શાંત થાઓ. આપની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને આ આવેશથી હાનિ થાય છે.

લીલાવતી : એ હાનિ કરનારાંઓને જ દંડ કરવાનું કહું છું.

કલ્યાણકામ : અત્યારે કાંઈ ન્યાયાસન ભરીને બેઠા છીએ ? એમને કાંઈ કહેવાનું હોય તે શાંત થઈ સાંભળવું પડે.

લીલાવતી : શીતલસિંહ ! સાચું કહો. કાલે રાતે તમારે ઘેર મંજરી અને પુરોહિત અત્તર વેચનારને વેશે આવેલો અને ત્યાં મારા વધની યોજના નક્કી કરી અને હું ઊંઘતી હોઉં ત્યારે મંજરીએ મારી છાતીમાં બરછી ભોંકવી એમ ઠરાવ્યું એ વાત ખરી કે નહિ ?

શીતલસિંહ : (ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો બે હાથ જોડીને) રાણીસાહેબ ! મેં તો વાતની ઘણી ના કહી; પણ આ મંજરીએ અને પુરોહિત મહારાજે મારી પાસે પરાણે હા કહેવડાવી.

મંજરી : (સ્વગત) બાયલાની મદદે જાય તેને માથું તો કપાવવું પડે, પણ નાકેય કપાવવું પડે !

લીલાવતી : કહો, ભગવંત ! હવે એમનું શું સાંભળવાનું રહ્યું ?

કલ્યાણકામ : ન્યાય ઉતાવળમાં થતો નથી.

લીલાવતી : ભલે, તમને એમ ઠીક લાગે છે તો પછી હવે તેમનો ન્યાય કરજો. હું એમની સાથેનો પ્રસંગ વધારે લંબાવવા ઇચ્છતી નથી; પણ જાલકાને અહીં બોલાવો. મેં એને કહેલાં શાપવચનો આ સર્વના દેખતાં મારે પાછાં ખેંચી લેવાં છે. એણે મારું હૃદય ભાંગ્યું; પણ મારે એનું હૃદય ભાંગવું જોઈતું નહોતું. ભગવંત ! કેમ મારી સામું જોઈ રહ્યા છો ? જાલકાને બોલાવવા મોકલો.

મંજરી : જાલકા તો મરી ગઈ !

લીલાવતી : (ચમકીને) મરી ગઈ ? જાલકા મરી ગઈ ?

મંજરી : તે દિવસે અહીંથી ગયા પછી એ મંદવાડમાંથી ઊઠી જ નથી. દુઃખે રિબાતી મરી ગઈ.

લીલાવતી : ખરે ! હું એને ક્ષમા કરું તે પહેલાં જાલકા મરી ગઈ ! મંજરી ! આખરે તું બરછી ભોંક્યા વગર ન રહી.

[બેભાન થઈ જાય છે.]

કલ્યાણકામ : રાણીસાહેબ ! જાગ્રત થાઓ ! દાસી ! એમના મોં પર પાણી છાંટો ને પંખો નાખો.

[દાસી લીલાવતીના મોં ઉપર પાણી છાંટીને અને પંખો નાખીને તેવું આશ્વાસન કરે છે.]

લીલાવતી : (જાગ્રત થઈને) જાલકાનું સાંત્વન કરી સંતોષ પામવાની મારા હૃદયમાં આશા હતી; તે પણ આ સમાચારથી ભાંગી પડી. તે દુર્ભાગ્ય-દિવસે મેં એને શાપવચનો કહ્યાં ને પછી એ વચનોના

ભણકારા મારા કાનમાં વાગ્યા જ કરે છે અને હવે તો અંત સુધી વાગ્યા જ કરશે. પણ અંત દૂર નથી. પરંતુ હજી એક ઇચ્છા રહી છે તે પૂર્ણ કરું. ભગવંત, મેં તમને કહ્યું હતું તે કામના વ્યવસાયમાં તમને કદાચ યાદ નહિ રહ્યું હોય. મારી સમક્ષ જગદીપ અને વીણાવતીને લાવો.

કલ્યાણકામ : એ બંને બહારના ખંડમાં આવેલાં જ છે. દાસી !

દાસી : જેવી આજ્ઞા.

[દાસી જાય છે.]

કલ્યાણકામ : જગદીપ અને વીણાવતી આપનો આશીર્વાદ લેવા ઉત્કંઠિત છે.

લીલાવતી : અને હું એમને આશીર્વાદ દેવા ઉત્કંઠિત છું. *[જગદીપ, વીણાવતી અને દાસી પ્રવેશ કરે છે. જગદીપ અને વીણાવતી બન્ને પાસે આવી લીલાવતીને પગે પડે છે. લીલાવતી તેમને ઉઠાડે છે.]*
જગદીપદેવ-નહિ, હજી જગદીપ ! તે દિવસે તેં મને તારી માતા બનાવી છે; તેથી માતા તરીકે આશીર્વાદ દઉં છું, કે વીણાવતીને અને ગુર્જરભૂમિને સુખી કરી તું સુખી થજે. મારે દત્તક લેવો હોય તો તને જ લેત; પણ તારા પિતાના પુત્ર તરીકે ગાદીએ આવવા તું હકદાર છે. વીણાવતી ! આજ સુધી તારા સુખ માટે મેં કશી પ્રવૃત્તિ કરી નથી. પણ માતાની આશિષ જો કલ્યાણ કરતી હોય તો હું આશિષ દઉં છું, કે તું સૌભાગ્ય પામી ઘણું ઘણું સુખ જોજે. (અટકીને) મારાથી બહુ બોલાશે નહિ એમ મને લાગે છે; પણ એક વચન છેવટ કહું

છું કે ગુર્જરરાજની રાણી થઈ તું તારા પતિને નિરંતર એ ઉપદેશ કરતી રહેજે, કે પ્રજાના સંસારમાં એવી નીતિ પ્રવર્તાવો કે લગ્નવ્યવહારમાં સ્ત્રીજાતિનું હિત જોતાં લોકો શીખે અને કોઈ સ્ત્રી લીલાવતી જેવી હતભાગ્ય ન થાય. (અટકીને) મારી છાતીમાં કેમ ગભરામણ થાય છે ? મને જરા પાણી પાઓ. (દાસી પાણી ધરે છે તે પીએ છે.) મારાં આ વચનથી દેશમાં એક દુઃખી સ્ત્રીનું દુઃખ મટશે, તો મારા પતિની પ્રજામાં એટલું સુખ વધશે અને ઈશ્વરના ધામમાં મને નિવૃત્તિ થશે. પણ આ લોકમાં તો......

[બેભાન થઈ જાય છે.]

કલ્યાણકામ : દાસી ! તમે અને બીજા સેવકો રાણીસાહેબને લઈ જઈને પથારીમાં સુવાડો. (બીજાઓને) આપણે સર્વ અહીંથી ચાલો.

[લીલાવતી અને દાસી સિવાય સહુ જાય છે અને પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ છટ્ઠો

સ્થળ : પ્રભાપુંજ મહેલમાંની દરબારકચેરી.

[કચેરીમાં વાદ્ય કે સંગીત થતું નથી, તેમજ કાંઈ શોભા કરેલી નથી. ફરસબંધી ઉપર તેમજ સિંહાસનની બેઠક ઉપર છત્રી ઉપર ધોળી કોરવાળાં કાળાં વસ્ત્ર અને કાળી કોરવાળાં ધોળાં વસ્ત્ર પાથરેલાં છે. જગદીપ અને તેની જમણી તરફ વીણાવતી સિંહાસને બેઠેલાં છે. વીણાવતીની જમણી તરફ સાવિત્રી, કમલા અને બીજી સ્ત્રીઓ બેઠેલી છે. અને જગદીપની ડાબી તરફ કલ્યાણકામ, પુષ્પસેન, દુર્ગેશ અને બીજા પુરુષો બેઠેલા છે, એવો પ્રવેશ થાય છે.]

પ્રતિહાર : શ્રીમત્ પરમ્ભટ્ટાર્ક પરમમાહેશ્વર પરમભાગવત સમાધિગતપંચમાહશબ્દ સકલામંતાધિપતિ બાહુસહાય ગુર્જરનરેન્દ્ર શ્રીજગદીપદેવ મહારાજાધિરાજનો જય ! શ્રીમતી મહારાજ્ઞી વીણાવતી દેવીનો જય ! મહારાજ અને મહારાજ્ઞી સભામાં સર્વનું સ્વાગત કરે છે.

જગદીપ : પ્રતિહાર ! સર્વને જાહેર કરો, કે આજની કચેરીમાં ઉત્સવ અને અભિનંદન બંધ છે.

પ્રતિહાર : (નમન કરીને) જેવો ધરણીધરનો હુકમ. (દરબારમંડળ તરફ ફરીને મોટેથી) આજની કચેરીમાં ઉત્સવ અને અભિનંદન બંધ છે.

કલ્યાણકામ : મહારાજ ! આવે મંગલ પ્રસંગે આ બધો શોક ન ઘટે.

જગદીપ : ભગવંત ! અમારી બે માતાઓની ચિતાભૂમિ હજી ઊની છે. તેટલામાં લગ્ન અને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાઓ કરી અમે સ્નેહનો વિચ્છેદ કર્યો છે, તેનો તો અમને સાક્ષાત્કરા થવા દો.

કલ્યાણકામ : એ બન્ને ક્રિયાઓ કરવામાં મહારાજ અને દેવી કર્તવ્યપરાયણ થયાં છો; અને કર્તવ્ય કરવામાં હર્ષ-શોકના અંતરાય લેખાતા નથી. વળી, સંસારની તો એ જ ઘટના છે, કે-

(અનુષ્ટુપ)

ચિતા માતા-પિતા કેરી સ્વહસ્તે સળગાવિને,
સંતાનો એ જ જ્વાલામાં ચેતાવે આત્મદીપને. ૯૯

આપની ઇચ્છાનુસાર આજે ઉત્સવ અને અભિનંદન બંધ કર્યાં છે; પણ રાજકાર્યો બંધ થઈ શકતાં નથી.

એક રાજકાર્ય ત્વરાથી કરવાનું છે, તે રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

જગદીપ : આપને યોગ્ય લાગે તે યોગ્ય હોવું જ જોઈએ; અને તે થવું જ જોઈએ.

કલ્યાણકામ : પ્રતિહાર ! બહાર બે અપરાધીઓ છે તેમને અંદર લાવો.

પ્રતિહાર : જેવો હુકમ.

[પ્રતિહાર બહાર જઈને શીતલસિંહને અને મંજરીને લઈ આવે છે.]

કલ્યાણકામ : મહારાજ, આ બન્નેનો ન્યાય એમને કહી સંભળાવવા કૃપાવંત થશો.

જગદીપ : શીતલસિંહ ! મંજરી ! ભગવંત પ્રધાનજીની સલાહ લઈ અમે નિર્ણય કર્યો છે, કે તમને ક્ષમા કરવી. પુરોહિત મહારાજ પરરાજ્યથી પરોણા આવેલા હતા; તે માટે તેમને કચેરીમાં આણવા જેટલી પણ શિક્ષા ન કરતાં અમે તેમને પોતાને દેશ મોકલી દીધા છે. તમે રાજદ્રોહ કર્યો છે; તેની સાથે દેશદ્રોહ કર્યો છે. તમારા સ્વાર્થને માટે પ્રજાને પીડી એક કરોડ દામ ઉઘરાવવા અને દેશમાંથી એક આખું મંડળ કાપી નાખી પરરાજ્યને આપી દેવા તમે તૈયાર થયાં હતાં. એ મહાઅપરાધ માટે તમને ભારે શિક્ષા ઘટે છે. પણ ઘણા વખત સુધી તમો શીતલસિંહ ઉપર પર્વતરાય મહારાજની કૃપા હતી. અને તમો મંજરી પર લીલાવતી રાણીની કૃપા હતી તે લક્ષમાં લઈ અમે તમને શિક્ષા કરતા નથી. પ્રજામાં તમારી અપકીર્તિ થઈ છે એ જ શિક્ષા હાલ તમને બસ છે. અને તમે ફરી દ્રોહમાં પ્રવૃત્ત નહિ થાઓ તો તમને બીજી કાંઈ શિક્ષા કરવામાં

આવશે નહિ. રાજ્યમાં રહેવાની તમને છૂટ છે.

શીતલસિંહ : મહારાજ ! આપે કૃપાવંત થઈ મારા અપરાધ ક્ષમા કર્યા છે, તો વફાદારીની પ્રતિજ્ઞા લેવાની મને રજા આપશો.

જગદીપ : શીતલસિંહ ! તમે પ્રથમ એ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તે સાંભરતું હશે.

શીતલસિંહ : (નીચું જોઈને) તે પળાઈ નથી માટે ફરી પ્રતિજ્ઞા લેવા ઇચ્છું છું.

જગદીપ : હવે વફાદાર થવાની દઢતા પ્રાપ્ત થાય તે પણ પ્રતિજ્ઞા લેજો.

શીતલસિંહ : મહારાજ, આપ ન્યાયી છો તેથી એક બીજી યાચના કરું છું. પુરોહિત અને મંજરીના હાથમાં મારી બધી દોલત ચાલી ગઈ છે. તેમને મોંમાગ્યાં દામ આપતાં મારી જાગીર પણ ડૂબી ગઈ છે.

જગદીપ : તેઓ કાંઈ પાછું આપે તો તે લેવાની તમને છૂટ છે.

દુર્ગેશ : અને દીકરા-દીકરી પરણાવવાનો તમારો સંકેત પાળવો હોય તો તે પાળવાની પણ તમને છૂટ છે.

શીતલસિંહ : હું ગમે તેવો પણ ગુર્જરરાજનો સામંત. તેનો દીકરો તે દાસીની છોકરી સાથે પરણે ! અને દાસીમાં પણ આવી કૃપાત્ર કૃતઘ્ની સ્ત્રીની છોકરી સાથે !

મંજરી : અને આવા બાયલા અને હિચકારાનો છોકરો તે કેવો નીવડવાનો હતો, તે મારી દીકરી એને પરણીને સુખી થાય !

કલ્યાણકામ : સભા વચ્ચે તમારે આવો પરસ્પર દ્વેષ કરવો ન જોઈએ. વળી, એકબીજાનો ઇન્સાફ તમારે કરવાનો

નથી. તમારા અપુણ્ય સંકેતમાંથી તમે છૂટ્યાં છો એટલું બસ છે.

જગદીપ : શીતલસિંહ ! ભવિષ્યમાં તમારે શું કરવું એ તમારે નક્કી કરવાનું છે; પરંતુ મારો સિદ્ધાંત તમને ઉપયોગી થતો હોય તો હું તે દર્શાવું. તમને યાદ હશે કે, કે તે રાતે કિસલવાડીમાં મારો ખરો વૃત્તાંત મેં તમને જણાવ્યો ત્યારે મેં એક દોરહો કહ્યો હતો.

શીતલસિંહ : હા, મહારાજ ! તે દોહરો મને યાદ છે :

(દોહરો)

પ્રભુથી સહુ કંઈ થાય છે, અમથી થાય ન કાંઈ;
રાઈનો પર્વત કરે, પર્વતનો વળિ રાઈ. ૧૦૦

જગદીપ : પ્રભુનાં વિધાનને અનુસરતાં હું રાઈનો પર્વત થયેલો બચ્યો અને પાછો રાઈ થયો તો આજે રાઈનો જગદીપ થયો છું, મારા પિતાની ગાદીએ બેઠો છું, અને દિવ્ય પ્રેમથી મને પાવન કરનારી આ પત્ની પામ્યો છું. ભગવંત ! હવે આપના આશીર્વાદનું એક વચન સાંભળી આ સભા વિસર્જન કરીશું.

કલ્યાણકામ : રાજન્ ! તમારી ઉચ્ચ નીતિ એ જ પરમ આશીર્વાદ રૂપ છે; તો બીજું શું કહું ?

(વસંતતલિકા)

રહેજો સદા સ્મરણમાં પ્રભુનાં વિધાન,
લોકો ગ્રહો પથ ઊંચા અભિલાષવાન;
રાજા પ્રજા ઉભયનાં ઉર એક થાજો,
ને નીતિકીર્તિ તુજ દેશ-વિદેશ જાજો ! ૧૦૧

[પડદો પડે છે.]

પરિશિષ્ટ

(૧)

[પ્રસ્તાવનામાં કરેલો ઉલ્લેખ]

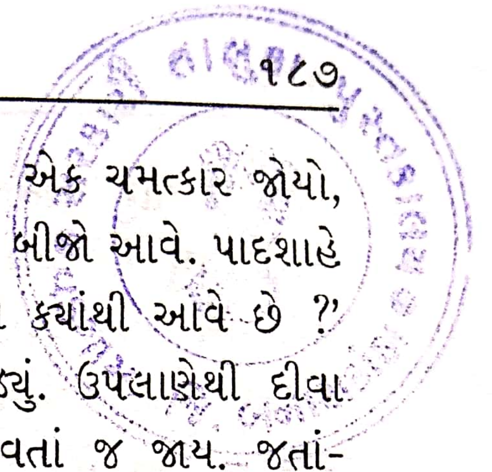
ભવાઈસંગ્રહમાં ''લાલજી મનીઆર''ના વેશમાં-

'સાંઈઆંસે સબ કુચ હોત હે; મુજ બંદેસે કચુ નાહીં,
રાઈકું પરબત કરે, પરબત બાગેજ માંહી.'

એ દુહા નીચે ટીપમાં જે વાર્તા આપી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે :

કોઈ પરબત નામે પાદશાહ હતો. તે એક દિવસ મધરાતે ચાંદની ખૂબ ખીલી રહી છે, તેવામાં પોતાના એક સાથીને લઈ શહેર બહાર પોતાનો એક બાગ હતો ત્યાં ગયો. એ બાગમાં સસલાં, હરણ વગેરે પશુઓ બહુ નુકસાન કરતાં હતાં, તેથી તેના રખેવાળ માળી રાઈ નામે હતો તેણે વિચાર્યું કે એમાંથી થોડાંને મારીશ ત્યારે તેઓ કેડો છોડશે. તે રાતે કામઠામાં તીર ચડાવીને તૈયાર થઈ બેઠો હતો એવામાં પાદશાહ અને તેનો સાથી બાગમાં પેઠા. તેમનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો કે માળીએ જાણ્યું કે કોઈ જનાવર પેઠું, ને તે અવાજ ઉપર તીર છોડ્યું. તે પાદશાહની છાતીમાં વાગ્યું, ને તરત પ્રાણ ગયો. સાથીએ બૂમ પાડી કે રાઈ માળી દોડી આવ્યો ને જુએ છે તો પોતાનો ધણી પડ્યો દીઠો. તે ગભરાયો ને રોવા લાગ્યો. પાદશાહના સાથીએ તેને ધીરજ આપી છાનો રાખ્યો ને કહ્યું કે, ''ભાઈ, તેં અજાણે આ કામ કર્યું છે, માટે તારી તકસીર નથી. પાદશાહના મરણની વાત શહેરમાં જણાશે તો બધું રાજ ઊંધું વળશે. તખ્તને લેવા સારુ, મોટી લડાઈ જાગશે ને બહુ ખરાબી થશે, માટે આ વાત છાની રાખી તને પાદશાહની જગ્યાએ બેસાડું.' પાદશાહનો

પોશાક ઉતારી સાફ કરી તેને પહેરાવ્યો, અને પેલા શબને ત્યાં જ દાટ્યું. બન્ને જણા શહેર ભણી ચાલ્યા. રસ્તામાં પેલા સાથીએ માળીને કહ્યું, કે 'અલ્યા તું જુવાન છે, પાદશાહ ઘરડો હતો; તારી મૂછોના વાળ કાળા છે, પાદશાહના સફેદ હતા; તારી શિકલ ને તેની શિકલમાં ઘણો ફેર છે, તે બેગમો અને દરબારી લોકથી ઢાંક્યું રહેવાનું નથી, માટે હું કહું તેમ તદબીર કરવી.' રાત પૂરી થવા પહેલાં બન્ને જણા મહેલમાં દાખલ થયા, ને માળીને તેમાંથી એક ભોંયરામાં ઉતાર્યો. સાથીએ સવાર થતાં દરબારમાં જાહેર કર્યું, કે 'કોઈ મોટો હકીમ પરદેશથી આવ્યો છે, તેણે પાદશાહને કહ્યું કે જો તમે છ માસ સુધી ભોંયરામાં રહો, કોઈને મળો નહિ, મોં-દેખાડો નહિ, અને કોઈ જોડે વાતચીત કરો નહિ, તો એ મુદતમાં હું તમને જુવાન કરી દઉં. વાળ ધોળા છે તે કાળા થાય, દાંત પાછા આવે અને ચહેરો તો એટલો ફરી જાય કે ઘરનાં માણસ પણ તમને ઓળખે નહિ.' પાદશાહે એ વાત કબૂલ કરી ને હકીમ તથા પોતે ભોંયરામાં ઊતર્યા છે; વજીર રાજકારભાર ચલાવે એવો હુકમ કર્યો છે. આ હુકમ સર્વેએ માન્ય કર્યો. પાદશાહને ભોંયરામાં ખાનપાન-લૂગડાં પૂરાં પડે. ફારસી જુબાન પણ શીખવી તથા રાજદરબારી બોલવા-ચાલવાની રીતથી વાકેફ કરી છ માસ પૂરા થયે બહાર કાઢ્યો. બધાયે છેતરાયા. રાઈ માળી હવે પરબતશાહ કહેવાયો. બુદ્ધિમાન હતો, તેથી રાજ ઠીક ચલાવતો હતો. અંદરની વાત પોતે તથા પેલો સાથી - બે જણ જ જાણે. એ સાથી પાદશાહને, નિત્ય રાજમિજલસ મળે તે વારે સલામ કરી છાનું હસીને બેસે. પાદશાહને તેના તાબામાં પણ રહેવું પડે ખરું. નવ વરસ એમ કરતાં ગયાં, ત્યારે પાદશાહે તેને એક મધરાતે ચાંદરણી ખીલી રહી છે તે વખત એકાંતમાં કહ્યું, 'ચાલો, નદીકાંઠે જઈ સેલ કરીએ ને ફરીએ.' સાથીએ કહ્યું, 'પરબતશાહ કેવો મરી ગયો તે વાત ભૂલી ગયા ? આ વખતે જવું નથી.' પાદશાહે કહ્યું. 'કંઈ ફિકર નહિ,

જઈશું.' બન્ને જણ નદીકાંઠે આવી ઊભા. ત્યાં એક ચમત્કાર જોયો, વહેતા પાણીમાં દીવા તણાતા દીઠા. એક જાય ને બીજો આવે. પાદશાહે પોતાના સાથીને કહ્યું, 'જાઓ, જોઈ આવો એ ક્યાંથી આવે છે ?' સાથીએ આનાકાની કરી, પણ અંતે જવું પડ્યું. ઉપલાણેથી દીવા આવતા હતા, તેણી મેર તે ગયો. દીવા આવતાં જ જાય. જતાં-જતાં એક શિવનું દેરું આવ્યું. જળાધારી કને માથા વગરનું ધડ પડેલું દીઠું. લિંગના ઉપર ઊંચે ચોટલા સાથે માથું લટકતું હતું, તેમાંથી લોહીનાં ટીપાં લિંગ ઉપર પડતાં હતાં. તે લોહી નીચે ટપકતું હતું, ને તેના દીવા થતા હતા. એ જોઈ તે પાછો વળ્યો ને પાદશાહને બધો હેવાલ કહ્યો. પાદશાહે પૂછ્યું, 'તે જોઈ તમારા મનમાં શો વિચાર ઉત્પન્ન થયો ? સાચું કહો.' તે ગભરાયો, પણ પાદશાહે વિશ્વાસ આપ્યો. તે વારે તે બોલ્યો કે, 'તે વખતે મેં એમ કહ્યું, ઓ પ્રભુ ! પેલો માળી પાદશાહ થયો છે તે કરતાં આ બાપડો વધારે લાયક હતો.' પાદશાહ બોલ્યો, 'તેં બરાબર કહ્યું. તેં જેને ત્યાં જોયો તે જ હું છું. એમ ન સમજતો, કે તેં મને પાદશાહ કર્યો છે; મને પરમેશ્વરે કર્યો છે.' પાદશાહે પછી પોતાની મૂળ વાત કહી. તે રજપૂત રાજાનો દીકરો હતો. તેને મોટો ભાઈ હતો. બાપ મૂઓ ત્યારે મોટા ભાઈને ગાદી મળી ને એને તો જિવાઈ સારુ એક-બે ગામ જ મળ્યાં; તેથી તે નારાજ થઈ બા'રવટે નીકળ્યો. લશ્કર ભેગું કરવાનો, દેશ લૂંટવાનો તથા પોતાના ભાઈને મારવાનો વિચાર કરતો કરતો તે જંગલમાં ગયો, ને પેલા શિવાલય આગળ આવ્યો. ત્યાં તેણે વિચાર્યું કે, 'અરે જીવ ! મારા સ્વાર્થને સારુ આટલું બધું નુકસાન કરીશ તે કરતાં હું અહીં મસ્તકપૂજા કરી મરું તો મારું કલ્યાણ થાય.' તરત તે મનસૂબો તેણે અમલમાં આણ્યો. તેના સાથીએ કહ્યું, 'જો એવું છે, તો તું પાદશાહને પેટે કેમ ન જન્મ્યો ?' તેણે જવાબ દીધો, 'મેં એક ભૂલ કરી. તે એ કે આ નદીમાં નાહી-ધોઈ શુદ્ધ થયા વિના એમ ને

એમ મેં મારું મસ્તક વાઢ્યું. તેથી માળીને ઘેર જન્મ્યો. તું નિત્ય મારી સામું જોઈ હસતો હતો તે હું સમજતો, તું આપણી વાત જાહેર કરી મને ગાદી પરથી કાઢી મૂકવા યત્ન કરીશ તે વ્યર્થ જશે; માટે હોશિયાર રહેજે.' એ સાંભળીને તે સાથીએ કહ્યું, 'સાંઈઆંસે (પરમેશ્વરથી) સબકુચ હોત હે. *

●●●

(૨)

(પૃષ્ઠ ૩૭, લીટી ૨૧)

सदृशं चेष्टतेऽस्यस्या: प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रह: किं करिष्यते ॥

भगवद्गीता, अध्याय ३, श्लोक २३

અર્થ : જ્ઞાનવાન પણ પોતાની પ્રકૃતિના સરખી ચેષ્ટા કરે છે. પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને અનુસરે છે; નિગ્રહ શું કરશે ? (રોક્યાથી શું થશે ?)

● ● ●

'રાઈ' એ 'રાયજી'એ નામનો 'જી' કાઢી નાખતાં થયેલું નામ છે.

'પરબત' નામનો કોઈ પાદશાહ થયો નથી. અને ફારસી કે અરબી ભાષામાં 'પરબત' એવો શબ્દ પણ નથી. 'પર્વત' ઉપરથી ભવૈયાઓએ 'પરબત' કર્યું હોય, અને 'પરબત' કોઈ મુસલમાન પાદશાહ હશે એમ તેમણે કલ્પ્યું હોય એમ સંભવ છે.

'રાઈકું પરબત કરે' એનું ગુજરાતી ભાષાંતર 'રાઈને પર્વત કરે' એવું થાય; તેને બદલે 'રાઈનો પર્વત કરે' એવું વાક્ય મને વધારે ઠીક લાગ્યું છે.

-૨.મ.ની.

(૩)

(પૃષ્ઠ ૪૧, લીટી ૨૭)

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥

भगवद्‌गीता, अध्याय ११; श्लोक ४३

અર્થ : જેના સરખો કોઈનો પ્રભાવ નથી, એવા હે (પરમેશ્વર!) તું સ્થાવરજંગમ જગતનો પિતા છે, પૂજ્ય છે, મોટો ગુરુ છે. ગુરુર્ગરીયાન્ એવો પાઠ લેતાં 'મોટાથી પણ વધારે મોટો છે.' ત્રણે લોકમાં તારાદ્ર સરખો પણ બીજો નથી (તો) (તારાથી) અધિક (કોઈ) ક્યાંથી હોય ?

● ● ●

(૪)

(પૃષ્ઠ ૭૧, લીટી ૮)

'આસો માસે શરદપૂનમની રાત જો' એ લીટીથી શરૂ થતા લોકગીતમાં 'જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી' એવી લીટી છે.

● ● ●

(૫)

(પૃષ્ઠ ૯૬, લીટી ૮)

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

मुण्डकोपनिषद्, २-२-८

અર્થ : તે પરાવર (દૂરના અને પાસેના પરમાત્મા)નું દર્શન થતાં આ (પુરુષ)ના હૃદયની ગાંઠ ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય છે અને કર્મો નષ્ટ થાય છે.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥

कठोपनिषद्, २-३-१५

અર્થ : જ્યારે અહીં હૃદયની બધી ગાંઠો ભેદાઈ જાય ત્યારે મર્ત્ય (મનુષ્ય) અમૃત (અમર) થાય છે એટલું અનુશા (છે.)

• • •

(૬)

(પૃષ્ઠ ૧૦૦, લીટી ૧૬)

ભવાઈ-સંગ્રહમાં 'કજોડાંના વેશ'માં મસ્તકપૂજાનો ગરબો આવે

• • •

(૭)

(પૃષ્ઠ ૧૦૨, લીટી ૩)

जडमूकान्धबधिरांस्तिर्य ग्योनान्वयोतिगान् ।
स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
भिन्दन्त्यवमता मन्तं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादज्ञो भवेत् ॥

मनुस्मृति, अध्याय ७, श्लोक १४६-५

અર્થ : જડ, મૂંગા, આંધળા, બહેરા, (પોપટ-મેના વગેરે) પશુ પક્ષીઓ, ઘરડા, સ્ત્રીઓ, મ્લેચ્છો, રોગી, અંગહીન (= અંગે ખોડા એમને મંત્ર (રાજકાર્યોની સલાહ)ને સમયે દૂર કરવા.

કારણ કે તેઓ અપમાન પામે ત્યારે મન્ત્રનો ભેદ કરી દે છે (= મંત્રની ગુપ્તતા ફોડી દે છે), પશુ-પક્ષીઓ પણ તેમ (કરે છે), અને સ્ત્રીઓ વિશેષે કરી તેમ જ (કરે છે). તે માટે તેમાં (= તેમને દૂર કરવામાં) યત્નશીલ થવું.

• • •

(૮)

(પૃષ્ઠ ૧૦૨, લીટી ૧૪)

शय्यासनमलंकारं कामं-क्रोधमनार्जवम् ।
द्रोहभावं कुचर्यां च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् ॥
नास्ति स्त्रीणां क्रिया मंत्रैरिति धर्मे व्यवस्थितिः ।
निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतामति स्थितिः ॥

मनुस्मृति, अध्याय ६, श्लोक १७-१८

અર્થ : શય્યાનું આસન, અલંકાર, કામ, ક્રોધ, કપટીપણું દ્રોહભાવ અને નઠારા આચાર, (એ) મનુએ સ્ત્રીઓ માટે કલ્પ્યાં છે;

સ્ત્રીઓને મંત્રોથી (કરવાની જાતકર્માદિ) ક્રિયા નથી એવી ધર્મ (શાસ્ત્ર)માં વ્યવસ્થિતિ (= મર્યાદા) છે; સ્ત્રીઓ નિરિન્દ્રિય (= ધર્મપ્રમાણ વગરની, અધર્મજ્ઞ) અને અમંત્ર (મંત્ર વડે પાપ દૂર કરવા અસમર્થ છે) અને અસત્ય (જેવી અશુભ છે.)

• • •

(૯)

(પૃષ્ઠ ૧૦૨, લીટી ૧૬)

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरूत्तमा ।
दाराधीनस्वथा श्वगः पितृणामात्मनश्च ह ॥

मनुस्मृति, अध्याय ९, श्लोक २८

અર્થ : સંતાનની ઉત્પત્તિ, (અગ્નિહોત્ર વગેરે) ધર્મકાર્યો, સેવા, ઉત્તમ રતિ, પિતૃઓનું અને પોતાનું સ્વર્ગ : (એ સર્વ) ભાર્યાઓને આધીન છે અર્થાત્ ભાર્યા વડે મળે છે.

• • •

(૧૦)

(પૃષ્ઠ ૧૦૩, લીટી ૪)

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्यांशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्ध ते तद्धि सर्वदा ॥

मनुस्मृति, अध्याय ३, श्लोक ५६-५७

અર્થ : અને જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવતાઓ પ્રસન્ન રહે છે; અને જ્યાં તેઓ (= નારીઓ) પૂજાતી નથી, ત્યાં સર્વ ક્રિયાઓ (ધર્મક્રિયાઓ) અફળ (જાય છે.)

જે કુળમાં સ્ત્રીસગાંઓ શોક કરે છે, તે કુળ જલદી નાશ પામે છે. જે કુળમાં તેઓ શોક કરતી નથી, તે કુળ સર્વદા વૃદ્ધિ પામે છે.

• • •

(૧૧)

(પૃષ્ઠ ૧૦૩, લીટી ૮)

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्न रैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥

मनुस्मृति, अध्याय ३, श्लोक ५९

અર્થ : તેની સમૃદ્ધિ ઈચ્છનારા જનોએ તેઓને (સ્ત્રીઓને ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ભોજનથી સત્કારોમાં (= હર્ષના પ્રસંગોમાં) અને ઉત્સવોમાં પૂજવી.

• • •

(૧૨)

(પૃષ્ઠ ૧૪૪, લીટી ૪)

આ દુહો ભવાઈસંગ્રહમાં ‘છેલબટાઉ’ના વેશમાં કહેલો છે.

• • •